

รายงานการวิจัย

เรื่อง

ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ

โดย

อาจารย์สมใจ ศรีหล้า

รองศาสตราจารย์วิไลวงศ์ กฤษณะภู่ติ

งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจาก

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ

พ.ศ. 2547

สารบัญ

บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
1.2 วัตถุประสงค์ในการวิจัย	2
1.3 ระยะเวลาดำเนินการวิจัย	2
1.4 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	2
1.5 ผลที่คาดว่าจะได้รับ	2
บทที่ 2 แนวคิดและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง	3
2.1 แนวคิดภูมิปัญญาชาวบ้าน	3
2.2 แนวคิดสิทธิชุมชน	4
2.3 แนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรท้องถิ่น	8
2.4 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	9
2.5 กรอบแนวคิดในการวิจัย	14
บทที่ 3 ระเบียบวิธีวิจัย	15
3.1 หน่วยในการศึกษา	15
3.2 พื้นที่ในการศึกษา	15
3.3 ผู้ให้ข้อมูล	16
3.4 ขอบเขตการวิจัย	16
3.5 ขั้นตอนวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล	16
3.6 การวิเคราะห์ข้อมูล	16
3.7 การรายงานผลการวิจัย	17
3.8 แผนดำเนินการวิจัย	17
บทที่ 4 ผลการศึกษา	18
4.1 บริบทชุมชน	18
4.1.1 ที่ตั้งและประวัติหมู่บ้าน	18
4.1.2 สภาพทางกายภาพ	18
4.1.3 สภาพทางชีวภาพ	24
4.1.4 สภาพทางเศรษฐกิจ สังคม	24
4.1.5 การเปลี่ยนแปลงของชุมชน	27
4.2 พลวัตภูมิปัญญาในการจัดการแหล่งน้ำ	30
4.2.1 พลวัตภูมิปัญญาในการจัดการแหล่งน้ำด้านกายภาพ	30

4.2.2	พลวัตภูมิปัญญาในการจัดการแหล่งน้ำด้านเศรษฐกิจ สังคม	34
4.2.3	พลวัตภูมิปัญญาในการจัดการแหล่งน้ำด้านวัฒนธรรม	37
4.3	ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชน	39
4.3.1	ระบบคิดเกี่ยวกับแหล่งน้ำและทรัพยากรแหล่งน้ำของชุมชน	39
4.3.1.1	การจำแนกประเภทและให้ความหมายแหล่งน้ำ ของชุมชน	40
4.3.1.2	การจำแนกสภาพทรัพยากรแหล่งน้ำ	44
4.3.1.3	การจำแนกสภาพแหล่งน้ำกับวิธีการและเครื่องมือ ในการประมง	45
4.3.2	ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชน	46
4.3.2.1	ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านกายภาพ	46
4.3.2.2	ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ ด้านเศรษฐกิจ สังคม	49
4.3.2.1	ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านวัฒนธรรม	55
4.4	เงื่อนไขที่มีผลต่อการก่อเกิดและคงอยู่ของภูมิปัญญาชาวบ้านใน การจัดการจัดการแหล่งน้ำของชุมชน	69
บทที่ 5	สรุปและข้อเสนอแนะ	74
	บรรณานุกรม	80
	ภาคผนวก	81
	ภาคผนวก ก แนวทางการสัมภาษณ์	82
	ภาคผนวก ข ภาพแหล่งน้ำ	86
	ประวัติผู้วิจัย	99

สารบัญภาพ

แผนที่การใช้ประโยชน์ที่ดินบ้านป่าสังข์	20
แผนที่แสดงภาพโดยรวมของแก่งน้ำต้อน	21
แผนที่แสดงที่ตั้งทางตอนเหนือของแก่งน้ำต้อน	22
แผนที่แสดงสภาพภูมิประเทศของแก่งน้ำต้อนตามการจำแนกของชาวบ้าน	41
แผนที่ภาพตัดขวางแสดงสภาพภูมิประเทศของแก่งน้ำต้อนตามการจำแนกของชาวบ้าน	42

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) เน้นการเก็บข้อมูลเชิงลึก โดยการสัมภาษณ์ตามแนวทางการสัมภาษณ์ (interview guide) การสังเกตการณ์ ทั้งแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม ได้เลือกบ้านป่าสังข์ หมู่ที่ 3 ตำบลดอนช้าง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น เป็นพื้นที่ศึกษา เนื่องจากมีความหลากหลายของแหล่งน้ำ ประเภทต่างๆ มีการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำในชุมชน ทั้งมีการจัดการแหล่งน้ำโดยชาวบ้านกันมาเป็นเวลานานอย่างต่อเนื่อง เป็นต้น

วัตถุประสงค์ในการวิจัย คือ

(1) เพื่อศึกษาพลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชน และ (2) เพื่อศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชน

ผลการวิจัยพบว่า พลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชน มี 3 ด้าน ได้แก่ ด้านกายภาพ ในการจัดการด้านกายภาพของแหล่งน้ำ ได้มีความสัมพันธ์กับการเข้าถึงการควบคุมและการใช้ประโยชน์ ซึ่งได้มีการปรับเปลี่ยนไป บางกรณี บางโอกาสชาวบ้านได้จัดการกันเอง โดยใช้ข้อตกลงของชุมชน บางกรณีได้ประสานกับหน่วยงานราชการ เพื่อใช้เทคโนโลยีและงบประมาณในการจัดการแหล่งน้ำ ด้านสังคม เศรษฐกิจ ชาวบ้านได้ใช้แหล่งน้ำเป็นแหล่งอาหาร แหล่งรายได้ เส้นทางคมนาคม การเกษตร พบปะพูดคุย และแหล่งประกอบพิธีกรรมต่างๆ ด้านวัฒนธรรม เป็นแหล่งประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อ และใช้ความเชื่อเป็นกลไกในการควบคุม การเข้าถึง และการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ พลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำจะมีผลมาจากปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายในชุมชน การพัฒนาตามนโยบายของรัฐ การเพิ่มของประชากร ค่านิยมในการบริโภค การศึกษา เป็นต้น ดังนั้นในการจัดการแหล่งน้ำดังกล่าว จะต้องมีการปรับตัว การใช้ภูมิปัญญาในการจัดการแหล่งน้ำตามความเหมาะสม

ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชน ชาวบ้านได้มีระบบคิดเกี่ยวกับการจำแนกประเภทแหล่งน้ำของชุมชน ได้แก่ แหล่งน้ำที่เกิดตามธรรมชาติ และแหล่งน้ำที่คนสร้างขึ้น โดยเน้นการจำแนกประเภท ความหมายของแหล่งน้ำ ทรัพยากรในแหล่งน้ำ สภาพแหล่งน้ำ การประมง และเครื่องมือที่ใช้ในการประมง ระบบคิดของชาวบ้าน ได้เป็นกลไกที่สำคัญในการจัดการแหล่งน้ำทุกด้าน ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำจะมีทั้งด้านกายภาพ ด้านสังคม เศรษฐกิจ การใช้ประโยชน์ของแหล่งน้ำ เครื่องมือ/วิธีการ บทบาทหญิงชายในการเข้าถึงทรัพยากร การควบคุมการใช้ประโยชน์ ภายใต้แนวคิดเรื่อง “สิทธิ” ส่วนด้านวัฒนธรรมแม้จะมีความสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องผี เงื่อนไขสำคัญที่มีผลต่อการคงอยู่ของภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำก็คือ ความสำคัญและประโยชน์ของแหล่งน้ำที่มีต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้าน ความเชื่อเรื่องผีปู่ตา เครือข่ายความเชื่อผีปู่ตา การปรับการจัดการแบบผสมผสานให้เหมาะสม ทั้งเป็นทางการและภูมิปัญญาเดิมของชาวบ้าน เป็นต้น

ABSTRACT

The research on local knowledge in the management of water resources is a qualitative research study in which an emphasis has been made on in-depth data collection. Interviewing was carried out through the use of an interview guide, along with participative and non-participative observation. Ban Pa Sang, Mu 3, Tambon Don Chang, Muang District, Khon Kaen was selected as the research site because of its multiple characteristics of different types of water resources and continuous utilization and long-term management of the community water resources by the villagers.

The research objectives were as follows:

1. To study villagers' knowledge dynamics in the management of community water resources.
2. To study villagers' knowledge in the management of community water resources.

It has been shown from the results of the study that there are three aspects of **the villagers' knowledge dynamics in the management of community water resources**. The first one is the **physical dynamic** which involves access of control and utilization. This has been adjusted and changed with time. In some cases or certain circumstances, villagers rely on self-management method which is governed by community agreement. In some other cases, villagers coordinate with official units in order to acquire technology and budget in water resource management. **Socio-economic dynamic** management involves the use of water resources for food, income, transportation routes, agriculture, communication, and activity ground. **Cultural dynamic** management means the use of water resources as the ritual place according to their belief. Such belief is the mechanism in the control, access, and utilization of water resources. Villagers' knowledge dynamics in the management of water resources results from external and internal factors, development in accordance with the governmental policy, population increase, consumption values and education. Thus, adjustment and appropriate use of knowledge in water resource management is necessary.

In terms of **villagers' knowledge in the management of community water resources**, villagers have a **system of thinking** in categorizing community water resources into natural and artificial or man-made resources. Emphasis is given on categorization, definition of the water resources, natural resources, conditions, fishery, and fishery tools and equipment. Villagers' thinking system is the key mechanism in the management of water resources in all aspects. **Villagers' knowledge in the management of community water resources** can also be classified into physical and socio-economic, which are related to water resource utilization under the concept of "rights". Culturally, it is related to the belief of gnosts.

The major condition affecting villagers' sustainable knowledge in water resource management is the importance and usefulness of water resources for villagers' life, their belief of ancestral ghosts, networks of the belief of ancestral ghosts, appropriate improvement of integrative management, both officially and by former villagers' knowledge.

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยเรื่อง ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ มีอาจจะสำเร็จลงด้วยดีได้ หากขาดพลังสนับสนุนจากผู้มีพระคุณหลายท่าน อาทิ คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ที่ให้การสนับสนุนด้านทุนอุดหนุนการวิจัยและคำแนะนำที่ทรงคุณค่ายิ่ง ผู้นำชุมชนและชาวบ้านป่าสังข์ ตำบลดอนช้าง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น ที่ให้ความร่วมมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลจนครบถ้วน คณะผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งและประทับใจในความกรุณาของท่านเป็นอย่างยิ่ง จึงใคร่ขอกราบขอบพระคุณไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

อนึ่งผู้วิจัยขอขอบคุณคุณสุจินดา พิมล และคุณวิเชียร สนามยุทธ ที่ให้การช่วยเหลือด้านต่าง ๆ ตั้งแต่วันแรกจนถึงวันสุดท้ายของการวิจัยนี้

ท้ายที่สุดนี้ คณะผู้วิจัยใคร่ขอขอบพระคุณทุกท่านที่ได้มีส่วนช่วยเหลืองานวิจัยนี้แต่มีอาจระบุนามให้ครบถ้วนได้ หากผลการวิจัยนี้ยังมีคุณานุประดัยชนต่อสังคมอยู่บ้างก็ขอมอบ ๖ ให้แต่ชาวบ้านป่าสังข์ทุกท่าน

คณะผู้วิจัย
สมใจ ศรีหาล้า
วิไลวัจน์ กฤษณะภูติ

1.1 ความเป็นมาของปัญหาในการวิจัย

การพัฒนาประเทศสู่ความทันสมัยและการดำเนินนโยบายของรัฐได้ตอบสนองต่อการขยายตัวของระบบทุนนิยม รัฐจะเข้ามามีบทบาทสำคัญในการพัฒนาชนบท เช่น การสร้างถนน การพัฒนาระบบชลประทาน เป็นต้น การพัฒนาระบบชลประทานของรัฐได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบการจัดการแหล่งน้ำของชุมชนอย่างมีนัยสำคัญ แต่เดิมชุมชนเคยมีอำนาจในการตัดสินใจในการจัดการแหล่งน้ำ แต่เมื่อรัฐเข้ามาแทรกแซงโดยนำเอารูปแบบการจัดการแบบใหม่เข้าไปแทนที่ ทำให้กระบวนการตัดสินใจทั้งหมดขึ้นอยู่กับเจ้าหน้าที่ของรัฐและเกิดการรวมศูนย์อำนาจในการจัดการทรัพยากรเข้ามาแทนที่ระบบการกระจายอำนาจแบบเดิมในแง่มุมมองหนึ่งการพัฒนาชลประทานของรัฐจึงเป็นการแทรกแซงระบบการจัดการแหล่งน้ำของท้องถิ่น ซึ่งสะท้อนให้เห็นได้ชัดเจนจากการจัดโครงสร้างการบริหารจัดการน้ำที่ยึดเอาโครงสร้างการบริหารแบบราชการเข้าไปแทนที่โครงสร้างอย่างไม่เป็นทางการที่ชาวบ้านใช้อยู่เดิมภายใต้ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติและความสัมพันธ์ฉันทันท์พี่น้อง

นอกจากนี้ยังพบว่าระบบการจัดการชลประทานแบบใหม่ได้ทำให้ชุมชนสูญเสียการมีส่วนร่วมที่แท้จริง บางโครงการเมื่อเปิดดำเนินโครงการแล้วก็ไม่สามารถเปิดดำเนินการใช้ได้ตามวัตถุประสงค์ เช่น กรณีโครงการเขื่อนทดน้ำบางปะกง เป็นตัวอย่างของโครงการรัฐ ที่ประสบปัญหาการยอมรับจากประชาชนอันเนื่องมาจากการขาดกระบวนการในการสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนมาตั้งแต่ต้น..... เนื่องจากการดำเนินการใช้งานของเขื่อนได้ส่งผลและก่อให้เกิดผลกระทบทั้งกับคนและสภาพแวดล้อมในพื้นที่ อันเนื่องมาจากการเน้นนโยบายการบริหารจัดการน้ำของรัฐที่เป็นการให้ความสำคัญในการบริหารจัดการน้ำตามอย่างตะวันตก ที่ให้ความสำคัญทางด้านเทคโนโลยีสมัยใหม่แต่เพียงด้านเดียว การจัดการแหล่งน้ำ และส่วนใหญ่ของเทคโนโลยีเหล่านี้จึงมักจะเป็นการนำเข้าจากต่างประเทศ ที่เราต้องมียานทั้งความรู้ ทุน ฝีมือ แรงงาน สำหรับการบำรุงรักษา [เป็นการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ โดยรัฐมักจะพูดถึงนโยบายที่จะสร้างเขื่อนต่างๆ และบรรจุไว้ในแผนพัฒนามาโดยตลอด] ซึ่งการกระทำดังกล่าวชี้ให้เห็น การละเลยในการให้ความสำคัญกับองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาของชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำที่มีมาแต่เดิม ซึ่งภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรน้ำของชาวบ้านนั้นเป็นความรู้ในการจัดการความสัมพันธ์ มาจากการปฏิบัติทดลองในชีวิตประจำวันและสืบทอดความรู้เหล่านี้มานาน เห็นได้ชัดว่าองค์ความรู้ที่เป็นฐานความคิดในการจัดการทรัพยากรน้ำของประเทศไทย เป็นความรู้ที่แคบและมีมิติเดียวไม่เพียงพอที่จะอธิบายความสลับซับซ้อนของระบบนิเวศความสัมพันธ์ทางสังคม และการจัดการที่หลากหลาย จึงไม่แปลกใจที่เราเห็นความล้มเหลวในการจัดการแหล่งน้ำ และความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรมาโดยตลอด(นิธิ เอียวศรีวงศ์ และชยันต์ วรรณะภุตติ, 2545:5)

ภาคอีสานเป็นภูมิภาคหนึ่งที่มีการจัดการแหล่งน้ำหลายรูปแบบมานานนับตั้งแต่ระบบฝายดิน กุด บ่า น้ำข้าง เป็นต้น แต่ความรู้เกี่ยวกับทางเลือกในการจัดการแหล่งน้ำเหล่านี้ไม่ค่อยได้รับความสนใจนัก เพราะในสังคมให้ความสำคัญกับความรู้ที่เป็นตะวันตก ดังนั้นถ้ากล่าวถึงการจัดการแหล่งน้ำก็จะให้ความสำคัญกับระบบชลประทาน ความรู้ที่ได้รับจากผู้เชี่ยวชาญทางด้านวิศวกรรมชลประทาน

แต่เพียงกลุ่มเดียว ในปัจจุบันในภาคอีสานมีหลายท้องถิ่นที่ไม่ได้พึ่งพาความรู้สมัยใหม่' ที่มีการนำเข้าสู่ทุนทางความรู้ เทคโนโลยีที่มีราคาแพง แต่อาศัยความรู้ วัสดุอุปกรณ์ที่มีในท้องถิ่นในการจัดการแหล่งน้ำเพื่อใช้ในท้องถิ่นของตนเอง องค์ความรู้ในลักษณะดังกล่าวจึงนำไปสู่การพึ่งตนเองหรือการจัดการแหล่งน้ำอย่างยั่งยืน บนพื้นฐานของการมีส่วนร่วมของชาวบ้านอย่างแท้จริง ดังนั้นการจัดการแหล่งน้ำจากระบบคิดหรือภูมิปัญญาของชาวบ้านจึงเป็นประเด็นสำคัญที่ควรจะมีการศึกษารวบรวมข้อมูล เผยแพร่องค์ความรู้เหล่านี้เพื่อสะท้อนให้สังคมได้ตระหนักถึง ศักยภาพของชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ และหันมาให้ความสนใจกับการจัดการแหล่งน้ำในลักษณะดังกล่าวยิ่งขึ้น มากกว่าการที่จะไปให้ความสำคัญเพียงเฉพาะการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ที่ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ ระบบสังคม วัฒนธรรมของชุมชน

1.2 วัตถุประสงค์การศึกษา

1. เพื่อศึกษาพลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชน
2. เพื่อศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชน

1.3 ระยะเวลาดำเนินการวิจัย

มีระยะเวลาดำเนินการวิจัย 12 เดือน เริ่มตั้งแต่เดือนมีนาคม พ.ศ.-2547 ถึงเดือนมีนาคม พ.ศ. 2548 (ดูแผนการดำเนินงานตลอดโครงการ)

1.4 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทราบสภาพและการใช้ประโยชน์และปัญหาในการใช้ประโยชน์ทรัพยากรน้ำในชุมชน
2. ทราบระบบคิดของชาวบ้านต่อทรัพยากรน้ำและการจัดการทรัพยากรน้ำของชุมชน
3. ทราบพลวัตของภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชน

1.5 ผลที่คาดว่าจะได้รับ

เพื่อเป็นพื้นแนวทางในการพัฒนาการจัดการทรัพยากรน้ำอย่างมีประสิทธิภาพระหว่างหน่วยงานภาครัฐและชุมชน

บทที่ 2

แนวคิดและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ ดังนั้นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาครั้งนี้ผู้ศึกษาจึงให้ความสำคัญกับแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาพื้นบ้าน และการจัดการแหล่งน้ำเป็นสำคัญ ดังต่อไปนี้

1. แนวคิดภูมิปัญญาพื้นบ้าน
2. แนวคิดสิทธิชุมชน
3. แนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรท้องถิ่น

2.1 แนวคิดภูมิปัญญาพื้นบ้าน : มีนักวิชาการหลายคนเรียกชื่อแตกต่างกันไป เช่น ภูมิปัญญาชาวบ้าน ภูมิปัญญาท้องถิ่น ความรู้พื้นบ้าน เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตามคำดังกล่าวก็มีความหมายไปในลักษณะเดียวกันดังเช่น

เสรี พงศ์พิศ (2519:145-146) ให้ความหมายว่า “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” หรือ ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง รากฐานของความรู้ของชาวบ้าน ซึ่งเชื่อมโยงเข้าด้วยกันอย่างมีเอกภาพ ภูมิปัญญามีสองลักษณะคือ ส่วนที่เป็นนามธรรมเป็นโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ ปรัชญาการดำเนินชีวิต คุณค่าและความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวันกับส่วนที่เป็นรูปธรรม เช่น การทำมาหากิน หัตถกรรม ศิลป ดนตรี ฯลฯ

ประเวศ วะสี(2534:75) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น เกิดจากการสะสมการเรียนรู้มาเป็นระยะเวลายาวนาน มีลักษณะเชื่อมโยงกันไปหมดในทุกสาขาวิชา

พัทธา สายหู (2534:109) ให้ความหมายคำว่า “ภูมิปัญญา คือ ความรู้ความคิดที่ได้สั่งสมไว้” ชาวบ้านคือ “คนธรรมดาหรือสามัญชน” หากรวมความหมายที่อาจนิยามได้ว่าภูมิปัญญาชาวบ้านคือ “ความรู้ความคิดของคนธรรมดาหรือสามัญชนที่ได้สั่งสมไว้”

เอกวิทย์ ณ ถลาง(2535 :4) นิยามภูมิปัญญาท้องถิ่นชาวบ้าน ว่า “เป็นทรัพย์สินทางปัญญาอันล้ำค่าของท้องถิ่น หรืออีกนัยหนึ่งว่า เป็นพื้นความรู้ความสามารถที่เกิดจากการสั่งสมประสบการณ์มาช้านาน โดยเกิดจากระบบคิด ระบบคุณค่า ของบุคคลในท้องถิ่น และมีความสัมพันธ์กับแบบแผนการดำเนินชีวิตที่ผสมกลมกลืนกับธรรมชาติแวดล้อม และกระบวนการสังคม..”

จากความหมายที่นักวิชาการท่านต่าง ๆ กล่าวมาพอสรุปได้ว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความรู้ ความคิด ของชาวบ้านที่เกิดจากการสั่งสมเรียนรู้และสืบทอดมาเป็นระยะเวลายาวนาน มีลักษณะเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตทุกด้าน และมีความสัมพันธ์กับแบบแผนการดำเนินชีวิตสภาพแวดล้อมธรรมชาติและสภาพแวดล้อมทางสังคมวัฒนธรรม

Charles F Keyes (อ้างถึงในชัยนัต วรรณะภุติ และฉันทนา บรรพศิริโชติ,2540 :8-11) ได้กล่าวถึงระบบความรู้พื้นบ้าน โดยให้ความหมายว่า ระบบความรู้พื้นบ้านหมายถึง ความคิด ความเข้าใจ ทักษะคติ ที่ได้พัฒนาก่อรูปขึ้นมาโดยชาวบ้านเพื่อที่จะสามารถนำเอามาใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวัน ดังนั้นระบบคิพื้นบ้านในทัศนะคติของ Keyes จึงมีความหมายไม่แตกต่างจากภูมิปัญญาพื้นบ้าน

Keyes ได้กล่าวถึงวิธีการศึกษาระบบความรู้พื้นบ้านโดยจำแนกออกเป็น 4 ประเภท คือ

1. การสร้างระบบการจำแนกสรรพสิ่ง (Ethnoscience) เป็นวิธีการที่คนในสังคมกลุ่มหนึ่งจัดระบบปรากฏการณ์หรือจัดสรรพสิ่งต่าง ๆ ในโลกของความเป็นจริงที่อยู่ล้อมรอบตัวโดยให้ความสำคัญต่อการจำแนกที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ของกลุ่มนั้นกับสิ่งแวดล้อมรอบตัว ซึ่งการจะให้ความสำคัญต่อสิ่งไหนขึ้นอยู่กับว่าเขาอาศัยสิ่งแวดล้อมนั้นในการดำรงชีวิตมากน้อยเพียงใด เช่น การจำแนกแหล่งน้ำ การให้ความหมาย การจำแนกการจัดการแหล่งน้ำ เป็นต้น

2. วิธีการศึกษาระบบคิดพื้นบ้าน (Indigenous Conceptual System) เป็นวิธีการที่ให้ความสำคัญกับสิ่งต่าง ๆ รอบตัว โดยการเชื่อมโยงสิ่งที่ศึกษาเข้ากับระบบทั้งหมด เช่น คำว่า “แหล่งน้ำ” จะโยงเข้ากับการศึกษาระบบที่เกี่ยวข้องกับแหล่งน้ำทั้งหมด ทั้งการจำแนก การจัดการ การแก้ปัญหาเหล่านี้ เป็นต้น

3. การศึกษาระบบคุณค่าพื้นบ้าน (Local Value System) เป็นการศึกษาการให้คุณค่าของสายสัมพันธ์ระหว่างตนเองกับคนอื่นอย่างไร และการมองถึงคุณค่าระหว่างความสัมพันธ์ของตนเองต่อสิ่งแวดล้อมอย่างไร เช่น การเคารพธรรมชาติ แหล่งน้ำกับน้ำที่ให้ประโยชน์ต่อมนุษย์โดยผ่านการเคารพผืนน้ำ การทำพิธีกรรมเช่นไหว้ผืนน้ำ โดยเชื่อมโยงการให้คุณค่าความสัมพันธ์ของมนุษย์ผ่านพิธีกรรมนี้ เช่น การให้คุณค่ากับระบบอาวุโส ผู้อาวุโสประจำกลุ่มเป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรม เป็นต้น

4. การศึกษาระบบความรู้พื้นบ้าน โดยการศึกษาผ่านโลกทัศน์ หรือ Cosmology ซึ่งจะเป็นการตีความทัศนะของมนุษย์ในการมองสิ่งต่าง ๆ รอบตัว เช่น ชาวบ้านมีโลกทัศน์ต่อแหล่งน้ำอย่างไร มีโลกทัศน์ต่อสิ่งที่อยู่ในน้ำอย่างไร ซึ่งจะส่งผลในทางปฏิบัติต่อหน้าหรือแหล่งน้ำนั้น ๆ

ในการศึกษาดังนี้ผู้วิจัยจะใช้แนวทางการศึกษาระบบความรู้พื้นบ้าน Charles F. Keyes เป็นแนวทางหนึ่งในการทำความเข้าใจภูมิปัญญาของชาวบ้านซึ่งมีลักษณะซับซ้อน นอกจากนี้ผู้ศึกษาคิดว่าแนวคิดสำคัญซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของภูมิปัญญาชาวบ้าน และเป็นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรของชุมชนที่ละเอียดไม่ได้คือ แนวคิดเรื่องสิทธิชุมชน

2.2 แนวคิดสิทธิชุมชน

ยศ สันตสมบัติ(2543:155) ให้ความหมายสิทธิชุมชนว่าหมายถึง “สิทธิร่วม” เนื้อทรัพย์สินของชุมชนโดยนัยนี้สิทธิชุมชนให้ความสำคัญกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเพื่อส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตน แม้ว่าโดยทฤษฎีแล้วสมาชิกของชุมชนทุกคนจะมี “สิทธิตามธรรมชาติ” ในการใช้ทรัพยากรส่วนรวม แต่ชุมชนก็สามารถใช้อำนาจ กฎเกณฑ์ โดยค้ำึงถึง “ความเป็นธรรมทางสังคม” เป็นสำคัญ...แม้ว่าสมาชิกทุกคนมีสิทธิใช้ทรัพยากรส่วนรวมแต่ “สิทธิการใช้” ยังถูกกำหนดด้วยความยั่งยืนหรือ “ความเป็นธรรม” ต่อระบบนิเวศ

อานันท์ กาญจนพันธ์ (2544 :131) ได้กล่าวถึงตัวอย่างของการใช้สิทธิชุมชน ในสังคมล้านนาซึ่งปรากฏในรูปของความเชื่อที่เรียกว่า “ซิด” ซึ่งถือเป็นข้อห้ามหรือข้อกำหนดต่อการกระทำที่อาจส่งผลกระทบต่อดุลยภาพระหว่างบุคคล ชุมชน และระบบนิเวศ...ตัวอย่างสำคัญของการกระทำที่ถือว่าเป็นซิดเช่นการسابแหล่งน้ำต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็บ่อน้ำ หนองน้ำ หรือเหมืองฝาย เป็นต้น.....จารีตทั้งหลายมีส่วนสำคัญในการจัดความสัมพันธ์ทางสังคม เพื่อสร้างหลักประกันให้กับความอยู่ดีมีสุขของชุมชน ซึ่งถือ

เป็นพื้นฐาน จริยธรรมของการยังชีพ (Ethic of Subsistence) (Scott, 1976) ซึ่งเป็นรากฐานของหลักการที่สำคัญ ดังนี้

หลักสำคัญประการแรก คือการตอบแทนกัน (Reciprocity) ซึ่งถือเป็นการระดมทุนทางสังคมรูปแบบแรก ๆ ก็ว่าได้ ที่ยึดกฎเกณฑ์ของพันธะทางสังคมในการตอบแทนกัน เป็นกลไกในการสร้างความร่วมมือ เมื่อทำกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงาน หลักการนี้จะเน้นความเท่าเทียมซึ่งเป็นบรรทัดฐานที่ถูกผลิตซ้ำเรื่อยมา (การแลกข้าว, การแลกเปลี่ยนแรงงาน) และปัจจุบันหลักการนี้ได้ผลิตใหม่ ให้เป็นพื้นฐานการรวมกลุ่มช่วยเหลือกันเอาใจใส่กัน เช่น กลุ่มฌาปนกิจ ที่สมาชิกผลิตกันช่วยออกค่าใช้จ่ายในการจัดงานศพ (ซึ่งมีทั้งระดับหมู่บ้าน ตำบล และบางพื้นที่ที่มีทั้งระดับอำเภอแต่ในระดับหมู่บ้านมักจะได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านทุกคนมากกว่าระดับที่สูงขึ้นไป)

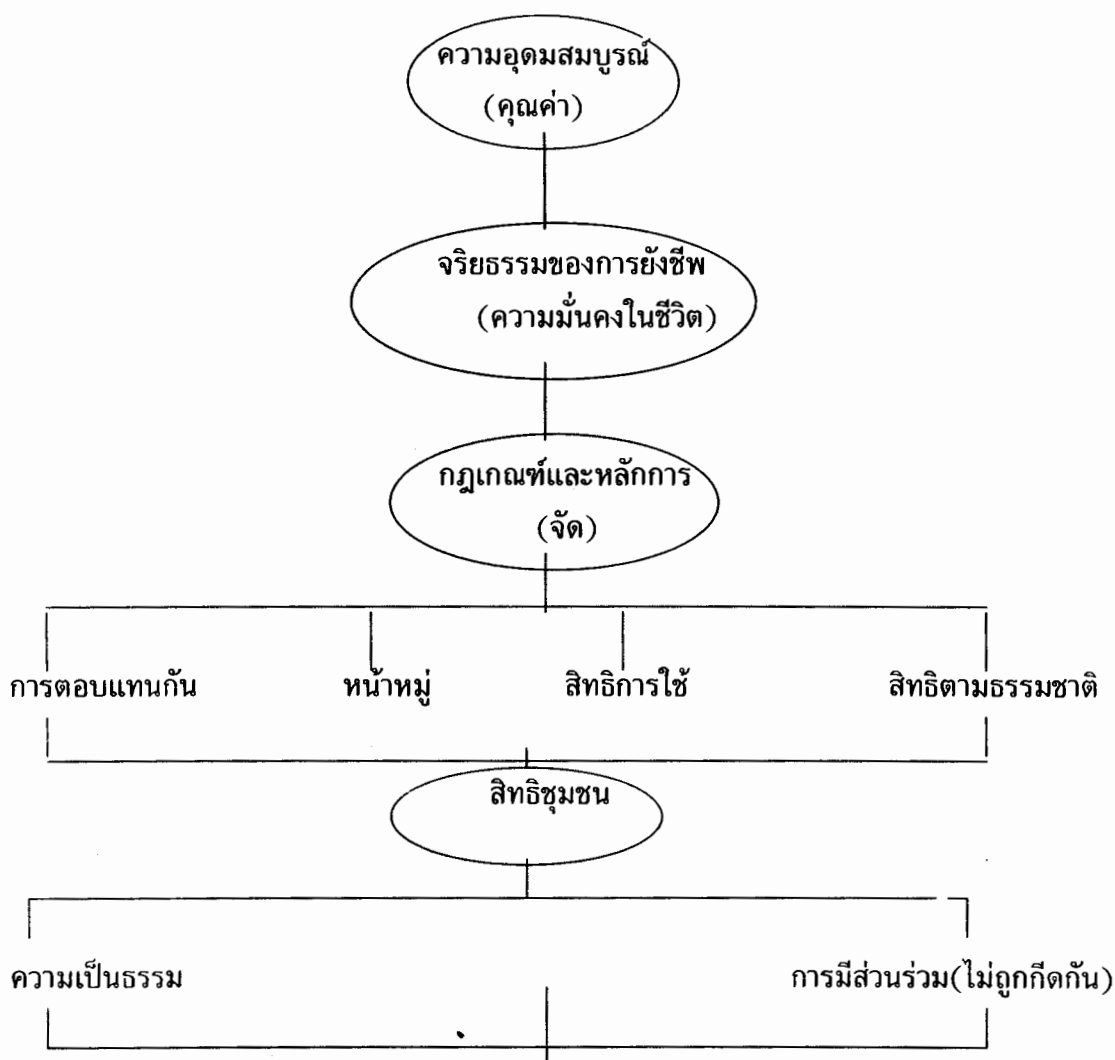
หลักการที่สองคือ การใช้ประโยชน์ร่วมกัน (Communalism) หรือในสังคมภาคเหนือเรียกว่า “หน้าหมู” ซึ่งถือว่าเป็นทุนทางสังคมรูปแบบหนึ่ง ส่วนใหญ่จะหมายถึงพื้นที่ส่วนรวมและการจัดการในการใช้ประโยชน์ของพื้นที่ส่วนรวม หลักการนี้จะเป็นการมีส่วนร่วมของชุมชนในด้านต่าง ๆ

สำหรับด้านแรกจะเปิดโอกาสให้ทุกคนในชุมชนใช้ประโยชน์ร่วมกันได้และอยู่ภายใต้การจัดการของชุมชนที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในการควบคุม การสร้างกฎระเบียบ และการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์

นอกจากนี้จริยธรรมของการยังชีพ ยังเป็นรากฐานของหลักการสำคัญอีกสองประการคือ หลักสิทธิการใช้ (Usefruct Right) และหลักสิทธิตามธรรมชาติ (Natural Right) ในแง่การเปิดโอกาสให้ประชาชนมีสิทธิเข้าใช้ประโยชน์ได้เท่าเทียมกัน

สิทธิการใช้คือสิทธิก่อนใช้ประโยชน์ และจะอยู่ตราบเท่าที่ยังใช้ประโยชน์จนกว่าจะคืนให้สู่ธรรมชาติ เช่น การทำไร่หมุนเวียน การจัดหาพื้นที่ปลูกพืชผักกรรมน้ำ บางครั้งก็มีการเปิดโอกาสให้มีการใช้สิทธิซ้อนสิทธิ

ความสัมพันธ์ระหว่างจารีตและสิทธิ

จากบทเรียนในการศึกษาเรื่องป่าชุมชน ยศ สันตสมบัติ (2545) ได้กล่าวถึงข้อสรุปสำคัญซึ่งเป็นพื้นฐานของแนวคิดเรื่อง “สิทธิชุมชน” ซึ่งพบมีอย่างน้อย 5 ประการด้วยกันคือ

ข้อค้นพบแรก คือ สิทธิชุมชน ระบบกรรมสิทธิ์ร่วม และการจัดการเชิงซ้อน ป่าชุมชนอยู่บนรากฐานระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนหรือป่าหน้าหมู ซึ่งมีพัฒนาการของรากเหง้าที่ต่างจากแนวคิดเรื่องกรรมสิทธิ์ตามกฎหมาย ซึ่งมีกรรมสิทธิ์ 2 ลักษณะคือ ทรัพย์สินของรัฐ และทรัพย์สินส่วนบุคคลเท่านั้นในทางตรงกันข้าม ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน เป็นกรรมสิทธิ์รวมที่วางอยู่บนหลักการของสิทธิการใช้ ซึ่งมีความหลากหลายและซับซ้อน และมีการจัดการโดยชุมชนและองค์กรชุมชนที่เป็นผู้กำหนดกฎเกณฑ์ผู้มีสิทธิในการใช้ การลำดับการใช้ ระบบการจัดการและการควบคุม ไม่ใช่สิทธิเด็ดขาดของหน่วยใด หรือคนใดคนหนึ่งที่มีอำนาจเบ็ดเสร็จเด็ดขาด ตรงกันข้ามสิทธิชุมชนจะเปลี่ยนไปตามประเภทของพื้นที่และทรัพยากร ตลอดจนเงื่อนไขของเวลาและสถานการณ์...ซึ่งสิทธิชุมชนจำเป็นต้องพิจารณาระบบกรรมสิทธิ์ในฐานะเป็นสิทธิเชิงซ้อน (อานันท์ กาญจนพันธ์, 2544:219)

ข้อค้นพบประการที่สอง พลวัตของสิทธิชุมชน นับว่าป่าชุมชนหรือการจัดการทรัพยากรในชุมชนมิได้เป็นปรากฏการณ์ที่หยุดนิ่งไร้ความเคลื่อนไหว หากแต่เป็นการปรับตัวของการจัดการทรัพยากรภายในชุมชนโดยสัมพันธ์กับเงื่อนไขภายนอกในระดับมหภาค โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนแปลงอำนาจในการจัดการทรัพยากรซึ่งมีลักษณะรวมศูนย์มากขึ้น....เป็นลักษณะการใช้นโยบายเชิงเดี่ยว (อานันท์ กาญจนพันธ์, 2544:224)ทำให้ชุมชนบางแห่งมีการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาใหม่ สอดคล้องกับบริบทการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจการเมืองและระบบนิเวศ

ข้อค้นพบประการที่สาม คือ สิทธิชุมชนและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ งานวิจัยป่าชุมชนสะท้อนให้เห็นว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นวิถีคิดที่พัฒนาขึ้นมาจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติมา นาน และมีพัฒนาการและพลวัตของตนเอง เป็นวิถีคิดที่สะท้อนให้เห็นถึง “อุดมการณ์ อำนาจ” ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับสังคม อุดมการณ์และอำนาจมีการผลิตซ้ำ และมีการปรับเปลี่ยนและประยุกต์ใหม่ตามสถานการณ์และเงื่อนไขที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น การนำเอาความเชื่อเรื่องผีขุนน้ำมาเป็นพลังในการต่อต้านสัมปทานป่าไม้

นอกจากนี้สิทธิมนุษยย์ยังให้ความสำคัญในอัตลักษณ์และความหลากหลายทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่มีวิถีชีวิต จารีตประเพณีในการรักษาป่าของชุมชน

ดังนั้นสิทธิชุมชน จึงหมายถึง สิทธิในการต่อสู้เพื่อดำรงรักษาศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์ของชนทุกกลุ่ม

ข้อค้นพบที่สี่ สิทธิชุมชนในฐานะเป็นขบวนการทางสังคมเพื่อเรียกร้องการมีส่วนร่วมรวมกัน เป็นเครือข่าย เพื่อเรียกร้องการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร เพื่อเป็นการต่อสู้ปกป้องทรัพย์สินส่วนรวมของชุมชนจากการรุกรานของคนภายนอก

ข้อค้นพบที่ห้า คือ สิทธิชุมชนกับทางเลือกของการพัฒนา ซึ่งหมายถึงสิทธิในการแสวงหาทางเลือกที่เพื่อกำหนดทิศทางในการพัฒนาตนเอง บนพื้นฐานวัฒนธรรมและจารีตประเพณีอันหลากหลายของชุมชนท้องถิ่น

อย่างไรก็ตามเรื่องสิทธิชุมชนเป็นเรื่องที่มีปัจจัยเงื่อนไขไปต่างๆที่เข้ามามีผลต่อการจัดการดังที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้น เงื่อนไขสำคัญประการหนึ่งคือระบบสิทธิในทรัพยากรที่มีลักษณะแตกต่างกัน ซึ่งจะมีผลต่อสิทธิชุมชน ระบบสิทธิในทรัพยากรสามารถแบ่งออกเป็น 4 กลุ่มหลัก ได้ดังนี้

1. ความไม่มีสิทธิ หรือการที่ทรัพยากรตกอยู่ในสภาพเป็นทรัพยากรเปิดเสรี (Open Access) ซึ่งก็คือสถานะที่ไม่มีผู้ใดหรือหน่วยงานทางสังคมใดมีสิทธิในทรัพยากรนั้น ทำให้ใคร ๆ ก็สามารถเข้ามาแสวงหาประโยชน์จากทรัพยากรนั้นได้อย่างเสรี

2. สิทธิส่วนรวม (Common Property) คือ การมีสิทธิร่วมกันของกลุ่มในการควบคุม และมีสิทธิกีดกันผู้ที่ไม่ได้เป็นสมาชิก ขณะเดียวกันผู้ที่ไม่ได้เป็นสมาชิกก็ยอมรับการกีดกันนั้น พร้อมกันนั้นสมาชิกของกลุ่มเองก็มีหน้าที่เคารพต่อกฎเกณฑ์การใช้ ตลอดจนดูแลรักษาทรัพยากรของกลุ่ม

3. สิทธิส่วนบุคคล (Private Property) คือ การมีสิทธิโดยปัจเจกบุคคล ซึ่งเป็นผู้ที่สังคมให้การยอมรับในการใช้ทรัพยากรนั้น เช่น ที่ดินเอกชน สวนป่าเอกชน แต่ปัจเจกบุคคลผู้นั้นจะต้องไม่กระทำการใด ๆ ที่สังคมไม่ให้การยอมรับ ขณะเดียวกันบุคคลอื่นก็มีหน้าที่ที่จะไม่ไปกีดขวางการใช้

ทรัพยากรของบุคคลนั้น พร้อมกันนั้นก็มีความคาดหวังให้บุคคลนั้นใช้ทรัพยากรได้เฉพาะที่สังคมยอมรับได้เท่านั้น

4. สิทธิโดยรัฐ (State Property) คือ การที่ทรัพยากรถูกควบคุมโดยรัฐตามกฎหมาย เช่น ทรัพยากรป่าไม้ ทรัพยากรประมง เป็นต้น บัณฑิตบุคคลจึงต้องมีหน้าที่ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์การใช้หรือการเข้าถึงทรัพยากร ตามที่กำหนดในกฎหมาย และควบคุมดูแลโดยเจ้าหน้าที่รัฐ ซึ่งมีอำนาจหน้าที่ตามกฎหมาย

นอกจากนี้ยังพบว่าสิทธิในทรัพยากรในระบบสิทธิชุมชนยังมีหลายระดับตามกลุ่มของทรัพยากร ดังนี้

1. สิทธิในการเข้าถึง (Access Rights) หมายถึง สิทธิในการเข้าไปกำหนดพื้นที่ทางกายภาพ และได้รับประโยชน์จากทรัพยากร

2. สิทธิในการเก็บหา (Withdrawal Rights) หมายถึง สิทธิในการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากทรัพยากร

3. สิทธิในการจัดการ (Management Rights) หมายถึง สิทธิในการกำหนด กฎเกณฑ์ แบบแผนการใช้ทรัพยากร โดยการทำให้ทรัพยากรนั้นอยู่ในสภาพที่ดี

4. สิทธิในการกีดกัน (Exclusion Rights) หมายถึง สิทธิร่วมที่กำหนดว่าใครบ้างที่สามารถเข้าถึง และใครบ้างที่จะต้องถูกกีดกัน หรือเป็นอำนาจสำหรับการกำหนดคุณสมบัติของผู้ที่จะเข้าถึงทรัพยากร

5. สิทธิในการถ่ายโอน (Alienation Rights) หมายถึง สิทธิในการขายหรือให้เช่ากับบุคคลอื่น หรือการยินยอมให้ผู้มีสิทธิสามารถเคลื่อนย้ายส่วนหนึ่งส่วนใด หรือทั้งหมดของสิทธิในการตัดสินใจด้วยตนเองไปยังบุคคลหรือกลุ่มอื่น

(Ostrom and Schlager 1966 อ้างถึงใน ชูศักดิ์ วิทยภัคดี, 2538)

2.3 แนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรท้องถิ่น

แนวความคิดในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรท้องถิ่นเป็นแนวความคิดที่ต่อเนื่องและเกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดกับการมีส่วนร่วมของประชาชนดังที่ยศ สันตสมบัติ (1992) ได้กล่าวถึงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรท้องถิ่นว่าเป็นการจัดการ ควบคุม ดูแล และพัฒนา แหล่งทรัพยากรธรรมชาติและผลผลิตจากทรัพยากรธรรมชาติโดยคนในท้องถิ่น

ดังนั้นหลักการที่สำคัญในแนวความคิดดังกล่าวจึงได้แก่ การที่กลุ่ม/องค์กรท้องถิ่นเป็นผู้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากร และทำหน้าที่ดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาตินั้นให้คงอยู่ต่อไป

ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติขององค์กรท้องถิ่นในทัศนะของ Uphoff (1986) ได้แก่

1. ขอบเขตของทรัพยากรและผู้ใช้ (Boundaries of Resources and Users) ความชัดเจนของขอบเขตของทรัพยากรและผู้ใช้ทรัพยากรชัดเจนจะมีผลต่อการจัดการทรัพยากร

2. การกระจายการลงทุนและผลประโยชน์ (Distribution of Cost and Benefit) ซึ่งแบ่งออกเป็น 4 มิติ ได้แก่ มิติในแง่เวลาที่จะได้รับผลประโยชน์ มิติความชัดเจนในผลตอบแทนจากการลงทุน และการกระจายผลประโยชน์แก่ตนในสังคม

3. ลักษณะของทรัพยากรธรรมชาติ ที่มีผลต่อการจัดการขององค์กร ได้แก่ การฟื้นตัวของทรัพยากรว่ามีโอกาสฟื้นได้หรือไม่ระยะเวลา เร็ว ช้าเพียงใดความจำเป็นในการดูแลเป็นฤดูกาล ถ้ามีความจำเป็นต้องดูแลเป็นช่วง ๆ อาจจะมีผลต่อการสร้างความยุ่งยากในการดูแล กรณีที่ช่วงที่จำเป็นในการดูแลตรงกับช่วงที่ชาวบ้านอยู่กับงานในไร่นา ประการสุดท้ายคือ การรับรู้เกี่ยวกับทรัพยากรนั้น ว่าเป็นสาธารณะสมบัติของส่วนตัวหรือส่วนรวม

4. คุณลักษณะของผู้ใช้ทรัพยากร ได้แก่ ความคล้ายคลึงกับของสมาชิกความสัมพันธ์เชิงพึ่งมาของสมาชิก ขนบธรรมเนียมประเพณีของสมาชิก

Ustrom (1990 อ้างใน ชู ศักดิ์ วิทยภัค, 2538) กล่าวถึงปัจจัยที่มีผลต่อการจัดการทรัพยากรขององค์กรชุมชนไว้ 8 ประการได้แก่

1. การกำหนดขอบเขตที่แน่ชัดทั้งขอบเขตทรัพยากรและขอบเขตของผู้ใช้ทรัพยากร
2. การมีส่วนร่วมของสมาชิกในการจัดการเกี่ยวกับสถาบัน เช่น การออกกฎ ระเบียบ
3. กฎ ระเบียบ เกี่ยวกับการใช้และการดูแลรักษาที่มีความเหมาะสมกับสภาพทางสังคมและวัฒนธรรมชุมชน
4. การติดตามผลการจัดการทรัพยากรของสถาบันโดยสมาชิกช่วยกันสอดส่องดูแล
5. การลงโทษโดยพิจารณาเหตุผลและให้โอกาส
6. มีกลไกในการแก้ปัญหาความขัดแย้งของชุมชน
7. การที่รัฐยอมรับสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่น
8. การที่สถาบันท้องถิ่นเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างที่ใหญ่กว่า

แนวคิดการจัดการแหล่งน้ำขนาดเล็ก

จากเวทีการสัมมนาเรื่อง การจัดการแหล่งน้ำในภาคอีสาน นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2545) ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับ “ความรู้” ของการจัดการแหล่งน้ำของชาวบ้านที่เด่นๆ ไว้ ดังนี้

1. ความรู้ในการจัดการแหล่งน้ำของชาวบ้านไม่ใช่ความรู้ของเทคโนโลยีล้วน ๆ แต่เป็นความรู้ที่เชื่อมโยงอย่างน้อยสามด้านเข้าด้วยกันคือเทคโนโลยีด้านสังคมและวัฒนธรรม ความสำเร็จในการจัดการแหล่งน้ำอยู่ที่การเชื่อมโยงด้านต่าง ๆ เหล่านี้

2. เป็นการเข้าไปใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศน์อย่างยั่งยืน

3. มีพื้นฐานอยู่ที่ทำที่มีต่อธรรมชาติ กล่าวคือความผันแปรของธรรมชาติด้วยการมองหาศักยภาพและการผันแปรเหล่านั้น เป็นการปรับตัวต่อสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป

2.4 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่างานหลายชิ้น เช่น งานของ อีริดา นามโท (2545) พรวิไล เลิศวิชา และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (2545) ชยันต์ วรรณระภา (2545) อุไรวรรณ ตันกิมหยง (2538) ชูศักดิ์ วิทยภัค (2537) อิศารัตน์ ทิวะศศิธร และคณะ (2536) และ

สุรียา สมุทรคุปต์และคณะ(2536) ได้สะท้อนให้เห็นถึงศักยภาพของชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ ซึ่งอยู่บนพื้นฐานการใช้ภูมิปัญญาชาวบ้าน การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจของชาวบ้านในการใช้ ประโยชน์ การจัดการ และการควบคุมการใช้ ทรัพยากรน้ำ ที่มีความสอดคล้องกับระบบนิเวศ สภาพ ทางสังคม และวัฒนธรรม ตลอดจนการคำนึงถึงความยั่งยืนของแหล่งน้ำและทรัพยากรในแหล่งน้ำ ดังนี้

การศึกษาของธีรดา นามไท(2545) เรื่องการจัดการแหล่งน้ำโดยชุมชนกรณีกุดชาคิม ต.ทับใหญ่ อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ พบว่ากุดชาคิม เป็นแหล่งน้ำที่เกิดจากการเปลี่ยนทิศทางของน้ำที่ เชื่อมกับแม่น้ำมูล ซึ่งมีปากทางน้ำที่สามารถไหลเข้ามาได้ 4 ทางคือ ปากหนองกระเจา ปากฮ่องก่น ปากกุดเคย และปากโสกแต่ ลักษณะพื้นที่รอบ ๆ กุดชาคิมจะเป็นพื้นที่นาราบ ป่าสาธารณประโยชน์ และพื้นที่ปลูกพืชผักสวนครัว

ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน กุดชาคิมเป็นแหล่งน้ำที่ชาวบ้านในตำบลทับใหญ่หลายหมู่บ้านสามารถใช้ประโยชน์ในการทำเกษตร การเลี้ยงสัตว์ และเป็นแหล่งอาหารธรรมชาติ ในปี 2533 ชาวบ้านได้ เสนอโครงการกับหน่วยงานพัฒนาชุมชน เพื่อขอโครงการทำฝายกั้นน้ำไว้ใช้อย่างถาวรซึ่งส่งผลให้ ระดับน้ำบริเวณริมกุดชาคิมสูงขึ้น ชาวบ้านที่เคยเพาะปลูกผักอยู่ริมกุดชาคิม ได้ขยับพื้นที่เพาะปลูกสูง ขึ้นไป การตกกล้า บริเวณริมกุดชาคิมก็ทำไม่ได้ ชาวบ้านที่จะเข้าไปทำนาตามก็ต้องทำสะพานเข้าไป เพราะการสัญจรไปมาลำบาก

รูปแบบการจัดการแหล่งน้ำและการใช้ประโยชน์ มีหลากหลายรูปแบบได้แก่ ใช้คันโซ่ วิดน้ำ เพื่อตกกล้าและทำนาข้าว ชาวบ้านกว่าร้อยละ 70 ของครอบครัวที่ใช้น้ำใช้รูปแบบนี้ คุไม่ไผ่ที่สานแล้ว ใช้ซี่ซี่เหนียว ๆ ทา เพื่อป้องกันน้ำรั่วส่วนใหญ่ชาวบ้านใช้คุสำหรับรดผัก เครื่องสูบน้ำขนาด 2 แรงใช้ สำหรับสูบน้ำเพื่อทำนา เครื่องยนต์จากรถไถเดินตาม การขุดร่องน้ำเพื่อระบายน้ำต่อจากเครื่องยนต์ที่ สูบไว้ และการนำน้ำไปทำน้ำประปาเพื่อใช้ประโยชน์ในหมู่บ้าน

ปัญหาที่พบที่สำคัญได้แก่ วัชพืชมีมากชาวบ้านแก้ปัญหาโดยการส่งเสริมประเพณีกินข้าวป่า ร่วมกันและช่วยแรงกันในการเอาสนมออกจากพื้นที่ ปัญหาตลิ่งพัง และปัญหาน้ำเน่าเสียอันเนื่องมา จากวัชพืชและการใช้สารเคมีในการปลูกผักเป็นต้น ปัญหาเหล่านี้ยังแก้ไม่ได้

บทเรียนจากกุดชาคิมสะท้อนให้เห็นถึงศักยภาพในการจัดการแหล่งน้ำที่เอื้อต่อสภาพธรรม ชาติ และสภาพทางสังคมวัฒนธรรมโดยไม่ต้องมีการจัดองค์กรอย่างชัดเจนในระหว่างชาวบ้าน

การศึกษาของพรพิไล เลิศวิชาและอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว(2545) เรื่องชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำ ขาน พบว่าการมีระบบเหมืองฝายมีความหมายที่สำคัญต่อพลังการผลิตและต่อการจัดการความ สัมพันธระหว่างคนกับคน ของลุ่มน้ำ 3 ประการคือ 1) ชาวนาสามารถก้าวข้ามข้อจำกัดทางภูมิทัศน์เข้า ร่วมมือกัน ตกลงกันควบคุมกำลังน้ำ 2) ชาวนาสามารถออกแบบระบบทิศทางเดินของน้ำบนฐานความ สัมพันธ์ของชุมชนหมู่บ้านในพื้นที่ว่างตลอดลำน้ำ 3) บนข้อตกลงของเครือข่ายเหมืองฝาย ชาวนา สามารถควบคุมพลังการผลิตของไร่นา โดยการกำหนดปริมาณน้ำที่จะไหลเข้าสู่ผืนนาผ่านระบบการจัด ความกว้างของประตูน้ำที่เข้าพื้นที่นา

ในการจัดการระบบน้ำในลุ่มน้ำขาน จะมีการอาศัยเครือข่ายในการจัดการระบบน้ำในเรื่อง ต่าง ๆ ได้แก่ การแบ่งน้ำและการบังคับน้ำ ซึ่งจะมีการจัดการกำลังคน ซึ่งมีการจัดกำลังชาวนาออกเป็น

หมวดหมู่เรียกว่า “หมวดเหมืองฝาย” ซึ่งเป็นเครือข่ายขององค์การการผลิตที่มีลักษณะการกำหนดกฎระเบียบร่วมกันในการแบ่งน้ำและบังคับน้ำรวมไปถึงการลงโทษ

การใช้หลักการของการทำงานที่อยู่บนพื้นฐานการมีส่วนร่วมในกลุ่มสมาชิกผู้ใช้น้ำทั้งในการออกกฎระเบียบ การควบคุมและการใช้น้ำ โดยกฎระเบียบดังกล่าวมีความยืดหยุ่นและเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนและยึดการบริหารจัดการโดยการพึ่งตนเองทั้งในด้านแรงงานและเงินทุน

นอกจากนี้จากผลการศึกษาดังกล่าวยังชี้ให้เห็นถึงความล้มเหลวของระบบชลประทานที่สร้างปัญหาสำคัญให้แก่ชาวบ้าน 3 ประการคือ

- 1) รัฐใช้ระบบชลประทานระบบเดียวกันในสภาพพื้นที่ที่แตกต่างกัน
- 2) ระบบชลประทานรัฐได้ทำให้พลังการผลิตของชาวนาตกต่ำลงอย่างรวดเร็ว
- 3) ระบบชลประทานของรัฐได้ทำลายทรัพย์สินทางปัญญาของชุมชนหมู่บ้านทั้งในแง่ระบบวิศวกรรมชลประทานอันซับซ้อนของชุมชน และความสัมพันธ์ของชาวนาในระบบดังกล่าวก็เบาบางลง

เช่นเดียวกับการศึกษาของอุไรวรรณ ตันกิมหยง (2538) ในเรื่องการจัดการเหมืองฝายของชาวบ้านในภาคเหนือ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของชาวบ้านในการจัดการ เหมืองฝายของภาคเหนือ อันเกิดจากภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวบ้าน ทำการเปลี่ยนแปลงเส้นทางเดินของน้ำ เพื่อให้ได้น้ำมาใช้ในการเพาะปลูกมากขึ้น ในขณะเดียวกันการสร้างฝาย การดูแลรักษาฝาย และปริมาณน้ำในฝายก็ทำให้ชาวบ้านสร้างกฎระเบียบปรับปรุงเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของสมาชิกฝายเพื่อให้ใช้น้ำในการเกษตรได้มากยิ่งขึ้น

ข้อสรุปจากการสัมมนาเรื่อง ทางเลือกการจัดการแหล่งน้ำของคนอีสาน (เมษายน 2545) ซึ่ง ชัยนต์ วรรณะภูติ ได้สรุปประเด็นหลักเกี่ยวกับปัญหาการจัดการแหล่งน้ำในภาคอีสานไว้ดังนี้

1. มายาคติในการจัดการทรัพยากรน้ำภาคอีสานและแนวคิดเชิงเดี่ยว : ภาพลักษณ์ที่คนอื่นมองภูมิภาคอีสานว่าเป็นดินแดนแห่งความแห้งแล้ง คนอีสานตกอยู่ในวัฏจักร โง่ จน เจ็บ อันเนื่องมาจากความแห้งแล้งจากภาพลักษณ์ดังกล่าว เมื่อวางแผนการพัฒนามักจะใช้แต่เทคโนโลยีที่ก้าวหน้าเพื่อจะทำให้เกิดการกักเก็บน้ำ ดังนั้นการสร้างเขื่อนฝายต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นมากมาย

ซึ่งในความเป็นจริงภูมิภาคอีสานมีความหลากหลายของสภาพพื้นที่มีทั้งน้ำมาก น้ำน้อย ชาวบ้านมีการจัดการทรัพยากรน้ำอย่างเหมาะสมกับสภาพพื้นที่แต่ละแห่ง ซึ่งไม่ใช่การจัดการเชิงเดี่ยวอย่างที่รัฐกระทำ

2. หลักการสำคัญของการจัดการทรัพยากรอีสาน อยู่บนพื้นฐานการเรียนรู้การปรับตัวเข้าหาธรรมชาติไม่ใช่การจัดการโดยการเข้าไปพยายามควบคุมธรรมชาติเพียงฝายเดียว แต่พยายามเลือกพืชหรือเลือกกิจกรรมให้เหมาะสมกับสภาพทรัพยากรที่มีอยู่ โดยผ่านการตัดสินใจร่วมกันของสมาชิกในชุมชนไม่ใช่ลักษณะการรวมศูนย์อย่างเช่นการจัดการของทางราชการ

3. ทรัพยากรน้ำเกี่ยวข้องกับทรัพยากรอื่น ๆ ด้วย ซึ่งชาวบ้านสังสมภูมิปัญญาเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกับน้ำไม่เพียงการใช้ทรัพยากรน้ำ เช่น ดิน ไม้ พืช ปลา ในน้ำและดูว่าการจัดการแหล่งน้ำจะมีผลกระทบต่อความหลากหลายที่มีในน้ำอย่างไร

4. แต่ละลุ่มน้ำมีความหลากหลายของแหล่งน้ำ : แหล่งน้ำในอีสานมีลักษณะที่มีความหลากหลาย ชาวอีสานรู้จักพัฒนารูปแบบในการใช้ทรัพยากรที่แตกต่างกัน มีการจัดองค์กรเพื่อใช้น้ำและกระจายการใช้ประโยชน์ด้วยความยุติธรรม ทำให้ทรัพยากรมีความยั่งยืน โดยอาศัยกฎตามจารีตประเพณี

การศึกษาของอุไรวรรณ ตันกิมหยง (2538) ในเรื่องการจัดเหมืองฝายของชาวบ้านในภาคเหนือ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของชาวบ้านในการจัดการเหมืองฝายของชาวนาภาคเหนือ อันเกิดจากภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวบ้าน ทำการเปลี่ยนแปลงเส้นทางเดินของน้ำ เพื่อให้ได้น้ำมาใช้ในการเพาะปลูกมากยิ่งขึ้น ในขณะเดียวกันการสร้างฝาย การดูแลรักษาเหมืองฝาย และปริมาณน้ำในฝายก็ทำให้ชาวบ้าน สร้างกฎระเบียบ ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของสมาชิกฝาย เพื่อให้ใช้น้ำในการเกษตรได้มากยิ่งขึ้น

ชูศักดิ์ วิทย์ภัก (2537) ศึกษาเรื่องการจัดการลุ่มน้ำชุมชนภายใต้ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมในภาคเหนือ ผลการศึกษาสะท้อนให้เห็นว่าชุมชนหมู่บ้านสามารถจัดการทรัพยากรส่วนรวมได้อย่างมีประสิทธิภาพ สอดคล้องกับความต้องการของสมาชิกในหมู่บ้านและระบบนิเวศน์ของชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับเรื่องศักยภาพของชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำขนาดเล็ก สอดคล้องกับผลการศึกษาของธิดารัตน์ ทิวะศศิธรและคณะ (2536) เรื่อง การจัดการฝายขนาดเล็ก กรณีศึกษาลุ่มน้ำห้วยยางและลุ่มน้ำห้วยค้อ พบว่า องค์กรชาวบ้านเพื่อบริหารจัดการฝายโดยชาวบ้านทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพโดยไม่จำเป็นต้องมีการจัดองค์กรอย่างเป็นทางการเสมอไป แต่สามารถเกิดจากกระบวนการเรียนรู้ ของชาวบ้านซึ่งเป็นกระบวนการที่ต้องอาศัยเวลาพอสมควร

นอกจากนี้ยังพบว่า การจัดการบำรุงรักษาฝายซึ่งได้รับทุนสนับสนุนโดยรัฐ ส่งผลให้ชาวบ้านขาดสำนึกกว่าเป็นสมบัติของชุมชนที่ตนจะต้องช่วยกันรักษา ซึ่งเห็นได้จากการมีส่วนร่วมในการบำรุงรักษา คนที่มีหน้าที่ตดคลองไม่ก็รายที่ตดหน้าทำหน้าี่ดูแลรักษาและทำความสะอาด

สุรียา สมุทคุปดีและคณะ(2536) ในการศึกษาเรื่องพิธีกรรมทางศาสนาในฐานะที่เป็นกลไกการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชาวบ้าน ยังสะท้อนให้เห็นถึงการใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการรักษาทรัพยากรน้ำ โดยใช้ความเชื่อและศาสนาเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เช่น การมีผีต้นน้ำ ผีเจ้าปู่ ทำหน้าที่รักษาต้นน้ำ ซึ่งเป็นการควบคุมการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ

อย่างไรก็ตามผลการศึกษาดังกล่าวทั้งหมดข้างต้นขัดแย้งกับผลการศึกษาของ Nalinee Tantuwani (1994) เรื่อง กลุ่มผู้ใช้น้ำ : การมีส่วนร่วมของท้องถิ่นในโครงการชลประทาน ซึ่งพบว่าการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะการจัดการโครงการชลประทานขนาดเล็กควรเป็นความร่วมมือระหว่างชุมชนและหน่วยงานภายนอก เนื่องจากชาวบ้านมีภูมิปัญญาท้องถิ่นในการก่อสร้าง การควบคุมและการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำมาก่อน ส่วนการดูแลรักษาเป็นวิทยาการใหม่จากหน่วยงานภายนอกจะช่วยให้การพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็กเป็นไปด้วยดี ซึ่งผลการศึกษาดังกล่าวสอดคล้องกับผลการสัมมนาของสถาบันแหล่งน้ำและสิ่งแวดล้อม(2531) ที่ได้สรุปผลการสัมมนาเรื่องแนวทางการพัฒนากลุ่มผู้ใช้น้ำ ของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกลุ่มผู้ใช้น้ำ ได้แก่ สมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำ คณะกรรมการกลุ่มผู้ใช้น้ำเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานราชการและเอกชนผู้เกี่ยวข้อง ตลอดจนวิทยากรผู้ทรงคุณวุฒิ สรุปแนวทางการพัฒนากลุ่มผู้ใช้น้ำได้ดังนี้

1. ให้กลุ่มผู้ใช้น้ำมีบทบาทต่อการจัดการแหล่งน้ำตั้งแต่ระยะก่อสร้างและระยะหลังการก่อสร้าง
2. กำหนดโครงสร้างกลุ่มคุณสมบัติ บทบาท หน้าที่ของแต่ละตำแหน่ง
3. ทำให้กลุ่มดำเนินงานอย่างมีประสิทธิภาพ โดยการประชุมคณะกรรมการและสมาชิก ให้ความรู้คณะกรรมการและสมาชิก ในการสร้างกฎ ระเบียบ จัดให้มีการประกวดกลุ่ม
4. ส่งเสริมให้เจ้าหน้าที่จากส่วนราชการที่เกี่ยวข้องมีบทบาทในการส่งเสริมกลุ่มผู้ใช้น้ำทั้งในระยะก่อนการก่อสร้าง ระยะก่อสร้างและระยะหลังการก่อสร้าง
5. ปรับปรุงการประสานงานระหว่างชาวบ้านและหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง ตั้งนั้นจากแนวคิด และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องสะท้อนให้เห็นข้อสรุปในเรื่องลักษณะการใช้ภูมิ

ปัญญา ชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรน้ำที่

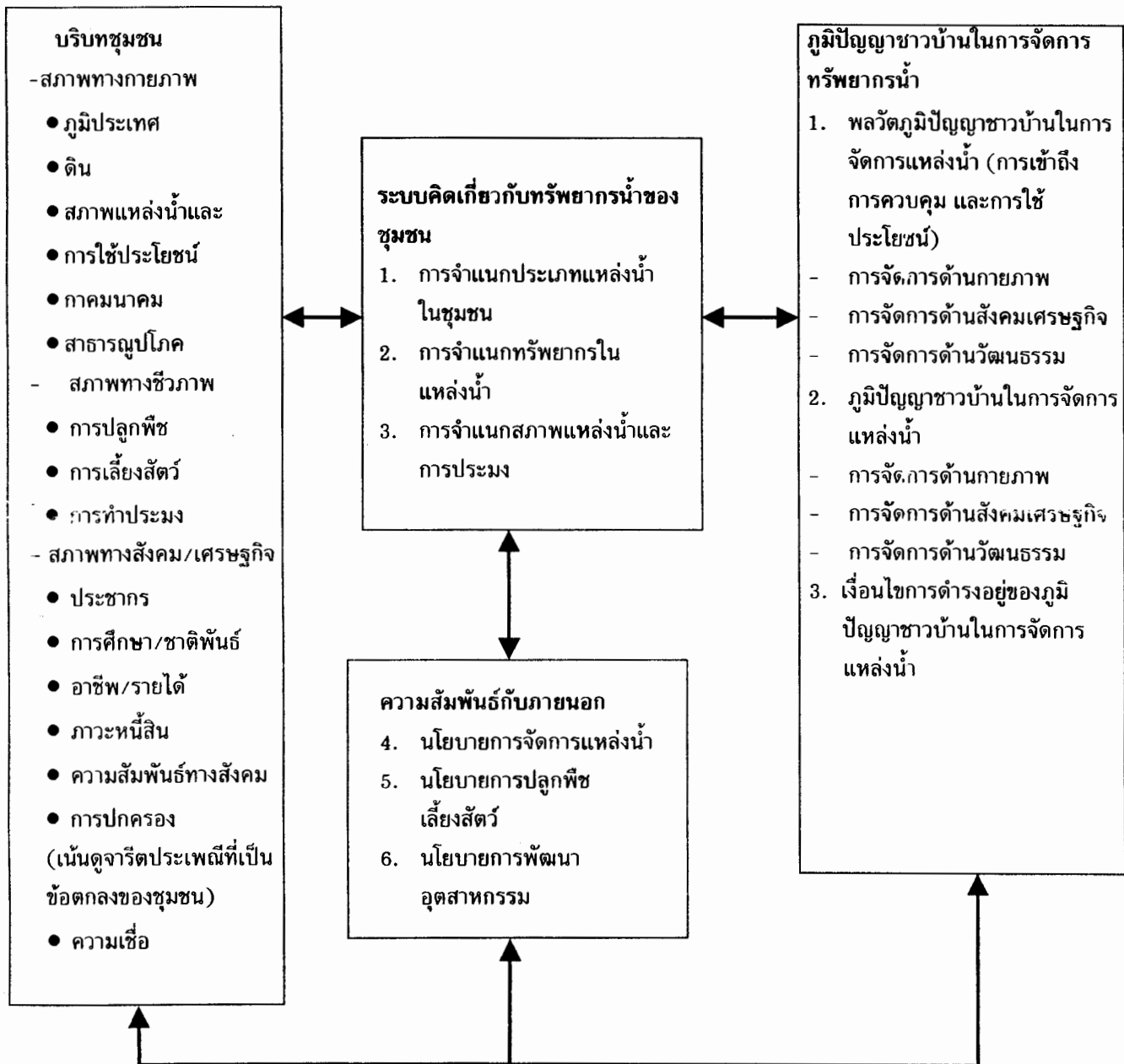
1. ตั้งอยู่บนพื้นฐานของสิทธิชุมชนคือ ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมที่ชุมชนมีสิทธิการใช้เหนือทรัพยากรที่มีอยู่ โดยมีส่วนร่วมทั้งการใช้ การจัดการและการควบคุมการใช้ประโยชน์
2. เน้นหลักการกระจายอำนาจมากกว่าการรวมศูนย์อำนาจในการตัดสินใจ
3. ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความหลากหลาย ทั้งแง่ของสภาพแหล่งน้ำ สภาพแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีความต่างกัน ในการจัดการจึงมีการปรับตัวให้เข้ากับทั้งธรรมชาติและสภาพทางสังคมวัฒนธรรม ตั้งนั้นจึงปรากฏให้เห็นรูปแบบที่หลากหลายในการจัดการและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรน้ำในแต่ละที่และแต่ละฤดูกาล

4. ตั้งอยู่บนหลักการของการคำนึงถึงความยั่งยืนของระบบทรัพยากรน้ำที่มีความเชื่อมโยงกับทรัพยากรอื่น ๆ โดยจะเน้นการใช้น้ำอย่างให้คุณค่า และรักษาความหลากหลายของทรัพยากรที่อยู่ในน้ำไม่ว่าจะเป็น พืช สัตว์ ดิน ซึ่งปรากฏให้เห็นผ่านพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น พิธีกรรมบูชาผีต้นน้ำ พิธีไหลเรือไฟเพื่อบูชาพระแม่คงคา เป็นต้น

จากแนวคิดและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องผู้ศึกษาได้กำหนดกรอบแนวคิดในการวิจัย ซึ่งเป็นเพียงแนวทางในการศึกษา ได้ดังนี้

บริบทชุมชนบริบทของชุมชนแต่ละชุมชนมีผลต่อระบบคิดของชาวบ้านที่มีต่อแหล่งน้ำ ทรัพยากรน้ำและระบบคิดดังกล่าวจะมีความสัมพันธ์กับพลวัตของภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ ตลอดจนภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านต่าง ๆ นอกจากนี้ยังพบว่านโยบายในการจัดการแหล่งน้ำของรัฐ มีผลต่อทั้งบริบทของชุมชน ระบบคิดของชาวบ้าน และภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ ดังที่แสดงในกรอบแนวคิด

2.5 กรอบแนวคิดในการวิจัย (Conceptual Framework)

บทที่ 3 ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ(Qualitative Research) เน้นการเก็บข้อมูลเชิงลึก โดยการสัมภาษณ์ตามแนวทางการสัมภาษณ์ (Interview Guide) และการสังเกตการณ์ทั้งแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม

3.1 หน่วยในการศึกษา

ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการจัดการทรัพยากรน้ำอย่างมีส่วนร่วมระดับชุมชนได้แยกการวิเคราะห์ข้อมูลออกเป็น 2 ระดับคือ

ส่วนที่ 1 ข้อมูลระดับผู้รู้ (Key Informants) ซึ่งมี 2 ส่วน คือข้อมูลเกี่ยวกับบริบทชุมชน ได้แก่ สภาพทางกายภาพ เช่น สภาพภูมิประเทศ แหล่งน้ำ พื้นที่สาธารณะของชุมชน สาธารณูปโภค สภาพทางชีวภาพ เช่น การเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ และประมง การศึกษา อาชีพ/รายได้ ภาวะหนี้สินของครอบครัว ความสัมพันธ์ทางสังคม การปกครอง

ข้อมูลเกี่ยวกับแหล่งน้ำ การใช้ประโยชน์และการจัดการแหล่งน้ำประเภทต่าง ๆ ของชุมชน ปัญหาของแหล่งน้ำและการใช้แหล่งน้ำแนวโน้มสภาพแหล่งน้ำต่าง ๆ และการใช้ประโยชน์

ส่วนที่ 2 ข้อมูลจากระดับครัวเรือน ข้อมูลที่วิเคราะห์ได้แก่บริบทของครัวเรือน ได้แก่ จำนวนสมาชิกและแรงงานในครัวเรือน ที่ดินทำกิน การใช้ประโยชน์ความสัมพันธ์ของบริบทของที่ดินทำกิน การเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ รายได้ ภาวะหนี้สินของครอบครัว การปฏิบัติตามกฎระเบียบของชาวบ้านในเรื่องต่าง ๆ แหล่งน้ำในการอุปโภค/บริโภค และแหล่งน้ำในการเกษตร การจำแนกประเภทของแหล่งน้ำ การให้ความหมายของแหล่งน้ำแต่ละประเภท โลกทัศน์ของชาวบ้านต่อแหล่งน้ำประเภทต่าง ๆ การให้คุณค่าต่อแหล่งน้ำประเภทต่าง ๆ การเข้าถึงการใช้ประโยชน์ ขอบเขตการใช้ประโยชน์ ค่าใช้จ่ายในการใช้ประโยชน์ ปัญหาการใช้ประโยชน์ และการมีส่วนร่วมการจัดการทรัพยากรน้ำของชุมชน การรับรู้และการปฏิบัติตามกฎระเบียบของชุมชนในการจัดการแหล่งน้ำ

3.2 พื้นที่ในการศึกษา

พื้นที่ในการศึกษา คือ บ้านป่าสังข์ ตำบลดอนช้าง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น

เกณฑ์ในการเลือกพื้นที่ศึกษา มีดังนี้

- (1) เป็นพื้นที่ในเขตที่มีความหลากหลายของแหล่งน้ำประเภทต่าง ๆ เพื่อดูจุดร่วมหรือแกนของภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรน้ำ
- (2) เป็นพื้นที่ที่มีการจัดการแหล่งน้ำโดยชาวบ้านมาเป็นเวลานานอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้เห็นพัฒนาการและการปรับเปลี่ยนในการจัดการทรัพยากรน้ำ

เกณฑ์ในการเลือกครัวเรือน

- (1) พิจารณาจากความหลากหลายในการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำในชุมชน (อาจจะใช้เฉพาะในการอุปโภค บริโภค การเกษตร หรือการประมง)

- (2) ฐานะทางเศรษฐกิจและสถานภาพทางสังคมซึ่งส่งผลต่อการเข้าถึงการจัดการการใช้เทคโนโลยี/วิธีการนำน้ำมาใช้ (อาจจะดูจากความแตกต่างของขนาดพื้นที่ทำกิน ความหลากหลายของกิจกรรมของครอบครัวที่เกี่ยวข้องกับการใช้น้ำ การมีตำแหน่งที่สำคัญในชุมชน เป็นต้น)

3.3 ผู้ให้ข้อมูล มี 2 ระดับ ได้แก่

ระดับชุมชน

ผู้รู้ (Key informants) ได้แก่ผู้นำชุมชนทั้งที่เป็นทางการไม่เป็นทางการ กรรมการกลุ่มผู้ใช้น้ำ กลุ่ม/สถาบันอื่นในชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์และการจัดการแหล่งน้ำ

ระดับครัวเรือน ได้แก่ ครัวเรือนที่มีการเข้าถึงการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำต่างกัน มีส่วนร่วมในการจัดการการควบคุมการใช้ประโยชน์จากน้ำแตกต่างกัน

3.4 ขอบเขตการวิจัย

ได้ศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการจัดการทรัพยากรน้ำในพื้นที่ที่มีแหล่งน้ำและการใช้น้ำอย่างหลากหลาย ที่บ้านป่าสังข์ ตำบลดอนช้าง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น ซึ่งมีพื้นที่ที่มีความหลากหลายของประเภทแหล่งน้ำ ได้แก่ อยู่ใกล้ลำน้ำชี มีแก่ง กุด ห้วย หนองน้ำ บ่อน้ำตื้น ระบบประปาหมู่บ้าน และระบบชลประทานคลองส่งน้ำ ซึ่งจะเห็นภาพความหลากหลายของแหล่งน้ำ การใช้ประโยชน์และการจัดการ รวมทั้งการผสมผสานกันอยู่ระหว่างแหล่งน้ำธรรมชาติ แหล่งน้ำที่ถูกสร้างขึ้นใหม่ภายใต้นโยบายของรัฐ

3.5 ขั้นตอนและวิธีการในการดำเนินการวิจัย มีดังนี้

1. การรวบรวมข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Data) ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติขององค์กรท้องถิ่น การจัดการแหล่งน้ำโดยชาวบ้าน แนวคิดที่เกี่ยวกับวิธีการศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้าน สติธิชุมชน

2. การสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-Structure Interview) โดยใช้แนวทางการสัมภาษณ์ (Interview Guide) ที่กำหนดไว้ สัมภาษณ์ผู้รู้ (Key Informants) เป็นกลุ่ม (Group Interview) รายบุคคล และสัมภาษณ์เจาะลึกระดับครัวเรือน (Indepth Interview)

3. การสังเกตการณ์ (Observation) ได้ใช้การสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วม (Participant Observation) การเข้าร่วมในพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับแหล่งน้ำ การสังเกตการณ์อย่างไม่มีส่วนร่วม (Non-Participant Observation) ในการสังเกตสภาพทั่วไปของชุมชน สภาพแหล่งน้ำ การใช้ประโยชน์และการจัดการทรัพยากรน้ำ

3.6 การวิเคราะห์ข้อมูล

1. วิเคราะห์ข้อมูลและสัมภาษณ์และทบทวนบันทึกสนามทุกวันเพื่อตรวจสอบประเด็นที่ตกหล่นและคำถามหลักที่เกิดขึ้นจากการรวบรวมข้อมูล

2. วิเคราะห์ข้อมูลจากบันทึกสนามโดยการประมวลข้อมูลตามหมวดหมู่ วิเคราะห์เปรียบเทียบภายในหมวดหมู่ หลังจากนั้นวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างหมวดหมู่ของข้อมูลโดยใช้แนวคิดต่าง ๆ เป็นแนวทางในการอธิบายปรากฏการณ์

3.7 การรายงานผลการวิจัย

การรายงานผลการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยใช้วิธีการนำเสนอด้วยการพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (analysis description) ซึ่งเป็นการอธิบายและตีความ ตามข้อเท็จจริงจากการทำวิจัยภาคสนามโดยอาศัยแนวคิดต่าง ๆ เป็นแนวทางอธิบายและตีความข้อเท็จจริงดังกล่าว

3.8 แผนการดำเนินการศึกษาวิจัย

กิจกรรม	พ.ศ. 2547											พ.ศ. 2548		
	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.
1. ศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้อง	←→													
2. เลือกพื้นที่และเลือกกลุ่มตัวอย่าง		←→	←→											
3. อภิปรายเป็นรายบุคคลและอภิปรายกลุ่ม เพื่อนำข้อมูลมาสร้างแนวทางการสัมภาษณ์			←→											
4. สร้างแนวทางการสัมภาษณ์		←→	←→											
5. เก็บรวบรวมข้อมูล				←→	←→	←→	←→	←→	←→	←→				
6. วิเคราะห์ข้อมูล								←→	←→	←→	←→			
7. จัดพิมพ์รายงานการวิจัย												←→	←→	←→
8. จัดส่งรายงานการวิจัย														←→

←→ ที่วางแผนไว้ ———— ที่ดำเนินการจริงและที่วางแผนดำเนินงานต่อไป

ปัญหาอุปสรรค ที่สำคัญ ชาวบ้านทำนาในช่วง สิงหาคมถึง ต้นกันยายน ทำให้เก็บข้อมูลไม่ได้

บทที่ 4 ผลการศึกษา

4.1 บริบทชุมชน

4.1.1 ที่ตั้งและประวัติหมู่บ้าน

ที่ตั้งหมู่บ้าน บ้านป่าสังข์ หมู่ที่ 3 ตำบลดอนช้าง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น อยู่ห่างจากตัวจังหวัดขอนแก่นไปทางตะวันตกเฉียงใต้เป็นระยะทาง 21 กิโลเมตร บ้านป่าสังข์มีอาณาเขตทิศเหนือจดบ้านกุดกว้าง ตำบลเมืองเก่า อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น ทิศใต้จดบ้านหนองฮี ตำบลดอนช้าง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น ทิศใต้จดบ้านหนองฮี ตำบลดอนช้าง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น ทิศตะวันออกจดบ้านท่านพระเนา ตำบลท่าพระ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น ทิศตะวันตกจดบ้านป่าเหลื่อม ตำบลดอนช้าง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น

การคมนาคม การคมนาคมสะดวก เพราะมีถนนผ่านหมู่บ้านเชื่อมไปถึงถนนมิตรภาพ เป็นถนนลาดยาง ระยะทางจากหมู่บ้านถึงตัวเมืองขอนแก่นประมาณ 21 กิโลเมตร และมีรถยนต์โดยสารสายขอนแก่น-หนองฮี เข้ามารับชาวบ้านตั้งแต่เวลาตี 5 ถึง 1 ทุ่ม นอกจากนี้ยังมีรถโดยสารสายพระยืน-ขอนแก่น วิ่งผ่านหมู่บ้าน ดังนั้นการคมนาคมติดต่อกับตัวเมืองจึงสะดวก

ประวัติหมู่บ้าน บ้านป่าสังข์ มีอายุประมาณ 90 ปี คนกลุ่มแรกที่ย้ายมาอยู่บ้านป่าสังข์เป็นคนมาจากบ้านดอนช้างซึ่งย้ายมาจากจังหวัดร้อยเอ็ด ระยะแรก ๆ ได้ออกมาอยู่ตามหัวไร่ปลายนานา 4-5 ครัวเรือน ต่อมา มีชาวบ้านจากจังหวัดร้อยเอ็ดมาเยี่ยมเยียนญาติพี่น้องที่บ้านดอนช้าง จึงได้ทราบว่าที่หัวไร่ปลายนานา บ้านป่าสังข์ มีอาหารอุดมสมบูรณ์มีปลาชุกชุม จึงได้อพยพมาจากจังหวัดร้อยเอ็ดและมาอยู่ร่วมกับชาวบ้านป่าสังข์ที่อพยพมาอยู่ตามหัวไร่ปลายนานา เพื่อหาอุปถมาแลกเปลี่ยนกับข้าว บ้านป่าสังข์เดิมชื่อ โนนสัง ต่อมาจึงได้เปลี่ยนชื่อเป็นบ้านป่าสัง เนื่องจากมีต้นสัง ซึ่งเป็นต้นไม้ยืนต้นขึ้นอยู่มากมาย มีสภาพเป็นป่าสัง จึงได้เปลี่ยนชื่อเป็น “บ้านป่าสัง” เมื่อ 10 ปีที่แล้ว และทางราชการได้เขียนชื่อหมู่บ้านใหม่ “ซ” นำท้าย ดังนั้นชื่อหมู่บ้านจึงกลายเป็นบ้าน ป่าสังข์ ตระกูลที่สำคัญในปัจจุบันได้แก่ ตระกูลณิรพันธ์, แสนโคตร, ดอนกันทา และ นามเหล่า

4.1.2 สภาพทางกายภาพ

ภูมิประเทศ : ที่ตั้งบ้านป่าสังข์ มีสภาพเป็นที่ดอนจากตะวันตกเฉียงใต้ลาดลงไปทีนา ซึ่งเป็นที่ต่ำพื้นที่ของหมู่บ้านประกอบด้วย พื้นที่ตั้งหมู่บ้านประมาณ 50 ไร่เศษ พื้นที่ป่าสาธารณะซึ่งใช้ร่วมกับบ้านป่าเหลื่อม ป่าสังข์ มีประมาณ 5,056 ไร่ เป็นป่าช้า 10 ไร่ พื้นที่นา ประมาณ 664 ไร่ พื้นที่ไร่ประมาณ 621 ไร่

ดิน : สภาพดินส่วนใหญ่เป็นดินร่วนปนทราย และเป็นดินเค็ม ซึ่งมีผลทำให้น้ำเค็ม และทำให้ต้นไม้ตาย เช่น ต้นเต็ง ต้นรัง ฯลฯ

สภาพแหล่งน้ำและการใช้ประโยชน์

บ้านป่าสังข์มีทรัพยากรแหล่งน้ำที่สำคัญ ซึ่งชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ในการดำรงชีพ ได้แก่ แก่งน้ำต้อน กุดพาน หนองอ้อ หนองหล่ม หนองดินเกวียน (ดูแผนที่แสดงสภาพการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนหน้า 20) ดังนี้

แก่งน้ำต้อน มีเนื้อที่ประมาณ 6,000 ไร่ อยู่ทางด้านเหนือของบ้านป่าสังข์ หมู่บ้านที่ตั้งอยู่บริเวณริมฝั่งแก่งน้ำต้อน ได้แก่ บ้านป่าสังข์ บ้านหนองฮี บ้านป่าเหลื่อม บ้านดอนช้าง บ้านโคกสูง บ้านหว้า บ้านเหล่าโพหนอง บ้านสะอาด และบ้านเปิด เป็นต้น แก่งน้ำต้อนมีต้นน้ำที่ไหลมาจากเทือกเขาภูเวียง ประกอบไปด้วยลำห้วยหลายสายที่ไหลมารวมกันที่แก่งน้ำต้อน ได้แก่ ลำห้วยเบน ที่ไหลผ่านบ้านพรสวรรค์ ห้วยบ่อ ที่ไหลผ่านบ้านเปิด ตำบลบ้านเปิด ห้วยน้ำเค็มไหลผ่านบ้านโคกสูง ห้วยน้อยไหลผ่านตำบลพระยีน บ้านเหล่าโพหนอง ห้วยสีและห้วยสีผึ้ง ที่ไหลผ่านบ้านหัวบึง ตำบลดอนช้าง ลำห้วยสายต่างๆดังกล่าวไหลมารวมกันที่แก่งน้ำต้อน ซึ่งชาวบ้านดังกล่าวได้ใช้ประโยชน์จากแก่งน้ำต้อนในหลายด้าน เป็นต้นว่า เป็นแหล่งอาหาร สามารถจับสัตว์น้ำและพืชผัก รม เป็นอาหารและมาขายได้ เช่น กุ้ง หอย ปู ปลา ผักอีฮิ้น เป็นต้น นอกจากนี้ยังใช้น้ำเพื่อการเกษตร เช่น การทำนาทั้งนาปีและนาปรัง ด้วยการสูบน้ำด้วยพลังไฟฟ้าส่งตามคลองส่งน้ำไปยังพื้นที่นาของเกษตรกร โดยมีจุดสูบน้ำที่บ้านป่าเหลื่อมมาใช้ใน 4 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านป่าเหลื่อม บ้านดอนช้าง บ้านป่าสังข์ และ บ้านหนองฮี การมีจุดสูบน้ำทำให้หมู่บ้านทั้ง 3 เป็นหมู่บ้านรอบแก่งน้ำต้อนที่มีการใช้น้ำจากแก่งน้ำต้อนเพื่อการเกษตรอย่างเข้มข้นมากกว่าหมู่บ้านอื่นๆ

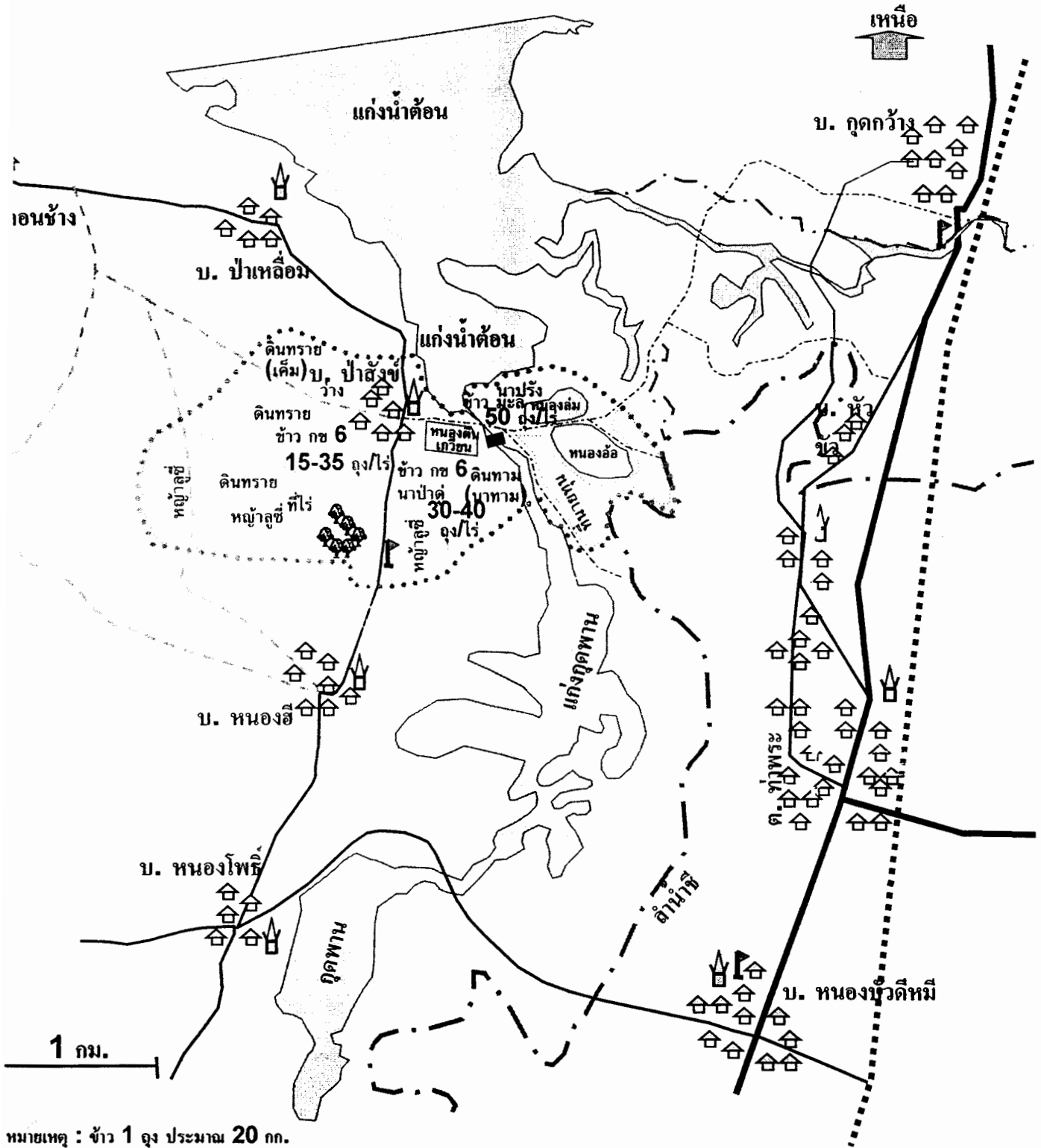
นอกจากนี้ในสมัยก่อน แก่งน้ำต้อน ยังใช้เป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำ โดยใช้เรือพาย หรือเรือหางยาว จากหมู่บ้านหนึ่งไปยังอีกหมู่บ้านหนึ่งที่อยู่ริมบริเวณแก่งน้ำต้อน แล้วไปขึ้นฝั่งที่กุดกว้าง จึงต่อรถเข้าเมือง ปัจจุบันได้ยกเลิกไปแล้ว เนื่องจากมีรถยนต์โดยสารมาให้บริการแทน

อย่างไรก็ดี หมู่บ้านอื่นๆใกล้เมือง ประชาชนยังได้ใช้เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจและเป็นแหล่งท่องเที่ยวได้อีกด้วย

กุดพาน มีเนื้อที่ประมาณ 500 ไร่ อยู่ทางด้านตะวันออกของบ้านป่าสังข์ มีหมู่บ้านอยู่บริเวณกุดพาน ได้แก่ บ้านป่าสังข์ หนองฮี และบ้านหนองโพธิ์ ชาวบ้านได้ใช้น้ำจากกุดพานเพื่อทำการเกษตร และเป็นแหล่งอาหาร โดยเฉพาะบ้านหนองฮีและบ้านหนองโพธิ์ ทั้งทำนาปี และนาปรัง และปลูกผัก ส่วนชาวบ้านป่าสังข์ผู้ที่มีนาติดกุดพานเท่านั้นได้ใช้น้ำจากกุดพานเพื่อเป็นแหล่งน้ำเสริมในการทำนาปี โดยการสูบน้ำขึ้นมาใช้ ส่วนการทำนาปรังและปลูกผัก มักจะทำบริเวณรอบแก่งน้ำต้อน และผู้ที่มีนาติดคลองชลประทาน เพราะต้องการปุ๋ยใส่ขนาดตนเอง ที่วางปลูกผักริมกุดพานมี 2 - 3 ครัวเรือน มี 2- 3 ครัวเรือนที่ปลูกผักในที่ดินสาธารณะริมกุดพาน นอกจากนี้ชาวบ้านป่าสังข์ยังอาศัยกุดพานเป็นแหล่งอาหารแต่ไม่เข้มข้นเหมือนการประมงที่แก่งน้ำต้อน

การใช้น้ำที่กุดพาน ชาวบ้านไม่ต้องตั้งกฎ กติกาอะไรเพราะชาวบ้านได้ใช้แหล่งน้ำโดยไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม เช่นไม่มีการซื้อตไฟฟ้าในการจับปลา เพราะความยำเกรงปู่ตา (ปู่แสนอาจ) เจ้าที่

แผนที่ที่ดินทำกิน บ้านป่าสังข์ ต. ดอนช้าง อ. เมือง จ. ขอนแก่น ปี 2546

หมายเหตุ : ข้าว 1 ไร่ ประมาณ 20 กก.

สัญลักษณ์

☐ = ที่ตั้งบ้านเรือน 🏠 = วัด 🏫 = โรงเรียน 🌳 = ป่าช้า	— = ถนนลาดยาง - - - = ถนนลูกรัง ⋯⋯ = ถนนดิน ⋯⋯⋯ = ทางรถไฟ	- . - = ลำน้ำ, แอ่งน้ำ ⋯⋯⋯ = ขอบเขตที่ดินทำกิน ○ = เส้นแบ่งลักษณะพื้นที่ ■ = ฝาย

หนองดินเกวียน เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติ เดิมเป็นหนองน้ำตื้น ๆ มีหญ้าขึ้นเขียวชะอุ่ม ซึ่งเป็นอาหารของวัวควาย ไปกินหญ้าและน้ำในหนองนี้ เมื่อปี พ.ศ.2540 หน่วยงานเร่งรัดพัฒนาชนบท (รพช.) ได้มีการขุดลอกหนองดินเกวียน ปัจจุบันมีเนื้อที่ประมาณ 8-9 ไร่ ชาวบ้านได้ใช้น้ำสำหรับทำน้ำประปาหมู่บ้าน เมื่อพัฒนาชุดเป็นสระ เพื่อนำน้ำไปใช้ทำน้ำประปา จึงห้ามวัวควาย ลงกินน้ำ กินหญ้าหรือนอนในน้ำ ห้ามคนลงใช้น้ำในสระ ตลอดจนห้ามปลูกผักใกล้ ๆ ริมสระ เนื่องจากกลัวว่าเวลาฝนตก จะชะล้างสารเคมีไหลลงสู่แหล่งน้ำ เมื่อนำน้ำไปใช้ทำน้ำประปา ก็จะทำให้น้ำสกปรก เป็นพิษเป็นภัยได้

ที่หนองดินเกวียน ชาวบ้านได้ร่วมกันตั้ง กติกาว่า ถ้าใครทำความสกปรกแก่สระนี้ เช่น การลงจับปลาในหนอง ลงอาบน้ำเอง หรือนำสัตว์เลี้ยงลงไป ก็จะถูกปรับครั้งละ 500 บาท

หนองหล่ม อยู่ด้านตะวันออกเฉียงเหนือของหมู่บ้าน มีพื้นที่ประมาณ 200 ไร่ หนองน้ำแห่งนี้ อยู่ติดกับแก่งน้ำตื้นด้านตะวันออก อยู่ติดต่อกับหนองอ้อ ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์จากหนองน้ำนี้หลายอย่าง ได้แก่ ด้านการเกษตร ชาวบ้านได้ใช้พื้นที่หนองหล่มทำนาปรังในฤดูแล้ง ในปี 2548 นี้ มีชาวบ้านทำนาปรัง 10 ราย ผู้ที่ทำนาในพื้นที่น้อยอยู่ระหว่าง 3 - 4 ไร่ ทำในพื้นที่มากประมาณ 10 ไร่เศษ เฉลี่ยพื้นที่ทำนาปรังในบริเวณหนองหล่มประมาณ 80 ไร่ ผลผลิตข้าวเฉลี่ยประมาณไร่ละ 50 - 60 ถัง ส่วนมากปลูกข้าวเหนียวพันธุ์ชัยนาท เนื่องจากถ้าขายก็ได้ราคาดี ปลูกมาได้ 3 - 4 ปีแล้ว เดิมปลูกข้าว กข 7 ซึ่งแตกกอดี แต่ราคาไม่สูงเท่าข้าวชัยนาท การหาอาหารธรรมชาติจากหนองหล่ม ทั้งสัตว์และพืช อาทิ การหา ปู ปลา หอย กบ เขียด จากในแหล่งน้ำและรอบๆ บริเวณหนองหล่ม ส่วนพืชผักในน้ำชาวบ้านได้มาหาผักเพื่อบริโภคและขาย เช่น ผักบุ้ง ผักตบชวา อีฮิ้น หาทา ไข่ผ่า ในช่วงน้ำหลาก ตลอดทั้งหาฝักบัว รากบัว ซึ่งชาวบ้านเรียก “หนายบัว” การหาฝ่อและหญ้าร้างกา เพื่อเป็นวัสดุในการจักสาน ในเดือนมิถุนายนถึงเดือนพฤศจิกายนของทุกปี หลังการเก็บเกี่ยวข้าวนาปรัง ชาวบ้านทั้งในตำบลดอนช้างและมาจากต่างอำเภอ เช่น อำเภอหนองโพรงและอำเภอบ้านฝางจะพากันมาเก็บฝ่อไปทอเสื่อ นอกจากนี้ยังมาเก็บหญ้าร้างกาไปทอเสื่อและสานกระติบ แต่หญ้าร้างกามีน้อย

หนองอ้อ อยู่ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของหมู่บ้าน กับแก่งน้ำตื้น ด้านตะวันออกติดแม่น้ำชี เดิมมีพื้นที่ประมาณ 200 ไร่ แต่ปัจจุบันมีพื้นที่ประมาณ 100 ไร่ มีต้นอ้อมากมาย ในบริเวณรอบๆ ที่เป็นพื้นที่สาธารณะได้ถูกจับจองเป็นพื้นที่ทำนาปรังในช่วงฤดูแล้ง มีพื้นที่ทำนาปรังประมาณ 30-40 ไร่ นอกจากนี้บริเวณหนองอ้อยังมีต้นฝ่อและหญ้าร้างกาขึ้นมากมาย ชาวบ้านเก็บไปทอเสื่อขาย และใช้ประโยชน์ในครัวเรือน

คลองชลประทาน สูบน้ำด้วยไฟฟ้าของกรมพลังงาน ที่สูบน้ำจากแก่งน้ำตื้นขึ้นมาแล้วปล่อยตามคลองส่งน้ำ ชาวบ้านป่าสังข์ส่วนใหญ่จะใช้น้ำคลองชลประทานเพื่อเป็นแหล่งน้ำเสริมในช่วงฝนทิ้งช่วง แต่มักจะไม่ใช้ทำนาปรัง หรือปลูกพืชฤดูแล้ง

การสาธารณสุขโรค มีไฟฟ้าใช้ในหมู่บ้านตั้งแต่ปี พ.ศ. 2518 ประปาหมู่บ้าน เริ่มใช้ในปี พ.ศ. 2540 เป็นเพียงสูบน้ำขึ้นไปเก็บไว้ที่แท็งก์น้ำแล้วจ่ายลงมาใช้สอย ยังไม่ได้ทำน้ำประปาตามขั้นตอน ในหมู่บ้านมีระบบสื่อสารที่ค่อนข้างครอบคลุมทั้งตู้โทรศัพท์สาธารณะ หอกระจายข่าว และชาวบ้านแทบทุกครัวเรือนมีโทรศัพท์มือถือในการติดต่อสื่อสารกัน

ร้านค้า ในหมู่บ้านมีร้านค้า 4 แห่ง ขายของชำ และขายอาหาร

โรงสี มี 2 แห่ง ซึ่งเป็นครัวเรือนที่เลี้ยงสุกร

บ่อน้ำบาดาล ก่อนปี 2540 หมู่บ้านมีบ่อน้ำบาดาล 4 แห่ง เนื่องจากมีน้ำเค็ม จึงเลิกใช้ และมีบ่อน้ำสร้าง (น้ำแสง) ที่หนองตีนเกวียน ต่อมาปี 2540 จึงขุดลอกสระ และทำประปาของหมู่บ้าน (สูบน้ำขึ้นแท่งค้ำน้ำ และจ่ายน้ำไปยังผู้ใช้ ยังไม่ได้ผ่านกรรมวิธีการทำน้ำประปาที่ถูกต้อง)

ที่ดินทำกิน ชาวบ้านที่มีที่ดินทำกินมีเพียง 52 ครัวเรือน ชาวบ้านที่ไม่มีที่ดินทำกินมี 36 ครัวเรือน เช่นคนอื่น 15 ครัวเรือน ชาวบ้านที่ไม่มีที่ดินทำกินจะเป็นกลุ่มผู้อพยพมาอยู่ใหม่ มาอาศัยในหมู่บ้านและมีอาชีพรับจ้างเป็นหลัก ซึ่งรับจ้างทั้งทำการเกษตรในหมู่บ้านและรับจ้างทั่วไปนอกหมู่บ้าน

4.1.3 สภาพทางชีวภาพ

การปลูกพืช ส่วนใหญ่มีที่นาประมาณ 20 ไร่ ผู้ที่มีนามากที่สุด 100 กว่าไร่ มี 2 ราย รองลงมามีที่นา 60-70 ไร่ การทำนาทั้งนาปีและนาปรัง มีผู้ทำนาปรัง 10 ครัวเรือน

การทำไร่ สมัยก่อนทำไร่มันสำปะหลังในที่ดอน ปัจจุบันชาวบ้านได้เลิกปลูก แล้วให้ชาวบ้านจากหมู่บ้านใกล้เคียงที่ได้รับเมล็ดพันธุ์ (โคกดำ) จากบริษัทมาเช่าที่ปลูกหญ้าลูซี่ (เอาเมล็ดพันธุ์) ค่าเช่าไร่ละ 200-300 บาทต่อปี ปลูกหญ้ามาได้ 3 ปีแล้ว เริ่มปลูกหญ้าลูซี่ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2545 สาเหตุที่ชาวบ้านเลิกปลูกมันสำปะหลังเพราะราคาไม่แน่นอน หาแรงงานรับจ้างลำบาก เพราะคนวัยแรงงานในหมู่บ้านส่วนใหญ่ออกไปรับจ้าง

การเลี้ยงสัตว์ ในหมู่บ้านมีผู้เลี้ยงวัว ควาย จำนวนเกือบเท่า ๆ กัน (อย่างละครึ่ง) เฉลี่ยเลี้ยงครัวเรือนละ 5 ตัว ครัวเรือนที่เลี้ยงสูงสุด 20-30 ตัว วิธีการเลี้ยงโดยเลี้ยงปล่อยลงกินหญ้าริมแก่งน้ำต้อนด้วยกันหลาย ๆ ครัวเรือน แต่หน้าทำนา แต่ละครัวเรือนก็จะเลี้ยงของตนเอง

การเลี้ยงสุกร มี 2 ครัวเรือน ซึ่งเป็นเจ้าของโรงสีทั้ง 2 แห่ง ปัจจุบันการเลี้ยงสุกรเฉลี่ยครัวเรือนละ 10 ตัว สมัยก่อน 2 ครัวเรือนนี้ได้เลี้ยงสุกรมาก เฉลี่ยครัวเรือนละ 30 - 40 ตัว ปัจจุบันอายุมากขึ้นทั้งไม่มีแรงงานมาช่วยจึงเลี้ยงน้อยลง

นอกจากนี้ยังมีการเลี้ยงไก่พื้นเมืองไว้บริโภค มี 2 ครัวเรือนที่เลี้ยงเปิดไก่จำวนนับร้อยเพื่อขาย โดยเลี้ยงที่บริเวณริมแก่งน้ำต้อน

การทำประมง ในหมู่บ้าน ชาวบ้านส่วนใหญ่จับปลาที่แก่งน้ำต้อนเพื่อบริโภค แต่มีส่วนน้อยที่จับปลามาขาย มีประมาณ 7 ครัวเรือนที่ยึดอาชีพประมง คือ จับปลาตลอดทั้งปี ชาวบ้านจะนำปลาไปขายที่ตลาดขอนแก่น บางรายจะขายให้แก่แม่ค้าที่เข้ามาซื้อในหมู่บ้าน ปลาที่ได้ราคาดีเป็นประเภทปลาเนื้ออ่อน สมัยก่อนมีปลาชุกชุมมาก แต่ปัจจุบันปลาจะน้อยกว่าเดิม

4.1.4 สภาพทางเศรษฐกิจ สังคม

ประชากร บ้านป่าสังข์มี 88 ครัวเรือน มีประชากร 452 คน เป็นชาย 224 คน หญิง 228 คน สมาชิก 3-4 คน ต่อครัวเรือน

กลุ่มชาติพันธุ์ มีกลุ่มไทยอีสาน-บางกลุ่มอพยพมาจากอุบลราชธานี

การศึกษา ระดับการศึกษา ส่วนใหญ่จบประถมศึกษาปีที่ 6 รองลงมาจบประถมศึกษาปีที่ 4 และมัธยมศึกษาปีที่ 3 จบสูงกว่ามัธยมศึกษาปีที่ 3 และจบปริญญาตรี (20 คน) ตามลำดับ โรงเรียน

ในหมู่บ้านคือ โรงเรียนบ้านป่าสังข์-หนองฮี ใช้ร่วมกับหมู่บ้านหนองฮี เปิดเรียนระดับประถมศึกษา สังกัดเขตพื้นที่การศึกษาขอนแก่น เขต 1 ในหมู่บ้านมีศูนย์การเรียนการสอน การศึกษานอกโรงเรียน (กศน.) อีกด้วย มีจำนวนนักเรียน 90 คน เป็นชาย 33 คน หญิง 57 คน มีครู 7 คน เป็นชาย 4 คน หญิง 3 คน กศน. ได้เข้ามาจัดการเรียนการสอนตั้งแต่ปี พ.ศ. 2545 ชาวบ้านนิยมเรียนให้จบ ม. 3 เพื่อจะได้สามารถเข้าทำงานในโรงงานได้

อาชีพ ส่วนใหญ่อาชีพทำนา รองลงอาชีพรับจ้าง ส่วนใหญ่ไปรับจ้างในเมือง เช่นที่ห้างร้าน บริษัท ห้างสรรพสินค้าต่าง ๆ เช่น บริษัทตัดเย็บเสื้อผ้าบ้านทุ่ม โรงงานมุ้งเขียวท่าพระ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น โรงงานอ็อคเหล็ก ขอนแก่น ผู้ที่ไปรับจ้างในเมืองมีทั้งชายและหญิง อายุ 18 ปีขึ้นไป รายได้ประมาณเดือนละ 10,000 บาทเศษ นอกจากนี้มีที่ไปรับจ้างที่กรุงเทพฯบ้าง มีไปทำงานต่างประเทศ 2 ราย

หนี้สิน ในหมู่บ้านนอกจากมีนายทุนให้กู้เงินนอกระบบแล้วยังมีแหล่งเงินกู้จากภาครัฐหลายประเภท ซึ่งทำให้ชาวบ้านสามารถกู้ยืมเงินได้ง่ายขึ้น มีผลทำให้ชาวบ้านมีหนี้สินมากมายและเรื้อรัง ได้แก่หนี้สินจาก ธกส. ซึ่งมีมากที่สุดประมาณร้อยละ 80 นอกจากนี้มีหนี้จากกองทุนหมู่บ้าน (มี 52 ราย) กองทุนเงินแสน โครงการแก้ไขความยากจน (กขคจ) หนี้จากการยืมเงินจากเงินสัจจะ และกองทุนหมุนเวียน ฯลฯ

ความสัมพันธ์ทางสังคม ชาวบ้านส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ มีตระกูลใหญ่ ๆ ในหมู่บ้านเพียง 2-3 ตระกูล ดังนั้นความสัมพันธ์ทางสังคมจึงค่อนข้างดี มีความสามัคคีกัน และร่วมกันทำกิจกรรมและพัฒนาหมู่บ้านด้วยกัน ไม่ว่าจะทำบุญตามฮีตประเพณี เช่น การเลี้ยงบ้าน (เลี้ยงปู่ตา) งานปีใหม่ งานสงกรานต์ และร่วมเป็นกรรมการต่างๆ เช่น กรรมการกองทุนหมู่บ้าน, กรรมการน้ำประปา กรรมการใช้น้ำคลอง เป็นต้น

กลุ่มทางสังคม ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มที่เป็นทางการ จัดตั้งโดยพัฒนากรบ้าง เกษตรตำบลบ้าง เช่น กลุ่มสตรีแม่บ้าน เพื่อพัฒนาอาชีพ เช่น การทอเสื่อ จัดตั้งโดยพัฒนากร ปัจจุบันได้เลิกสัมนไปแล้ว เนื่องจากกลุ่มสตรีได้ไปทำงานในโรงงานในเมือง ไปรับจ้างปลูกแตงโมและมะเขือเทศ เพื่อทำเมล็ดพันธุ์ของบริษัทมาจากไต้หวัน นอกจากนี้มีกลุ่มออมทรัพย์ มีสมาชิก 50 คนเศษ ได้ประสบผลสำเร็จมีเงินทุนหมุนเวียน 50,000 บาท กลุ่มผู้ใช้น้ำคลองชลประทาน มีสมาชิก 10 คนเศษ ซึ่งขึ้นกับสหกรณ์ผู้ใช้น้ำที่บ้านป่าเหลื่อม กลุ่มจะมีหัวหน้าคอยประสานงานกับสหกรณ์ ในการแจ้งข้อมูลข่าวสาร เก็บค่าใช้น้ำ ประสานกับสมาชิกในการดูแลรักษาคลอง นอกจากนี้มีกลุ่มเกษตรกรชาย-หญิงมีบทบาทด้านให้คำปรึกษาหรือเกี่ยวกับการเกษตร ปัญหาการเกษตรและการตลาด กลุ่มนี้เกษตรกรตำบลมาช่วยจัดตั้ง ปัจจุบันมีสมาชิก 20 คริวเรือน กลุ่มแม่บ้านเลี้ยงจิ้งหรีด กลุ่มนี้ริเริ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2547 โดยกลุ่มสตรี มีสมาชิกกลุ่ม 15 คน เนื่องจากได้ไปเห็นชาวบ้านเหล่าโพนทอง ซึ่งเป็นบ้านใกล้เคียงกันเลี้ยงจิ้งหรีดขาย มีนายบวรซึ่งเป็นชาวบ้านป่าสังข์ไปแต่งงานกับหญิงบ้านเหล่าโพนทอง เป็นผู้มาให้คำปรึกษาแนะนำ นายบวรได้ไปรับการอบรมมาจากมหาวิทยาลัยขอนแก่น การจัดตั้งกลุ่มนี้ทางองค์การบริหารส่วนตำบลได้ให้งบประมาณสนับสนุน 5,000 บาท การเลี้ยงจิ้งหรีดใช้เวลาเลี้ยง 45 วันต่อรุ่น มีแม่ค้ำมาซื้อถึงบ้าน ในราคากิโลกรัมละ 150 บาท แล้วจะไปขายในเมืองขอนแก่นต่ออีกในราคากิโลกรัมละ 200 บาท ต้นทุนการผลิตประมาณ 150 บาท จะขายได้ 450 บาท

การปกครอง บ้านโนนสังข์ ขึ้นกับตำบลดอนช้าง อ.เมือง จ.ขอนแก่น การปกครองระดับหมู่บ้านมีผู้ใหญ่บ้าน เป็นหัวหน้าหมู่บ้าน ตั้งแต่ตั้งหมู่บ้านโนนสังข์มาผู้ใหญ่บ้านแล้ว 5 คน นายปีทองปาน เป็นผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบัน และเป็นคนที่ 5 มีผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน 1 คน หากเกิดกรณีพิพาทในหมู่บ้านในเมืองกันผู้ใหญ่บ้านจะทำการไกล่เกลี่ย ประนีประนอมกันก่อนการปกครองเป็นรูปกรรมการหมู่บ้าน การมีส่วนร่วมในการเมืองตั้งแต่ระดับท้องถิ่นจนถึงระดับประเทศ พบว่าชาวบ้านตื่นตัวมีส่วนร่วมในการเลือกตั้งกันมาก จากการเลือกตั้งทั่วไปของผู้แทนราษฎร (6 กุมภาพันธ์ 2548) จากประชากรมีสิทธิ์เลือกตั้ง 323 คน ไปใช้สิทธิ์เลือกตั้งจำนวน 259 คน คิดเป็นร้อยละ 80

ความเชื่อประเพณีวัฒนธรรม เกี่ยวกับประเพณีวัฒนธรรมของชาวบ้านโนนสังข์ ชาวบ้านได้มีพิธีกรรมตามฮีตสิบสองคองสิบสี่ตลอดปี เหมือนกับชาวบ้านในภาคอีสานโดยทั่วไป ซึ่งเป็นพิธีกรรมและงานบุญด้านการเกษตรกรรม คือ การทำนาทำไร่ เป็นส่วนใหญ่ ดังนี้

ในเดือนอ้าย (ธันวาคม) สมัยก่อนเคยมีการทำลานนวดข้าวและลงแขกเกี่ยวข้าว แต่ปัจจุบันไม่มีอีกแล้วเนื่องจากหลังจากเกี่ยวข้าวแล้วก็ใช้เครื่องนวดข้าว และใช้การจ้างแรงงานเกี่ยวข้าวแทน ดังนั้นเดือนอ้ายชาวบ้านจะไปทำบุญที่วัดโดยปกติ

เดือนยี่ (มกราคม) ปกติเป็นเดือนขนข้าวขึ้นยุ้ง และในเดือนอ้าย-เดือนยี่ ชาวบ้านจะทำพิธีกรรมเลี้ยงปู่ตา (เลี้ยงขึ้นนา) หลังเกี่ยวข้าวการขนข้าวมีการเอาแรงกันบ้าง ในเดือนนี้ชาวบ้านจะทำบุญขึ้นปีใหม่มกัณ เช่น ทำบุญตักบาตร ไปวัด และมีการฉลองปีใหม่

เดือนสาม (กุมภาพันธ์) เป็นเดือนที่ทำบุญข้าวจี๋และสูกัณข้าว และในวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ชาวบ้านบางครัวเรือนจะขนปุ๋ยคอกไปใส่ना

เดือนสี่ (มีนาคม) ทำบุญผะเวส หรือทำบุญเทศน์มหาชาติ

เดือนห้า (เมษายน) เป็นเทศกาลงานบุญสงกรานต์ ซึ่งเป็นงานที่เอิกเกริก ยิ่งใหญ่ของชาวบ้านอีกงานหนึ่ง เพราะในหมู่บ้านจะงดกิจกรรมในไร่นา มาร่วมกันทำบุญอย่างสนุกสนาน ใช้เวลา 3 - 5 วันก็มี มีการสรงน้ำพระและสรงน้ำผู้อาวุโส เดือนนี้เป็นเดือนที่ครอบครัวมีความอบอุ่น เนื่องจากลูกหลานญาติพี่น้องที่ไปทำงานที่อื่นก็ได้กลับมาเยี่ยมบ้าน เยี่ยมบุพการีของตน ซึ่งเดือนนี้ถือเป็นปีใหม่ของไทย

เดือนหก (พฤษภาคม) เป็นเดือนที่ทำบุญขอฝนเพื่อขอน้ำในการทำนา คือ ทำบุญบั้งไฟ ในเดือนนี้ชาวบ้านใกล้เคียงจะนำบั้งไฟมาแข่งขันกันด้วย เช่น บ้านป่าเหลื่อมจะนำบั้งไฟมาแข่งขันด้วย และได้มีสัญญาแบ่งงานบุญกันว่าถ้าเป็นการแข่งเรือ บ้านป่าเหลื่อมจะเป็นผู้จัดและบ้านป่าสังข์ไปร่วมงาน ส่วนงานบุญบั้งไฟได้ให้บ้านป่าสังข์เป็นผู้จัดและบ้านป่าเหลื่อมมาร่วมงาน ในการจุดบั้งไฟชาวบ้านจะทำค้ำจุดบั้งไฟ(ที่จุดบั้งไฟ) ที่บริเวณริมแก่งน้ำดอนใกล้ศาลปู่ตาเพื่อเป็นการบูชาปู่ตาด้วย นอกจากนี้จะมีการทำบุญเลี้ยงบ้านหรือเลี้ยงปู่ตาในเดือนหก

เดือนเจ็ด (มิถุนายน) บางหมู่บ้านจะทำบุญเตรียมตกล้ำ แต่ในบ้านป่าสังข์มีแต่ชาวบ้านไปฟังเทศน์ฟังธรรมที่วัดอย่างปกติ

เดือนแปด (กรกฎาคม) เป็นเดือนเข้าพรรษา ชาวบ้านพากันไปทำบุญที่วัด บางรายไปนอนวัดเพื่อปฏิบัติธรรม

เดือนเก้า (สิงหาคม) ทำบุญข้าวประดับดิน โดยไปทำบุญที่วัด

เดือนสิบ (กันยายน) ทำบุญข้าวสาก เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้บรรพบุรุษ

เดือนสิบเอ็ด (ตุลาคม) ทำบุญออกพรรษาและกวนข้าวทิพย์ ในอดีตจะมีการไหลเรือไฟในแก่งน้ำต้อนเพื่อบูชาพระแม่คงคา ปัจจุบันเลิกทำประเพณีนี้ไป แต่มีการไปร่วมงานบุญแข่งเรือในเดือนสิบสอง ที่แม่บ้านป่าเหลื่อมที่อยู่ติดกัน

เดือนสิบสอง (พฤศจิกายน) ทำบุญกฐิน ถือเป็นงานบุญที่จะได้อานิสงฆ์ที่สุด เป็นการอุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติพี่น้องผู้ล่วงลับไปแล้ว

พบว่าฮีตสิบสองคองสิบสี่ของชาวบ้านป่าสังข์ มีความเกี่ยวข้องกับการเกษตรกรรมมาก บุญประเพณีที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรแหล่งน้ำ คือการเลี้ยงปูตา ซึ่งถือว่าเป็นผู้ดูแลรักษาแก่งน้ำต้อนและชาวบ้านทั้งหมด ในอดีตมีบุญแข่งเรือในเดือน 11 (ตุลาคม) ด้วยแต่ระยะหลังเลิกไป นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีความเชื่อเรื่องผีต่างๆมากมาย ซึ่งความเชื่อเรื่องผีที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรแหล่งน้ำจะมีอยู่อย่างกระจัดกระจายตามแหล่งน้ำต่างๆ เช่น กุดพาน (ผืนางหงษ์) ผีวังบักหกในแก่งน้ำต้อน ผีบักโองโล่งที่หนองอ้อ เป็นต้น ผีโพนขามใหญ่ ผีนา ผีบ้านผีเรือน แต่ผีที่สำคัญต่อวิถีชีวิตชาวบ้านมากที่สุดคือ ผีปูตา การเลี้ยงผีจะมีทั้งระดับชุมชน ระดับครัวเรือน เป็นฮีตคองของชุมชนที่กำหนดขึ้นมาร่วมกัน ดังนั้นชีวิตของชาวบ้านจึงผูกพันอยู่กับความเชื่อเรื่องผีต่างๆมากมาย

4.1.5 การเปลี่ยนแปลงของชุมชน

การนำเสนอข้อมูลเรื่องการเปลี่ยนแปลงของชุมชนจะเสนอเป็น 3 ช่วง ตามการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่มีผลต่อวิถีชีวิตของคนในชุมชน และการเปลี่ยนการจัดการแหล่งน้ำ ได้แก่ ช่วงแรก ยุคก่อตั้งชุมชน ช่วงที่สองยุคเริ่มพัฒนา ช่วงที่สามยุคการพัฒนา

ยุคก่อตั้งชุมชน

เมื่อ 80 กว่าปีที่ผ่านมามีชาวบ้านดอนช้างส่วนหนึ่ง ได้อพยพครอบครัวมาอยู่ตามหัวไร่ปลายนา และกลายมาเป็นบ้านป่าสังข์ในปัจจุบัน ในยุคเริ่มแรกก่อตั้งชุมชนชาวบ้านดำรงชีพด้วยการเพาะปลูกข้าวไร่ในที่ดอน และปลูกข้าวนาดำในที่นาที่อยู่ติดหมู่บ้าน แม้ชาวบ้านจะสามารถปลูกข้าวในที่นาได้ทั้งสองแห่งแต่ผลผลิตข้าวก็ไม่พอเพียงบริโภค เนื่องจากที่นาดอนที่ปลูกข้าวไร่ดินไม่ดีนักได้ผลผลิตต่ำ ส่วนที่นาลุ่มที่ปลูกข้าวนาดำแม้ดินจะอุดมสมบูรณ์ แต่ก็มักประสบปัญหาน้ำท่วมทุกปี

นอกจากการเพาะปลูกข้าวแล้วในช่วงว่างจากการทำนา ชาวบ้านจะปลูกผักในพื้นที่สาธารณะริมกุดพาน ไว้เพื่อบริโภค หาปลาจากแก่งน้ำต้อนเพื่อบริโภคตลอดทั้งปี ช่วงฤดูแล้งเลี้ยงวัวควาย ตามบริเวณริมแก่งน้ำต้อน โดยเฉพาะควายจะเลี้ยงไว้มากทั้งเพื่อขายและใช้แรงงาน จำนวนควายที่มีมากและไปนอนแช่ในปลักบริเวณแก่งน้ำต้อนจนกระทั่งบริเวณดังกล่าว ขยายออกเป็นบริเวณกว้างและกลายมาเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “หนองหล่ม” การดูแลสัตว์เลี้ยงมักจะเป็นหน้าที่ของผู้ชาย

ส่วนชาวบ้านผู้หญิง จะทอผ้าไว้ใช้ในครัวเรือน ทอเสื่อ และแปรรูปปลาที่หามาได้เป็นปลาต้ม ปลาแห้ง ปลาหย่างและ ปลาร้า ผลผลิตที่ได้จะเก็บไว้บริโภคและนำไปแลกเปลี่ยนกับข้าวเปลือกกับชุมชนอื่น ซึ่งเป็นการแก้ปัญหาผลผลิตไม่พอเพียงบริโภค ชาวบ้านจะเดินทางโดยใช้เกวียน

หรือทางเรือ ไปยังหมู่บ้านที่อยู่ในละแวกใกล้เคียงที่มักจะมีญาติหรือคนที่รู้จักอยู่ในหมู่บ้านดังกล่าว ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อยู่ห่างจากแก่งน้ำต้อน

ดังนั้นวิถีชีวิตของชาวบ้านในยุคสมัยแรกจึงพึ่งพาทรัพยากรจากธรรมชาติแวดล้อมสูง โดยเฉพาะการพึ่งพาอาศัยแก่งน้ำต้อน เป็นทั้งแหล่งอาหาร แหล่งน้ำเพื่ออุปโภค แหล่งวัตถุดิบในการทอเสื่อและแหล่งเลี้ยงสัตว์ที่สำคัญอีกด้วย

ช่วงที่สอง ยุคเริ่มพัฒนา

ประมาณปี พ.ศ 2508 มีชาวบ้านจากบ้านเหล่าโพนทอง ตำบลบ้านหว้า (ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากหมู่บ้านป่าสังข์มากนัก) นำฝูงเป็ด จำนวน 200-300 ตัวมาเลี้ยงที่แก่งน้ำต้อน บริเวณบ้านป่าสังข์ ทำให้วัฒนธรรมการเลี้ยงเป็ดไก่ในเชิงการค้าริมแก่งน้ำต้อนแพร่กระจายไปสู่ชาวบ้านป่าสังข์ จนกระทั่งถึงปัจจุบัน

ปี พ.ศ 2512 เริ่มมีการนำปอกระเจาเข้ามาปลูกในหมู่บ้านเป็นครั้งแรก ชาวบ้านจะปลูกปอในทีตอน ในช่วงเดือนมีนาคม หลังจากเก็บเกี่ยวปอเสร็จชาวบ้านจะนำไปแช่ไว้ที่แก่งน้ำต้อน หลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จก็จะลอกปอ เมื่อได้ผลผลิตจะนำขึ้นเรือยนต์ไปขึ้นท่าเรือที่บ้านกุดกว้างและนำไปขายที่ตลาดขอนแก่นหรือขายให้แก่พ่อค้าที่มารับซื้อที่ทำเรือบ้านกุดกว้าง การปลูกปอและการเลี้ยงเป็ดส่งผลต่อทั้งสภาพของแก่งน้ำต้อนและวิถีชีวิตของชาวบ้าน กล่าวคือ สภาพน้ำไม่ค่อยสะอาดเท่าเดิมโดยเฉพาะในช่วงแช่ปอ แต่ชาวบ้านก็แก้ปัญหาโดยการแช่ปอห่างจากจุดที่มานำน้ำไปใช้ การมีกิจกรรมเพิ่มขึ้นที่บริเวณแก่งน้ำต้อน ทำให้ชาวบ้านมีโอกาสมาพบปะพูดคุยกันมากขึ้น มีกิจกรรมในไร่นาตลอดทั้งปีและมีรายได้เพิ่มขึ้น

ในปี พ.ศ 2518 สมัยรัฐบาลของม.ร.ว คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้มีการตัดถนน รพช. สายหนองฮี-เหล่านาดี ผ่านหมู่บ้านป่าสังข์ มีสภาพเป็นถนนลูกรัง ในช่วงดังกล่าวชาวบ้านยังติดต่อกับตัวเมืองโดยการโดยสารเรือเช่นเคย เนื่องจากยังไม่มีการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำชี และยังไม่มียานโดยสารประจำทางวิ่งเข้ามาในหมู่บ้าน ในปีเดียวกันนั้นเองมีการแยกหมู่บ้านบางส่วนในเขตตำบลบ้านหว้า ออกมาอยู่กับตำบลดอนช้าง หมู่บ้านป่าสังข์ซึ่งเดิมขึ้นอยู่ในเขตตำบลบ้านหว้า ก็ได้แยกออกมาอยู่ตำบลดอนช้าง ซึ่งส่งผลให้มีการกระจายงบประมาณการพัฒนาหมู่บ้านได้มากขึ้น ในปีเดียวกันชาวบ้านป่าสังข์ก็มีไฟฟ้าใช้ภายในหมู่บ้าน

ในปี พ.ศ 2519 มีการนำมันสำปะหลังเข้ามาปลูกในบ้านป่าสังข์ ซึ่งในปีต่อมาการปลูกมันสำปะหลังก็แพร่กระจายไปทั่วทั้งหมู่บ้าน และเข้าไปแทนพื้นที่ๆ เคยปลูกปอ ทำให้ปอเริ่มหายไปจากชุมชน ส่งผลให้น้ำแก่งน้ำต้อนมีสภาพดีขึ้น ในปี พ.ศ 2521 มียานโดยสารประจำทางวิ่งผ่านหมู่บ้าน ทำให้ชาวบ้านเดินทางติดต่อกับตัวเมืองเพื่อไปค้าขายได้สะดวกยิ่งขึ้น เพราะรถยนต์สามารถบรรทุกสิ่งของได้มากขึ้น อย่างไรก็ตามชาวบ้านก็ยังคงเดินทางติดต่อกับตัวเมืองโดยทางเรือ โดยเฉพาะช่วงฤดูฝนที่ถนนมักจะมีปัญหาน้ำท่วมและสภาพถนนค่อนข้างขรุขระ ทำให้การเดินทางไม่สะดวก ในช่วงดังกล่าวมีผู้ที่อพยพมาจากภาคกลางมาปลูกบัวกินฝักที่แก่งน้ำต้อนบริเวณบ้านป่าเหลื่อม โดยทำรั้วล้อมรอบไว้แต่ก็ประสบปัญหาบัวถูกขโมยเป็นประจำ จนมีเรื่องขัดแย้งกับชาวบ้านป่าเหลื่อม เมื่อ 10 ปีที่ผ่านมาเจ้าของกิจการจึงเลิกปลูกบัวและมีกักรื้อถอนรากบัวออก แต่ในภายหลัง

บัวกลับแพร่ขยายพันธุ์ไปทั่วแก่งน้ำต้อน จนกลายเป็นพืชที่เป็นแหล่งรายได้เสริมที่สำคัญของชาวบ้าน ที่อาศัยอยู่ติดแก่งน้ำต้อนมาจนถึงปัจจุบัน

ในปี พ.ศ. 2526 มีการติดตั้งจุดสูบน้ำด้วยพลังไฟฟ้าที่แก่งน้ำต้อนบริเวณบ้านป่าเหลื่อมและเริ่มสร้างคลองส่งน้ำจากบ้านป่าเหลื่อมไปยังบ้านป่าสังข์ ดอนช้างและป่าฮี ซึ่งคลองส่งน้ำที่สร้างไปยังบ้านป่าสังข์เสร็จและใช้การได้ในปี พ.ศ. 2528 ทำให้ชาวบ้านป่าสังข์ที่มีที่นาอยู่ไกลจากแก่งน้ำต้อนสามารถเพาะปลูกพืชได้ในฤดูแล้ง ซึ่งรัฐได้ส่งเสริมให้ปลูกถั่วเหลืองและทำนาปรังโดยใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ และมีการรวมกลุ่มผู้ใช้น้ำในแต่ละหมู่บ้านมีการก่อตั้งสหกรณ์ผู้ใช้น้ำที่บ้านป่าเหลื่อมในเวลาต่อมา ในช่วงดังกล่าวชาวบ้านมีการเปลี่ยนเทคโนโลยีการผลิตจากการใช้แรงงานสัตว์ในการทำ การเกษตรมาใช้รถไถเดินตาม และเปลี่ยนมาใช้ข้าวเหนียวพันธุ์ส่งเสริม คือ พันธุ์ กข. 6 มีการทำนาปรังทั้งบริเวณรอบแก่งน้ำต้อนและนาที่อยู่ติดคลองชลประทาน

ในช่วงนี้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ๆ ที่ส่งผลต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านทั้งในด้าน สาธารณูปโภคและทางสังคมเศรษฐกิจ

ช่วงที่สาม ยุคการพัฒนา

การพัฒนาที่ส่งผลต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านค่อนข้างมาก คือ การปรับปรุงถนนรพช. สายหนองฮี-เหล่าญาติ ให้มีสภาพเป็นถนนลาดยางและมีการตั้งโรงงานแหวนและโรงงานเย็บผ้า ที่ ตำบลบ้านทุ่ม ทำให้หนุ่มสาว วัยแรงงานอพยพมาทำงานนอกหมู่บ้านมาก โดยมีลักษณะเข้าไป - เย็น กลับ คนแก่ ต้องทำหน้าที่ดูแลบุตรหลาน ทำให้หลายครอบครัวต้องเลิกทำกิจกรรมการเกษตรอย่างอื่นนอกจากการทำนาปี เช่น การปลูกพืชฤดูแล้ง การปลูกมันสำปะหลัง (มีปัจจัยเรื่องราคาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย) การปลูกพืชผัก ริมกุดพานเพื่อบริโภค ตลอดจนการเลี้ยงวัว-ควาย จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2537 มีการฟื้นฟูการเลี้ยงกระบือ โดยมีการตั้งกลุ่มผู้เลี้ยงกระบือขึ้นมา ที่บ้านป่าเหลื่อมและมีเครือข่ายหมู่บ้านต่างๆ ในตำบลดอนช้าง

นอกจากนี้การที่มีโรงงานแหวนเกิดขึ้นยังส่งผลต่อระบบภูมิปัญญาชาวบ้านในการ ประมงอีกด้วย เพราะชาวบ้านได้เปลี่ยนเครื่องมือหาปลามาใช้แหวนที่ผลิตจากโรงงาน ทำให้สามารถหาปลาได้ตลอดทั้งปีและหาปลาได้ ในแหล่งน้ำความลึกแทบทุกระดับ ส่งผลให้ปริมาณปลาลดลงเป็น จำนวนมากจนทางราชการต้องมีโครงการมาปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำในแก่งน้ำต้อน แต่ผลดี ก็คือ การที่ชาวบ้านมีรายได้จากหลายแหล่งเพิ่มมากขึ้น มีความสามารถในการจับจ่าย การออกไปรับจ้างทำให้ไม่มี เวลาไปหาอาหาร หรือทำอาหาร ก็จะมีการซื้ออาหารสำเร็จรูปจากในเมือง และร้านค้าภายในหมู่บ้านที่ ค่อยๆ ททยอยเกิดขึ้น ทำให้เกิดการกระจายรายได้ไปสู่กลุ่มต่างๆ ในชุมชน

ปี พ.ศ. 2535 มีการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำชีระหว่างบ้านหนองโพธิ์และบ้านกุดกว้าง ทำให้ชาวบ้านคมนาคมติดต่อกับตัวเมืองสะดวกขึ้น ในปีเดียวกันนั้นเองชาวบ้านก็เลิกใช้เรือยนต์ใน การคมนาคมทางน้ำ ชาวบ้านวัยแรงงานและหนุ่มสาว เริ่มไปทำงานที่ตัวเมืองมากขึ้น การค้าขายกับตัว เมืองก็เริ่มคึกคักไม่ว่าจะเป็นการขายผลผลิตทางการเกษตร หรือการเก็บหา ทรัพยากรจากแหล่งน้ำไป ขายก็มีมากขึ้น พร้อมกันนี้การพัฒนาทางสาธารณูปโภคก็เข้ามาสู่ชุมชนในปี พ.ศ. 2542 มีระบบ ประปาในหมู่บ้าน ชาวบ้านเลิกการไปเข็นน้ำจากแก่งน้ำต้อนและบ่อน้ำตื้น และหันมาใช้ประปาของ ชุมชนที่ทางราชการเข้าไปติดตั้งให้ โดยมีจุดสูบน้ำอยู่ที่หนองดินเกวียนๆ ถูกขุดลอก และกั้นไว้ไม่ให้

ชาวบ้านคนใดลงไปใช้ประโยชน์ มีการติดตั้งตู้โทรศัพท์สาธารณะ นอกจากการพัฒนาทางด้านสาธารณูปโภคแล้วโครงการพัฒนาทางด้านเงินทุน/เงินช่วยเหลือต่างๆก็เข้ามาสู่ชุมชน ในปี พ.ศ. 2544 เริ่มมีโครงการแก้ไขความยากจนในชนบท (กขคจ) ปี พ.ศ. 2546 มีโครงการกองทุนหมู่บ้านในชุมชน และในปีเดียวกันนั้นเองมีการสร้างคันดินขนาดใหญ่ที่ชาวบ้านเรียกว่า “ฝายหิน” กันแก่งน้ำต่อน ช่วงบ้านป่าเหลื่อมและป่าสังข์ ซึ่งส่งผลกระทบต่อพื้นที่บ้านป่าสังข์มาก เพราะอยู่ปลายแก่งน้ำต่อน ช่วงแล้งน้ำมักจะแห้งเกือบหมด ในช่วงฤดูแล้ง ชาวบ้านหาปลา และบัวบริเวณดังกล่าวไม่ได้ ต้องเอารถขนเรือไปลงทำน้ำที่บริเวณบ้านป่าเหลื่อม ในปี พ.ศ. 2545 มีการสร้างฝายน้ำล้นที่กุดพาน ทำให้มีน้ำในกุดพานตลอดทั้งปี ชาวบ้านจากหมู่บ้านใกล้เคียงมาเช่าที่สาธารณะริมกุดพานเพื่อปลูกผักขาย มีโครงการแก้ไขปัญหาความยากจน กองทุนหมู่บ้าน เป็นต้น ปี พ.ศ. 2547 มีการขุดลอกหนองหล่มและหนองอ้อ เพื่อให้เก็บน้ำได้ปริมาณมากขึ้น หลังจากมีการทำคันดินกันแก่งน้ำด้วย

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่าการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานโดยเฉพาะการสร้างถนน สะพาน การพัฒนาแหล่งน้ำตลอดจนการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ สังคมส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านป่าสังข์แทบทุกด้าน และส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงในภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำดังจะกล่าวถึงต่อไป

4.2 พลวัตของภูมิปัญญาในการจัดการแหล่งน้ำ

ในการศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ ได้พิจารณาใน 2 ประเด็นหลักๆ ประเด็นแรกคือ การศึกษาพลวัตของภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ ประเด็นที่สองคือ การศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ โดยเน้นรายละเอียดของภูมิปัญญาชาวบ้านที่ปรากฏในปัจจุบันและการจัดการแหล่งน้ำใน 3 มิติใหญ่ ๆ ได้แก่ การจัดการทางด้านกายภาพ และการจัดการทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ซึ่งในการศึกษาการจัดการแต่ละมิติจะดู เรื่องการเข้าถึง ควบคุม และการใช้ประโยชน์ ซึ่งจากการศึกษามีข้อค้นพบ ดังนี้

4.2.1 พลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการด้านกายภาพ พลวัตในการจัดการแหล่งน้ำในด้านกายภาพ มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพกายภาพของแหล่งน้ำ ทรัพยากรในแหล่งน้ำ ซึ่งพบว่าแหล่งน้ำหลากหลายแห่งในชุมชนมีพัฒนาการที่แตกต่างกันไป

พลวัตทางกายภาพของแหล่งน้ำและพลวัตของภูมิปัญญาในการจัดการด้านกายภาพ ดังที่กล่าวมาแล้วว่าแหล่งน้ำที่ชาวบ้านป่าสังข์ใช้ประโยชน์ในด้านต่างๆมีทั้งแหล่งน้ำธรรมชาติและแหล่งน้ำที่สร้างขึ้น ซึ่งแหล่งน้ำทั้งสองประเภทมีการจัดการทางด้านกายภาพที่แตกต่างกันออกไป ดังนี้

แหล่งน้ำที่สร้างขึ้น ได้แก่ บ่อน้ำตื้น ที่ใช้ประโยชน์ในการอุปโภคบริโภค และเป็นแหล่งน้ำสัตว์ ซึ่งในอดีตมีการขุดบ่อน้ำตื้นโดยใช้การขุดให้เป็นบ่อดิน ชาวบ้านเรียก “ส่างโบก” ต่อมาพัฒนาโดยใช้ไม้ทำเป็นแผ่นกันดินภายในบ่อพังลง ซึ่งชาวบ้านเรียกลักษณะบ่อน้ำตื้นดังกล่าวว่า “ส่างแข่ง” ต่อมาเมื่อมีการพัฒนาใช้วัสดุที่คงทนมากขึ้นโดยการใช้ท่อปูนใส่ลงไปแทน เพราะปัจจุบันความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่ในการทำระบบประปา ได้เข้ามามีบทบาทแทนการนำน้ำจากบ่อน้ำตื้นมาใช้ ส่วนการขุดบ่อบาดาลไม่ค่อยมีปรากฏใช้ในชุมชน เพราะคุณภาพน้ำไม่ค่อยเหมาะกับการนำมาใช้ประโยชน์

(น้ำเหลือง มีกลิ่น) นอกจากนี้ชาวบ้านยังหันไปใช้โอ่งขนาดยักษ์เพื่อเก็บน้ำฝนไว้บริโภค และมีค่านิยมในเรื่องคุณภาพและลักษณะของน้ำดื่มที่เปลี่ยนไป ค่านิยมของความสะดวกของน้ำดื่ม น้ำใช้ ในแบบเดิมของชาวบ้าน ทำให้การใช้น้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติที่เคยใช้ในอดีตถูกมองเป็น “ความไม่สะอาด” “ไม่เหมาะสม” ในการนำมาใช้เป็นน้ำอุปโภค บริโภคในครัวเรือน ดังนั้นความก้าวหน้าของเทคโนโลยี ค่านิยมที่เปลี่ยนไป ทำให้ภูมิปัญญาเดิมในการจัดการแหล่งน้ำบางอย่างของชาวบ้านค่อย ๆ เลือนหายไป ส่างแซ่ง ส่างโบก ที่ซุดเป็นหลุมถูกลมพัดเกือบหมดพร้อมกับภูมิปัญญาเรื่องการสังเกตลักษณะพื้นที่ในการเลือกพื้นที่ที่ซุดบ่อน้ำตื้น และวิธีการซุดบ่อน้ำตื้น ซึ่งค่อย ๆ เลือนหายไป

แหล่งน้ำธรรมชาติ พบว่าแหล่งน้ำธรรมชาติต่าง ๆ ที่อยู่ในชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงที่สะท้อนให้เห็นถึงพลวัตของภูมิปัญญาของชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านกายภาพคล้ายคลึงกัน กล่าวคือพื้นที่รอบแหล่งน้ำหลายแห่งถูกรุกคืบใช้ประโยชน์ มีการขุดลอก ปรับปรุง และการสร้างฝายและคันดินกักเก็บน้ำ ดังจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป ดังนี้

แก่งน้ำต้อน ในอดีตแก่งน้ำต้อนมีพื้นที่กว้างใหญ่ (ประมาณ 6,000 ไร่) มีชาวบ้านเข้ามาใช้ประโยชน์ในการประมง ครอบคลุมพื้นที่ 3 อำเภอ ได้แก่ อำเภอเมือง อำเภอบ้านฝาง และอำเภอพระยืน ชาวบ้านใช้น้ำจากแก่งน้ำต้อนในด้านต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว สภาพทางกายภาพของแก่งน้ำต้อนเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง อันเป็นผลมาจากนโยบายการพัฒนาแหล่งน้ำของรัฐและความต้องการของชุมชน ได้แก่ การติดตั้งจุดสูบน้ำด้วยพลังไฟฟ้า เพื่อใช้ในการเกษตร ใน 4 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านป่าเหลื่อม ป่าสังข์ หนองฮี และดอนช้าง การทำฝายดินกั้นบริเวณคอคอดของแก่งน้ำต้อนจุดที่เชื่อมระหว่างบ้านป่าสังข์และบ้านป่าเหลื่อม การกั้นพื้นที่ริมแก่งน้ำต้อนประมาณ 50 ไร่เพื่อทำสระน้ำสาธารณะของบ้านป่าเหลื่อม การตั้งจุดสูบน้ำเพื่อทำน้ำประปาในเขตตำบลเมืองเก่า และตำบลบ้านเป็ด การจับจองพื้นที่ริมแก่งน้ำต้อนเพื่อเป็นสมบัติส่วนบุคคล ของผู้มีอำนาจภายนอก เป็นต้น นอกจากนี้ทางองค์การบริหารส่วนตำบลยังมีโครงการที่จะปรับปรุงภูมิทัศน์บางส่วน เช่น บริเวณโนนจาน(อยู่ในเขตบ้านป่าเหลื่อม) เดิมเคยเป็นทำขึ้นเรือ เพื่อให้เป็นแหล่งพักผ่อนหย่อนใจ โดยจะทำในลักษณะการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ การเปลี่ยนแปลงหลายอย่างในแก่งน้ำต้อนส่งผลให้พื้นที่แก่งน้ำต้อนลดลง สำนักงานชลประทานเขต 4 จังหวัดขอนแก่นเล็งเห็นความสำคัญของปัญหาดังกล่าวจึงมีการบรรจุโครงการสร้างแนวเขตรอบแก่งน้ำต้อน ไว้ในแผนพัฒนาแหล่งน้ำ ในช่วงปี 2548-2552 ด้วยงบประมาณ 150,157,000 บาท (สำนักงานชลประทานเขต 6,2543) เป็นคันดินกั้นแนวเขต ดังนั้นแนวโน้มของแก่งน้ำต้อนจะมีระดับน้ำที่ลึกมากขึ้น และอาจจะพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวโดยรอบแก่ง

นอกจากนโยบายต่างๆของรัฐ การบุกรุกจับจองพื้นที่โดยคนภายนอกแล้ว ในส่วนของชุมชนบ้านป่าสังข์ ชาวบ้านได้มีการจับจองพื้นที่รอบๆ กุดพาน เพื่อทำนาปรัง และเลี้ยงสัตว์ โดยมีการสร้างข้อตกลงที่ชุมชนมีการรับรู้ร่วมกันในการเข้าถึง และใช้ประโยชน์ ผู้ที่มีโอกาสใช้ประโยชน์ก่อน คือ ผู้ที่มีศักยภาพในการบุกเบิกพื้นที่ก่อน และจะมีสิทธิการใช้ประโยชน์ได้อย่างต่อเนื่องในช่วงฤดูแล้งที่น้ำลดทุกปี สำหรับชาวบ้านที่เลี้ยงสัตว์ริมแก่งน้ำต้อนก็จะสามารถตั้งหลักแหล่งในการเลี้ยงสัตว์ได้ตลอดปี และจะอย่างต่อเนื่องมาหลายปี

กุดพาน เป็นแหล่งน้ำที่ไหลผ่าน 3 หมู่บ้าน โดยมีจุดเริ่มต้นที่บ้านป่าสังข์ แล้วไหลผ่านบ้านหนองฮี และไปสิ้นสุดที่บ้านโพธิ์ ในอดีตชาวบ้านใช้น้ำจากกุดพานเป็นแหล่งน้ำเสริมในการเกษตรและมีการปลูกพืชผักริมกุดพาน แต่ไม่มีการทำฝายกั้นน้ำ ในปี 2545 กรมชลประทานได้สร้างฝายกั้นน้ำที่กุดพาน 2 จุด คือ บริเวณช่วงต้นกุดพานที่บ้านป่าสังข์ และบริเวณตอนปลายกุดพานที่บ้านโพธิ์ นอกจากนี้ยังมีการตัดถนนผ่านกุดพานที่บริเวณดังกล่าว ทำให้ตอนปลายของกุดพาน (ช่วงบ้านโพธิ์) เกิดการตื้นเขินและเกิดเป็นสันดอน มีการจับจองพื้นที่เพื่อทำการเกษตร อย่างไรก็ตามแม้การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจะทำให้พื้นที่บางส่วนของกุดพานลดลง แต่พื้นที่การเกษตรติดริมกุดพานช่วงบ้านป่าสังข์กลับได้รับผลกระทบในเชิงบวกเพราะการกั้นฝายทำให้ปริมาณน้ำในกุดพานมีมากตลอดทั้งปี ชาวบ้านสามารถใช้ประโยชน์ในการเป็นแหล่งน้ำเสริมในการทำนาปีและปลูกผักฤดูแล้งได้แต่ปัญหาเรื่องของแรงงานดังกล่าวมาแล้วทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่มีเวลามาปลูกผักดังเช่นในอดีต

หนองดินเกวียน เป็นแหล่งน้ำสาธารณะ ที่ชาวบ้านใช้ในการเกษตร (เฉพาะผู้เฒ่าเฒ่าในท้องที่ดินเกวียน) แหล่งอาหาร ในปี 2540 ได้ถูกขุดลอกและทำเป็นจุดตั้งสูบน้ำเพื่อทำประปาชุมชน โดยหน่วยงานเร่งรัดพัฒนาชนบท ทำให้หนองดินเกวียน กลายเป็นแหล่งน้ำอุปโภค ที่สำคัญของชุมชน มีการกั้นรั้วลวดหนามไว้โดยรอบเพื่อไม่ให้คนและสัตว์ลงไปใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ และพื้นที่ของหนองน้ำทางด้านทิศเหนือและทิศใต้ ได้ถูกขุดเป็นสระ 2 แห่ง เพื่อให้เกษตรกรที่มีที่นาอยู่ใกล้เคียงได้ใช้เป็นแหล่งน้ำเสริมในการทำนา

หนองหล่ม เดิมเป็นแอ่งน้ำที่ควายลงไปอนแช่ ทำให้แต่ละปีมีบริเวณที่ขยายกว้างออกไปเดิมมีพื้นที่ประมาณ 400 ไร่ ปัจจุบันถูกบุกรุกพื้นที่เพื่อทำการเกษตร และการก่อสร้างคันดินกั้นระหว่างหนองหล่มและหนองอ้อ จนกระทั่งเหลือพื้นที่เพียง 200 ไร่ ใน อย่างไรก็ตามจากการสอบถามไม่พบว่ามีโครงการที่จะทำแนวกันเขต หรือกฎเกณฑ์ที่ชัดเจนในการควบคุมการเข้าใช้ประโยชน์ในเขตหนองน้ำสาธารณะ หนองหล่มเป็นแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรในการทำนาปรัง และเป็นแหล่งหาฝื่อเพื่อทอเสื่อของชาวบ้านป่าสังข์และหมู่บ้านใกล้เคียง

หนองอ้อ อยู่ใกล้กับหนองหล่มและมีสภาพคล้ายคลึงกับหนองหล่ม ทั้งการใช้ประโยชน์และการถูกบุกรุกพื้นที่ จนกระทั่งพื้นที่ลดลงเหลือประมาณ 50 ไร่ (พื้นที่เดิม(จาก 200 ไร่ เหลือ 100 ไร่)

ในอดีตมีการจับจองพื้นที่ริมหนองอ้อ หนองหล่ม (บางส่วน) เพื่อทำนาปรัง เสริมการทำนาปี เนื่องจากในฤดูฝนน้ำจากน้ำชีเอ่อท่วมทุกปี แต่หลังจากมีการสร้างฝายยางกั้นลำน้ำชี ในช่วงฤดูฝนน้ำไม่เอ่อท่วมบริเวณดังกล่าว ทำให้ผู้ที่ทำนาปรังในบริเวณนั้นจับจองเป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์ส่วนตัว จากกรรมสิทธิ์ส่วนรวมกลายเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนตัว โดยใช้กลไกทางกฎหมาย ในปี 2547 มีการขุดลอกเช่นเดียวกันกับหนองหล่ม ทั้งหนองอ้อและหนองหล่มมีต้นกกและฝื่อค่อนข้างมาก ดังนั้นชาวบ้านจึงไม่ค่อยลงหาปลา แต่จะให้ป็นแหล่งน้ำเพื่อการทำนาปรังในช่วงฤดูแล้ง ทั้งหนองหล่มและหนองอ้อเป็นแหล่งน้ำที่อยู่ติดแก่งน้ำต้อน ในปี 2547 แหล่งน้ำทั้ง 2 แห่ง มีการขุดลอกเพื่อให้สามารถเก็บกักน้ำได้มากขึ้น

แม่น้ำชี เป็นแหล่งน้ำที่อยู่ห่างจากหมู่บ้านประมาณ 2 กิโลเมตร(เดินไปทางลัด) แต่ถ้านั่งรถตามถนนระยะทางประมาณ 6 กิโลเมตร ในอดีตชาวบ้านประมาณ 10 หลังคาเรือนมีที่นาอยู่ติดลำน้ำชี

ซึ่งมักจะประสบปัญหาน้ำซีเอ่อท่วมที่นาเป็นประจำ ชาวบ้านเกือบทุกครัวเรือนได้ขายที่ดินบริเวณดังกล่าวให้แก่คนนอกหมู่บ้าน เมื่อมีการสร้างฝายยางกั้นลำน้ำซี ทำให้น้ำไม่เอ่อท่วมบ่อยเช่นดังอดีต ชาวบ้านบางส่วนที่ขายที่นาไปจึงกลับไปขอเช่าที่นาจากเจ้าของใหม่ เพื่อใช้ประโยชน์ อย่างไรก็ตามชาวบ้านป่าสังข์ได้ใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำซีน้อยมาก โดยให้เหตุผลว่า “ น้ำซีลึก ชั้น ไม่ค่อยยกล้าลงไปหาปลา และไม่ค่อยได้สูบน้ำมาใช้ ยกเว้นในปีที่ผู้ใหญ่บ้านขอเครื่องสูบน้ำขนาดใหญ่จากสำนักงานชลประทานมาสูบน้ำจึงจะได้ใช้ เพราะริมฝั่งสูงชัน เมื่อสอบถามจากผู้ใหญ่บ้านได้ให้ความเห็นในเรื่องนี้ว่า “การขอใช้เครื่องสูบน้ำต้องรับผิดชอบเครื่องหลวงหลายอย่าง ช่วงหลังจึงเลิกขอ”

จากภาพรวมจะเห็นว่าแหล่งน้ำที่สำคัญที่ชาวบ้านป่าสังข์ได้ใช้ประโยชน์ มีการเปลี่ยนแปลงทั้งพื้นที่และสภาพทางกายภาพ นั้นหมายถึงผลกระทบที่มีต่อพลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ ที่จะได้กล่าวถึงต่อไป

นอกจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านสภาพกายภาพของแหล่งน้ำแล้ว พบว่า ทรัพยากรแหล่งน้ำก็มีการเปลี่ยนแปลงเช่นเดียวกัน ดังที่กล่าวมาแล้วว่าแก่งน้ำต้อนเป็นแหล่งน้ำที่มีความสำคัญที่สุดของบ้านป่าสังข์ และหมู่บ้านอื่นในเขตตำบลดอนช้าง ในอดีตชาวบ้านอาศัยพืช สัตว์น้ำ ต่างๆ เพื่อบริโภคเพื่อใช้ในครัวเรือนและยังเป็นแหล่งรายได้ จากการเปลี่ยนแปลงของสภาพแหล่งน้ำ ผลกระทบจากภายนอก เช่น การทำบ่อเลี้ยงปลา การปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำอื่น ลงในแก่งน้ำต้อน ความต้องการบริโภคปลาธรรมชาติที่มีมากขึ้น การหาปลาเพื่อขายมากขึ้น และความสะดวกในการเดินทาง ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทรัพยากรในแหล่งน้ำ กล่าวคือ จำนวนปลาลดลง ปลาบางชนิดหายไป เช่น ปลาแมงปลายหลายชนิดลดลงหายากมากขึ้น ขณะเดียวกันก็มีปลาพันธุ์ใหม่ เช่น ปลานิล ปลานวลจันทร์ ปลาจิ้น เป็นต้น ที่เข้ามาสู่แหล่งน้ำเมื่อเกิดน้ำท่วมบ่อเลี้ยงปลาที่อยู่บริเวณใกล้เคียงแก่งน้ำต้อน และจากการปล่อยพันธุ์ปลาของหน่วยงานราชการ รวมถึงกักก้ามกราม ส่วนพืชผักน้ำหลายชนิดก็มีจำนวนลดลง โดยเฉพาะบัวกินผัก ซึ่งมีการนำไปขายเป็นจำนวนมากตั้งแต่ ปี 2542 เป็นต้นมา

จากการเปลี่ยนแปลงสภาพแหล่งน้ำและทรัพยากรในแหล่งน้ำสะท้อนให้เห็นพลวัตของภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทางด้านกายภาพของแหล่งน้ำ ซึ่งเกี่ยวพันกันกับการเข้าถึง การควบคุม และการใช้ประโยชน์ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

ประการแรก ชาวบ้านจัดการกันเอง เช่น แก่งน้ำต้อนชาวบ้านใช้ข้อเท็จจริงของชุมชนในการสร้างความชอบธรรมในการเข้าถึงทรัพยากร การจัดการการใช้ประโยชน์ และการกีดกัน โดยสร้างข้อตกลงอย่างไม่เป็นทางการในการจับจองที่ดินสาธารณะเพื่อใช้ประโยชน์ส่วนตน โดยให้อำนาจแก่ผู้ที่เริ่มลงมือบุกเบิกพื้นที่เป็นผู้มีความชอบธรรมในการใช้ประโยชน์ในช่วงน้ำลด ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวชาวบ้านใช้ในการทำนาปรัง พื้นที่บางแห่งเมื่อน้ำเอ่อท่วมไม่ค่อยถึงจะถูกกั้นเป็นคันนา และทำนาปี หรือที่บริเวณรอบๆ บริเวณหนองหล่มและ หนองอ้อก็จะมีการใช้ประโยชน์ที่ดินในลักษณะเดียวกัน ชาวบ้านรายอื่นจะสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่ดังกล่าวได้เมื่อเจ้าของเดิมเลิกใช้ประโยชน์แล้วเท่านั้น ซึ่งกรณีนี้ยังไม่เกิดขึ้น นอกจากนี้ชาวบ้านยังตัดสินใจมอบน้ำต้อนแบบเดิมที่เห็นว่ามิใช่ผู้ใช้ประโยชน์น้อยลงและมีสภาพผูกพัน มีการนำความรู้ใหม่เข้ามาผสมผสานกับความรู้เดิม คือ การนำท่อปูนซึ่งเป็นวัสดุสมัยใหม่ที่มีความคงทนกว่ามาใช้ทำบ่อน้ำต้อน และมีการใช้เทคโนโลยีใหม่คือระบบประปาชุมชนเพื่อให้เกิดความสะดวกในการใช้น้ำอุปโภคในครัวเรือน

ประการที่สอง การประสานความร่วมมือระหว่างชาวบ้านกับรัฐ ชาวบ้านต้องการให้เกิดการจัดการแหล่งน้ำ เพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์ที่สอดคล้องกับความต้องการมากขึ้น แต่ไม่มีงบประมาณต้องอาศัยการประสานงานกับหน่วยงานราชการ เช่น การทำจุดสูบน้ำพลังไฟฟ้าเพื่อใช้ประโยชน์ในการเกษตร การทำฝายดินเพื่อกักเก็บน้ำตลอดทั้งปี การขุดสระกักเก็บน้ำ ที่บริเวณแก่งน้ำต้อน โดยชาวบ้านป่าเลื่อม การขุดลอกหนองหล่มและหนองอ้อ ทำคันดินขนาดใหญ่กัน เพื่อให้มีน้ำตลอดทั้งปี หรือการเสนอของบประมาณเพื่อขุดลอกหนองดินเกวียนและติดตั้งจุดสูบน้ำป่าเพื่ออุปโภคในชุมชน

ประการที่สาม รัฐจัดการทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่เกิดผลกระทบ เช่น การทำคันดินกันตรงคอคอดที่แก่งน้ำต้อน ซึ่งเป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างบ้านป่าเลื่อมและบ้านป่าสังข์ ซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางด้านกายภาพดังกล่าวแม้จะเกิดจากการกระทำโดยรัฐ แต่ส่งผลกระทบต่อการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำของชาวบ้านโดยตรง ทั้งด้านแหล่งอาหาร แหล่งน้ำในการเกษตรและเลี้ยงสัตว์ในช่วงฤดูแล้ง จนก่อให้เกิดการรวมตัวพูดคุยกันของชาวบ้านป่าสังข์ เพื่อขอของบประมาณสนับสนุนในการขุดลอกหนองอ้อ และหนองหล่ม เพื่อเป็นแหล่งน้ำเสริมทดแทน

4.2.2 พลวัตภูมิปัญญาการจัดการแหล่งน้ำทางเศรษฐกิจ สังคม ดังที่กล่าวมาแล้วว่าแหล่งน้ำที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านมากที่สุด คือ แก่งน้ำต้อน ไม่ว่าจะเป็นแหล่งอาหาร แหล่งรายได้ แหล่งพบปะพูดคุย เส้นทางคมนาคม การใช้เป็นแหล่งน้ำในการเกษตร ตลอดจนเป็นแหล่งในการประกอบพิธีกรรม ส่วนแหล่งน้ำอื่นชาวบ้านมักจะใช้ประโยชน์บางด้านเท่านั้น ในการนำเสนอจะชี้ให้เห็นการเข้าถึง การควบคุมและการใช้ประโยชน์ จากแหล่งน้ำแหล่งต่าง ๆ ในเชิงเศรษฐกิจและสังคมซึ่งพบว่าแหล่งน้ำทุกแห่งชาวบ้านสามารถเข้าถึงเพื่อจะใช้ประโยชน์ ในด้านต่าง ๆ ดังนี้

ก. แหล่งอาหาร แก่งน้ำต้อนเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของชุมชน ชาวบ้านจะจับสัตว์น้ำและเก็บพืชผักน้ำจากแก่งน้ำต้อนเป็นหลัก อาจจะมีการจับสัตว์น้ำและพืชผักน้ำจากแหล่งน้ำอื่นบ้างในกรณีของผู้ที่มีที่ดินทำกินใกล้แหล่งน้ำอื่น ในอดีตปลาจากแก่งน้ำต้อนสามารถหล่อเลี้ยงชีวิตของคนในชุมชนให้อยู่รอดได้ ในภาวะที่ข้าวไม่พอเพียงบริโภค เพราะน้ำท่วมที่นาบริเวณที่อยู่ใกล้หมู่บ้านหรือที่ชาวบ้านเรียก “นาตินบ้าน” เป็นประจำ ชาวบ้านจับปลาเพื่อมาทำปลาร้า ปลาแห้ง แล้วนำไปแลกเปลี่ยนข้าวกับชาวบ้านในหมู่บ้านอื่น จนกระทั่งเมื่อประมาณ 10 กว่าปีที่ผ่านมามีการสร้างฝายขวางกั้นลำน้ำช้ำทำให้น้ำไม่ท่วม “นาตินบ้าน” อีก

ในอดีตการจับปลาของชาวบ้านจะใช้เครื่องมือในการดักจับสัตว์น้ำที่ผลิตมาจากภูมิปัญญาของชาวบ้าน และพยายามใช้วัสดุที่หาได้ในท้องถิ่น เครื่องมือมีความหลากหลายและเหมาะสม ทั้งลักษณะแหล่งน้ำ สภาพการไหลของน้ำ เพศ วัยของผู้ใช้เครื่องมือ เช่น แห เบ็ด ลอบ ไซ ส่วนใหญ่ผู้ชายจะใช้เครื่องมือดังกล่าว มีเพียงเบ็ดที่พบว่าเด็กสามารถใช้ได้ เครื่องมือที่ใช้กับน้ำลึก คือ แห ไซได้ทั้งฤดูน้ำหลากและไม่หลาก ส่วนเครื่องมือจับสัตว์น้ำชนิดอื่นมักจะใช้กับบริเวณน้ำไม่ลึก ส่วนสวิง สุ่ม จะพบการใช้เครื่องมือเหล่านี้ในกลุ่มผู้หญิง ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ และมักจะเป็นการจับสัตว์น้ำบริเวณริมฝั่ง การหาปลาในสมัยก่อนมักจะหาไว้เพียงบริโภคในครัวเรือน แบ่งปันญาติพี่น้อง และนำไปแลกเปลี่ยน ในการจับสัตว์น้ำในสมัยก่อนยังมักจะมีการร่วมมือกัน ไปเป็นกลุ่ม

นอกจากนี้การเปลี่ยนแปลงจากภายนอกภายใต้กระแสการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการดำรงชีวิตด้านต่างๆของชาวบ้าน รวมถึงการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ ในปี 2518 เมื่อมีถนนรพช. ตัดผ่านหมู่บ้าน และมีรถโดยสารประจำทางวิ่งโดยสารระหว่างหมู่บ้านและตัวเมือง ชาวบ้านได้ซื้อตาง (ตาข่าย) ไนลอนจากตลาดในตัวเมือง เพื่อมาดักจับปลา เครื่องมือดังกล่าวแม้จะใช้ง่ายสะดวกแต่ก็มีข้อจำกัดที่ไม่สามารถใช้ในช่วงฤดูน้ำหลากและน้ำไหลเชี่ยวได้ อย่างไรก็ตามในช่วงนี้ชาวบ้านก็เริ่มจับปลาขาย ปี 2528 เมื่อมีการตัดถนนลาดยางผ่านหมู่บ้าน การคมนาคมก็สะดวกมากยิ่งขึ้น ประกอบกับปี 2529 มีการตั้งโรงงานแหวน ที่ขอนแก่น ชาวบ้านหลายคนเข้ามาเป็นลูกจ้างทำงานในโรงงานดังกล่าว และได้นำตางแบบใหม่ที่มีลูกเหล็กถ่วงน้ำหนัก ไปใช้ในการจับปลา ซึ่งปรากฏว่าจับปลาได้มากและสามารถใช้ตางแบบใหม่ดักปลาได้ทุกฤดูกาล ดังนั้นหลังจากมีการใช้ตางแบบใหม่ มีการติดต่อกับตัวเมืองสะดวกมากขึ้น ชาวบ้านจึงมีการจับปลาเพื่อขายมากขึ้น ส่งผลให้เครื่องมือจับสัตว์น้ำประเภทอื่นลดความสำคัญลง จะเหลือแต่เครื่องมือจับสัตว์น้ำที่ใช้ในบริเวณน้ำตื้น ที่ผู้หญิงยังคงใช้กันอยู่ ซึ่งส่งผลให้ความรู้ในการผลิตเครื่องมือ การใช้เครื่องมือในการจับสัตว์น้ำค่อยๆ หายไปจากชุมชน ความร่วมมือในการจับสัตว์น้ำลดลง

องค์ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาที่สำคัญเกี่ยวกับการเข้าถึงและใช้ประโยชน์ที่เกี่ยวข้องกับแหล่งน้ำ โดยเฉพาะการทำประมง พบว่า ชาวบ้านมีความรู้ที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับการทำประมง ได้แก่ ความรู้ในเรื่องสภาพภูมิประเทศของแหล่งน้ำ สภาพภูมิอากาศ และช่วงฤดูกาลที่สัมพันธ์กับการทำประมง (ปลามาก/น้อย) และความรู้ในการผลิตเครื่องมือในการหาปลา การประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำประมงและการหาอาหารจากแหล่งน้ำ (จะได้อะไรถึงรายละเอียดในเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการด้านกายภาพต่อไป) ซึ่งความรู้ดังกล่าวในอดีตมีการถ่ายทอดผ่านประสบการณ์จริง มีลักษณะเป็น “ความรู้จากการปฏิบัติจริง” (Practice Knowledge) เพราะการทำประมงและการหาอาหารจากแหล่งน้ำสมัยก่อนคนในครอบครัวมักจะทำร่วมกัน เช่น พ่อไปทอดแห ลูกชายจะพายเรือให้ แม่ไปซื้อนสลิ้ง ลูกสาวจะช่วยถือถังน้ำหรือข้อง ดังนั้นพ่อ-แม่จะมีโอกาสสอนลูกให้มีความรู้ต่างๆที่เกี่ยวข้องกับการทำประมง และการหาอาหารอื่นจากแหล่งน้ำ นอกจากนี้การทำเครื่องมือหาปลาก็จะถูกถ่ายทอดให้แก่ลูกด้วยเช่นกัน แต่ปัจจุบันความรู้ดังกล่าวค่อยๆลดความเข้มข้นลง กลไกที่ทำหน้าที่ในการถ่ายทอดเริ่มพลกเปลี่ยน เนื่องจากผู้ที่ทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้คือคนรุ่นพ่อ-แม่ (อายุ 40 ขึ้นไป) ในบางครัวเรือนก็เลิกทำเครื่องมือหาปลา หรือไม่ได้ทำประมง เพราะต้องคอยดูแลลูกหลานที่พ่อ-แม่ออกไปรับจ้างในเมือง ประกอบกับค่านิยมในการศึกษาที่สูงขึ้น ทำให้เด็กที่เรียนเข้าวัยหนุ่ม-สาวต้องออกไปเรียนหนังสือ เมื่อจบการศึกษา มักเข้าไปทำงานในเมือง การหาซื้อเครื่องมือในการทำประมงก็สะดวกขึ้น มีความหลากหลายให้เลือก ดังนั้นปัจจัยดังกล่าวมีผลให้ภูมิปัญญาชาวบ้านต้องปรับตัวตาม ความรู้ที่ยังคงปรากฏให้เห็นชัดเจนที่สุดที่มีการถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นอย่างชัดเจน ได้แก่ ความรู้ในการประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับแหล่งน้ำ ความรู้เกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ และช่วงฤดูกาลในการหาปลา

นอกจากนี้พบว่าปริมาณสัตว์น้ำและความหลากหลายของพันธุ์พืช สัตว์น้ำก็ลดลงด้วย ปลาบางชนิดหายไป เช่น ปลาแมว ปลาบางชนิดกลายเป็นปลาหายาก เช่น ปลาปิ้ง ปลาแซ่ ปลาเค็ง อย่างไรก็ตามการที่ชาวบ้านรู้จักหาปลาเพื่อขาย ทำให้ชาวบ้านเรียนรู้กลไกของตลาด มีโอกาสติดต่อกับโลกภายนอก

นอก มีรายได้เสริมเพื่อความอยู่รอดในสภาพสังคมเศรษฐกิจในยุคปัจจุบัน ในการหาปลาขายยังก่อให้เกิดการจัดการเรื่องความสัมพันธ์ในครอบครัว ในการแบ่งหน้าที่กันทำงาน กล่าวคือผู้ชายทำหน้าที่หาปลา เมื่อนำปลากลับมาที่บ้าน ผู้หญิงจะทำหน้าที่คัดแยกปลาและนำไปขาย ผู้หญิงจะทำหน้าที่ติดต่อกับพ่อค้า แม่ค้าภายนอกเอง การขายปลาจะมี 2 ลักษณะ ลักษณะแรกเป็นการขายให้แก่พ่อค้าแม่ค้าที่มารับซื้อถึงในหมู่บ้าน ลักษณะที่สองคือ การนำปลาที่ได้ไปขายเอง ซึ่งลักษณะที่สองจะขายปลาได้ราคาสูงมากกว่า และรู้กลไกราคาตลาดที่เปลี่ยนแปลงไปแต่ละวัน

นอกจากการจับปลาเพื่อขายแล้วยังพบว่าชาวบ้านมีการเก็บพืช ผักน้ำมาบริโภค ใช้ในครัวเรือนและขาย ซึ่งการขายพืชผักน้ำเพียงมีการทำอย่างจริงจังหลังจากที่ชาวบ้านค้าขายปลากับภายนอก ชาวบ้านมีการเรียนรู้จากตลาดว่าพืชใดที่ตลาดมีความต้องการ ตรวจสอบราคา ปริมาณที่ตลาดต้องการอย่างคร่าวๆ แล้วจึงออกหาเก็บพืชผักเหล่านั้นไปขาย พืชน้ำที่มีการเก็บขายเป็นลำเป็นสัน ได้แก่ บัว กินผัก ซึ่งมีการเก็บขายส่งครั้งแรกในปี 2542 ซึ่งงานเก็บผักบัวมักจะเป็นหน้าที่ของหญิง นอกจากนี้เก็บผักบัวยังมีการเก็บต้นผ้อ ต้นกกเพื่อทอเสื่อใช้ในครัวเรือนและขาย หรือบางรายขายเส้นผ้อและกกที่ตากแห้ง

ในการจับสัตว์น้ำพบว่าชาวบ้านทุกคนมีสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเท่าเทียมกัน แต่ประโยชน์หรือผลตอบแทนที่ได้ขึ้นอยู่กับศักยภาพของแต่ละบุคคล สำหรับกฎเกณฑ์ในการจับสัตว์น้ำไม่ปรากฏมีชัดเจน มีเพียงข้อตกลงที่ไม่เป็นทางการ เช่น การห้ามจับปลาในฤดูวางไข่และข้อตกลงที่ใช้ความเชื่อเรื่องผีซึ่งเป็นกลไก เช่น การห้ามจับสัตว์น้ำที่ตัวโตมาก เพราะเชื่อว่าเป็นบรืวารปู่ตา ห้ามซื้อปลา ห้ามระเบิดปลา ซึ่ง 2 ประการหลังก็มักจะไม่พบ ไม่มีการห้ามจับสัตว์น้ำในฤดูกลางไข่ และมีข้อห้ามเชิงแนะนำว่าเมื่อเริ่มมีพายุห้ามจับสัตว์น้ำให้กลับเข้ามายังฝั่ง ซึ่งข้อห้ามประการหลังเกี่ยวข้องกับสวัสดิภาพของชาวบ้านเอง

ข. แหล่งน้ำเพื่อการเกษตร ในอดีตชาวบ้านมีโอกาสใช้น้ำจากแก่งน้ำต่อนน้อย นอกจากการแช่ปอ เฝือกปลูกปอชาวบ้านก็นำน้ำในการเกษตรน้อยลง เนื่องจากในช่วงการทำงาน ปีน้ำมักจะท่วมนาบริเวณแถบแก่งน้ำต่อน ส่วนนาที่อยู่ไกลออกไปก็ไม่สามารถเอาน้ำไปใช้ได้ จนกระทั่งเมื่อมีการเริ่มทำนาปรังและมีการติดตั้งจุดสูบน้ำด้วยไฟฟ้าที่บ้านป่าเหลื่อมเมื่อปี 2526 การนำน้ำจากแก่งน้ำต่อนเพื่อใช้ในการเกษตรจึงขยายวงกว้างมากขึ้น สำหรับการนำน้ำไปใช้ในการทำนาปรังจะมีเฉพาะชาวบ้านที่ทำนาอยู่ใกล้บริเวณแก่งน้ำต่อน ซึ่งมีประมาณ 10 ครัวเรือน แต่ละครัวเรือนจะใช้เครื่องสูบน้ำสูบน้ำจากแก่งน้ำต่อนเข้าสู่ที่นาของตนเองโดยอิสระ ส่วนการใช้น้ำในระบบชลประทานสูบน้ำด้วยไฟฟ้า จะใช้ประโยชน์เฉพาะผู้ที่มีพื้นที่นาที่อยู่บริเวณที่ห่างจากแก่งน้ำต่อนและไกลคลองส่งน้ำ ปัจจุบันมีชาวบ้านที่เป็นสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำประมาณ 10 กว่าราย ที่เหลือก็จะเป็นผู้ที่มีนาอยู่ในจุดที่ไม่สามารถรับน้ำได้ อย่างไรก็ตามพบว่าผู้ที่เป็นสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำไม่มีความเป็นอิสระในการใช้น้ำ และการปลูกพืชตามความต้องการของตนเองเหมือนผู้ที่ทำนาปรังใกล้แก่งน้ำต่อน เนื่องจากสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบของกลุ่มที่วางไว้ ซึ่งอิงกฎระเบียบของกรมชลประทาน ทั้งขั้นตอน วิธีการใช้น้ำ ค่าใช้จ่ายในการใช้น้ำ ชนิดพืชที่ปลูก (ห้ามทำนาปรัง) การดูแลรักษาคลองส่งน้ำ เป็นต้น ไ้ แต่ละหมู่บ้านก็จะมีสมาชิกที่เป็นกรรมการกลุ่มผู้ใช้น้ำ ดูแลการใช้น้ำของสมาชิกในหมู่บ้านของตน อย่างไรก็ตามพบว่าชาวบ้านป่าสังข์ไม่ค่อยมีการปลูกพืชฤดูแล้งในบริเวณแหล่งน้ำอื่น นอกจากบริเวณรอบๆแก่งน้ำต่อน

ค. แหล่งน้ำอุปโภค บริโภค ในอดีตชาวบ้านใช้น้ำจากแก่งน้ำต้อนเพื่อการอุปโภค ส่วนใหญ่ช่วงเช้าและเย็นแต่ละครัวเรือนจะมีรถเข็นน้ำบรรจุแกลอนมาบรรจุน้ำไปใช้ หรือถ้าจะซักผ้า อาบน้ำ ก็มักจะมาที่แก่งน้ำต้อน ดังนั้นในอดีตแก่งน้ำต้อนจึงเป็นที่พบปะสังสรรค์ของชาวบ้าน นอกจากนี้แก่งน้ำต้อนชาวบ้านยังมีโอกาสพบกันที่บ่อน้ำตื้นที่ชาวบ้านไปตักน้ำเพื่อใช้ในการบริโภค ชาวบ้านมีสิทธิ์ในการเข้าใช้ประโยชน์อย่างเท่าเทียมกัน โดยที่แก่งน้ำต้อนไม่มีกฎข้อห้ามในการใช้น้ำสำหรับอุปโภค นอกจากนี้บ่อน้ำตื้นยังเป็นอีกแหล่งที่ชาวบ้านใช้ประโยชน์ในการอุปโภคบริโภค ส่วนที่บ่อน้ำตื้นชาวบ้านมีการสร้างข้อตกลงร่วมกันคือ ห้ามทิ้งสิ่งของต่างๆ และสิ่งปฏิกูลลงในบ่อน้ำตื้น ถ้าใครฝ่าฝืนต้องถูกปรับไหม กฎดังกล่าวชาวบ้านก็ยังถือปฏิบัติ แม้จะเลิกใช้น้ำจากบ่อน้ำตื้นเพื่อการบริโภคแล้ว เมื่อมีการติดตั้งจุดทำน้ำประปาที่หนองตื้นเกวียนและชาวบ้านได้บริโภคน้ำฝนแทนโดยใช้โถงขนาดใหญ่รองรับน้ำฝนไว้เพื่อบริโภค โอกาสในการพบปะสังสรรค์กันของชาวบ้านในแต่ละวันจะน้อยลง โดยเฉพาะผู้ที่ไปทำงานนอกหมู่บ้าน การมีระบบน้ำประปาที่อำนวยความสะดวกแก่ชาวบ้านจึงมี เลทำให้วิถีชีวิตชาวบ้านเปลี่ยนไป ชาวบ้านมีรายจ่ายเพิ่มขึ้นจากการติดตั้งระบบประปาและการใช้น้ำ มีการควบคุมการเข้าถึงการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ ในลักษณะที่เป็นข้อตกลงที่เป็นทางการ การเข้าถึง และใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำมีความอิสระน้อยลง รูปแบบการใช้น้ำอุปโภคและบริโภคที่เปลี่ยนไปมีผลให้การปะทะสังสรรค์ทางสังคมน้อยลง

เส้นทางคมนาคม ในอดีตก่อนที่จะมีการตัดถนนผ่านหมู่บ้าน ชาวบ้านติดต่อกับตัวเมืองโดยใช้การคมนาคมขนส่งทางน้ำ ซึ่งจะมีเรือจากหมู่บ้านอื่นมาจอดรับและไปขึ้นที่ท่าเรือบ้านกุดกว้าง แล้วจึงนั่งรถยนต์ต่อไปยังตัวเมืองแต่ละหมู่บ้านจะมีการตกลงกับเจ้าของเรือว่าจะมารอที่บริเวณใด การใช้การคมนาคมขนส่งทางน้ำทำให้ชาวบ้านมีโอกาสสัมผัสกับแก่งน้ำต้อนโดยตลอด เห็นสภาพและการเปลี่ยนแปลงของแก่งน้ำต้อนได้ชัดเจน เมื่อมีการสร้างถนนชาวบ้านหันมาใช้บริการคมนาคมทางบกแทน ทำให้มีความสะดวกในการเดินทางและขนส่งผลผลิตสู่ตลาด ซึ่งมีผลก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชุมชน

จากที่กล่าวถึงการเข้าถึง การควบคุม และการใช้ประโยชน์ของแหล่งน้ำที่สัมพันธ์กับด้านสังคมเศรษฐกิจ พบว่า ในอดีตชาวบ้านมีการเข้าถึง ใช้ประโยชน์จากน้ำอย่างหลากหลายด้าน โดยเฉพาะแก่งน้ำต้อน ดังนั้นแก่งน้ำต้อนจึงมีคุณค่าสูงต่อชาวบ้านป่าสังข์ และหมู่บ้านอื่นที่อยู่ติดแก่งน้ำต้อน

นอกจากนี้ยังพบว่า ภูมิปัญญาการจัดการแหล่งน้ำทางด้านเศรษฐกิจ สังคม สะท้อนให้เห็นพลวัตของภูมิปัญญาในการจัดการดังกล่าวเป็น 3 ระดับ ได้แก่ ระดับที่มีการจัดระเบียบหรือข้อตกลงอย่างไม่เป็นทางการ โดยอาศัยความเชื่อเรื่องผีเป็นกลไกในการจัดการ ได้แก่ การใช้ประโยชน์ในแหล่งน้ำ โดยเฉพาะการใช้ประโยชน์ในการเป็นแหล่งอาหาร ระดับที่ 2 คือ ระดับที่มีการผสมผสานระหว่างความเชื่อผีและข้อตกลงที่เป็นทางการ ซึ่งปรากฏให้เห็นในการสร้างข้อตกลงเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ระบบประปาหมู่บ้าน ระดับที่ 3 การใช้การจัดระเบียบด้วยการใช้ข้อตกลงที่เป็นทางการ ซึ่งปรากฏให้เห็นชัดเจนในการจัดการใช้ประโยชน์จากคลองส่งน้ำ

4.2.3 พลวัตภูมิปัญญาในการจัดการแหล่งน้ำด้านวัฒนธรรม แหล่งน้ำต่างๆมีคุณประโยชน์และคุณค่าต่อชาวบ้านหลากหลายด้าน โดยเฉพาะแก่งน้ำต้อน ดังนั้นโลกทัศน์ของชาวบ้าน

ต่อระบบคุณค่าดังกล่าวสะท้อนให้เห็นผ่านการสร้างสัญลักษณ์ของความเชื่อให้ปรากฏ และมีการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อ รวมทั้งการใช้ความเชื่อดังกล่าวเป็นกลไกในการควบคุม การเข้าถึง และการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำทั้งในอดีตและปัจจุบัน เช่น ที่แก่งน้ำต้อน ใกล้กับแหล่งน้ำจะมีศาลปูตา ที่ชาวบ้านเรียกว่า “ปูตาแสนอาจ หรืออีพ่อปูแสนอาจ” ซึ่งชาวบ้านถือว่าเป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน (รวมทั้งแหล่งน้ำ) เป็นผู้ปกป้องคุ้มครองชีวิตชาวบ้าน นอกจากที่ชาวบ้านป่าสังข์แล้ว ที่หมู่บ้านอื่นที่อยู่ติดแก่งน้ำต้อนเช่นเดียวกับบ้านป่าสังข์ก็มีศาลปูตาอยู่ใกล้แก่งน้ำต้อนเช่นกัน ประมาณเดือนตุลาคมของทุกปีจะมีพิธีเช่นสรงบูชาพระแม่คงคาและปูตา โดยการจัดประเพณีบุญแข่งเรือร่วมกันที่บ้านป่าเหลื่อม เพราะมีทำนน้ำที่เหมาะสม มีเวียงน้ำกว้าง เรือจากหมู่บ้านต่างๆ มาร่วมแข่งขัน ปัจจุบันประเพณีดังกล่าวจัดปีเว้นปี หรือสองปีจัดครั้งหนึ่ง เพราะมีเรือมาร่วมแข่งขันน้อยลง การจัดงานไม่ได้จัดยิ่งใหญ่เช่นเดิม

นอกจากการประกอบพิธีกรรมดังกล่าวสิ่งที่สะท้อนถึงการให้คุณค่ากับแหล่งน้ำแล้ว ยังพบว่าทุกปี ชาวบ้านจะต้องมีการเลี้ยงปูตาร่วมกันในช่วงเดือนพฤษภาคม ก่อนลงทำนา และในเดือนตุลาคม หรือพฤศจิกายน หลักจากเก็บเกี่ยวผลผลิตข้าว ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ขึ้นปลง ลงเลี้ยง” รายละเอียดจะกล่าวถึงในเรื่องภูมิปัญญาการจัดการแหล่งน้ำด้านวัฒนธรรม นอกจากนั้นครัวเรือนใดที่มีนาติดกุดพานก็จะนำเครื่องเช่นไหว้ไปเลี้ยงผีนางหงษ์ ซึ่งเป็นเทพที่รักษากุดพาน และเป็นบริวารของปูตาตามความเชื่อของชาวบ้าน ส่วนหนองอ้อ หนองหล่ม หนองตีนเกวียน ซึ่งเป็นแหล่งน้ำ มีอาณาบริเวณเชื่อมต่อกับแก่งน้ำต้อน ชาวบ้านเชื่อว่าอยู่ในความดูแลของปูตาทั้งหมด

นอกจากนี้ยังพบว่าการกระทำการอันใดที่เกี่ยวข้องกับแหล่งน้ำที่เชื่อว่าเป็นทรัพยากรที่ปูตาดูแลมักจะต้องมีการขออนุญาต ไม่ว่าจะเป็นการทำประมง การติดตั้งจุดสูบน้ำด้วยไฟฟ้า การทำฝังกั้นน้ำ หรือการติดตั้งจุดสูบน้ำที่ทำน้ำประปาที่หนองตีนเกวียน เป็นต้น ในบางกรณีที่ใช้กฎระเบียบที่เป็นทางการของชุมชนในการจัดการแหล่งน้ำใช้ไม่ได้ผล ชุมชนยังมีการเชื่อมโยงความเชื่อปูตาเป็นกลไกช่วยเสริมการจัดการดังกล่าว เช่น การผสมผสานระหว่างกฎเกณฑ์ที่เป็นทางการและความเชื่อปูตาในการจัดการระบบประปาชุมชน ซึ่งจะได้กล่าวรายละเอียดต่อไป

ความเชื่อปูตา เป็นความเชื่อที่มีความสำคัญสำหรับคนในชุมชนและมีความสัมพันธ์กับการควบคุม การเข้าถึง และการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ ซึ่งจากการสอบถามทั้งผู้รู้และชาวบ้านที่ใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำในด้านต่างๆ พบว่า ความเชื่อปูตาแม้จะไม่ใช่อุปกรณ์ที่เป็นทางการในการควบคุม การเข้าถึง และการใช้น้ำ แต่ชาวบ้านรับรู้ สืบทอดความเชื่อดังกล่าวผ่านรุ่นสู่รุ่น โดยอาศัยกลไกการประกอบพิธีกรรม ทั้งส่วนตนและส่วนรวม การล่ำลือถึงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ของปูตา ล้วนเป็นการผลิตซ้ำทางความเชื่อ

จากที่กล่าวมาจะเห็นภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านวัฒนธรรม ที่มีความเชื่อเป็นกฎเกณฑ์ที่ไม่เป็นทางการที่ชุมชนสร้างขึ้นมาร่วมกัน มีการสืบทอด การผสมผสาน และการผลิตซ้ำทางความเชื่อด้วยวิธีการต่างๆ เป็นกลไกที่สามารถสร้างข้อตกลงในการจัดการแหล่งน้ำที่ค่อนข้างยั่งยืน และสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรด้านต่างๆ ของชุมชน เพราะปูตา คือ เจ้าแห่งน้ำ เจ้าแห่งแผ่นดิน (นา) เจ้าแห่งป่า (ที่บ้านดอนช้างที่อยู่ห่างจากแก่งน้ำต้อนขึ้นไปมีป่าชุมชนนับร้อยไร่ ชาวบ้านได้ตั้งศาลปูตาแสนอาจไว้ในป่าดังกล่าว ที่บ้านป่าสังข์ก็มีร่องรอยว่าศาลปู

ดาตั้งอยู่ในป่าแต่ตอนหลังได้บุกเบิกป่าเพื่อสร้างวัด) และเจ้าผู้คุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินของคนในชุมชน

จากที่นำเสนอเรื่องพลวัตภูมิปัญญาในการจัดการแหล่งน้ำด้านต่าง ๆ สะท้อนให้เห็นถึงเงื่อนไขที่มีผลให้เกิดพลวัตของภูมิปัญญาในการควบคุม การเข้าถึง และการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ ซึ่งมีทั้งปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาตามนโยบายของรัฐตามกระแสความทันสมัยนิยม การเพิ่มขึ้นของประชากร ค่านิยมในการบริโภค การศึกษา เป็นต้น ซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชุมชน แหล่งน้ำ และส่งผลต่อภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ ชาวบ้านจึงมีการปรับตัวในการใช้ภูมิปัญญาในการจัดการแหล่งน้ำตามความเหมาะสม ซึ่งปรากฏให้เห็นทั้งการใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านทั้งที่เป็นความเชื่อ ข้อตกลงที่ไม่เป็นทางการ การใช้ความเชื่อผสมผสานกับข้อตกลงที่เป็นทางการ และการใช้ข้อตกลงที่เป็นทางการ นอกจากนี้พบว่าในภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชน ชาวบ้านได้มีการจัดการที่ครอบคลุมทั้งการเข้าถึง การควบคุม การใช้ประโยชน์ โดยใช้กลไกความเชื่อเป็นภูมิปัญญาที่สำคัญ ส่วนรายละเอียดของภูมิปัญญาชาวบ้านด้านต่าง ๆ จะนำเสนอในภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำในปัจจุบัน พร้อมกับการวิเคราะห์เงื่อนไขที่มีผลต่อภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ

4.3 ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชน

ก่อนที่จะกล่าวถึงภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำที่ปรากฏในชุมชนบ้านป่าสังข์ในปัจจุบัน มีความจำเป็นจะต้องทำความเข้าใจระบบคิดของชาวบ้านในการจำแนกประเภทและให้ความหมายในสิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับแหล่งน้ำ ทั้งการจำแนกประเภทแหล่งน้ำ การให้ความหมาย การจำแนกสภาพทางกายภาพของแหล่งน้ำ ตลอดจนถึงการจำแนกทรัพยากรในแหล่งน้ำ ซึ่งสัมพันธ์กับสภาพทางกายภาพ และประเภทของแหล่งน้ำ ดังนั้นในการนำเสนอในหัวข้อ ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ จะได้นำเสนอเรื่องระบบคิดของชาวบ้านในเรื่องแหล่งน้ำ และภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ ตามลำดับ

4.3.1 ระบบคิดเกี่ยวกับแหล่งน้ำและทรัพยากรแหล่งน้ำของชุมชน

สำหรับประเด็นเรื่องระบบคิดเกี่ยวกับการจำแนกประเภทและให้ความหมายของแหล่งน้ำ จะได้อธิบายครอบคลุมในประเด็น ทั้งการจำแนกประเภทของแหล่งน้ำตามสภาพทางกายภาพ การจำแนกทรัพยากรในแหล่งน้ำ การจำแนกสภาพแหล่งน้ำและการประมง ตลอดจนเครื่องมือในการประมง ซึ่งจะได้กล่าวถึงดังนี้

4.3.1.1 การจำแนกประเภทและการให้ความหมายแหล่งน้ำ แบ่งเป็น 2 กลุ่มใหญ่ๆ ได้แก่ แหล่งน้ำที่เกิดตามธรรมชาติ และแหล่งน้ำที่คนสร้างขึ้น

ก. แหล่งน้ำที่เกิดตามธรรมชาตินั้น พบว่า ชาวบ้านได้ให้ความหมายว่า เป็นแหล่งน้ำที่มีอยู่เดิม มีสิทธิใช้ประโยชน์ได้ร่วมกัน จำแนกประเภทตามลักษณะความกว้าง ความยาว ความลึกตามธรรมชาติ ได้แก่

แม่น้ำ เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีอาณาบริเวณกว้างใหญ่ ยาว และลึกกว่าแหล่งน้ำประเภทอื่น ๆ เช่น แม่น้ำชี แม่น้ำพอง แม่น้ำเซิน และแม่น้ำโขง เป็นต้น

แก่ง เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีบริเวณกว้าง ยาว และลึกน้อยกว่าแม่น้ำ แต่มีลักษณะกว้างใหญ่ ลึก และยาวกว่า กุด บึง และหนอง เช่น แก่งน้ำต้อน

กุด เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีลักษณะสั้นกว่าห้วย และมีบริเวณกว้างน้อยกว่าแก่ง แต่มีความลึกกว่าบึง ลึกกว่าหนองและห้วย เช่น กุดพาน กุดเค้า (อยู่หมู่บ้านอื่น)

บึง เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีลักษณะเป็นบริเวณกว้างกว่ากุด แต่มีบริเวณน้อยกว่าแก่ง บึงจะไม่มีลักษณะยาวเหมือนห้วย บึงจะมีความลึกกว่าหนอง ห้วย และ กุด เช่น บึงหนองโคตร ฯลฯ

หนอง เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติอีกเช่นกัน มีลักษณะมีบริเวณกว้างแต่ไม่มีบริเวณกว้างเท่าบึง และตื้นและชันกว่าห้วย หนองเหมือนกันกระเพาะ หนองธรรมชาติ เช่น หนองหล่ม หนองอ้อ หนองจาน คำ หนองขี้ม ฯลฯ

ห้วย เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีลักษณะยาว มีบริเวณไม่กว้างใหญ่เหมือนหนองหรือกุด แต่มีลักษณะยาวกว่ากุด ห้วยมีความลึกกว่าหนอง เช่น ห้วยใหญ่ ห้วยน้อย ห้วยน้ำเค็ม ฯลฯ

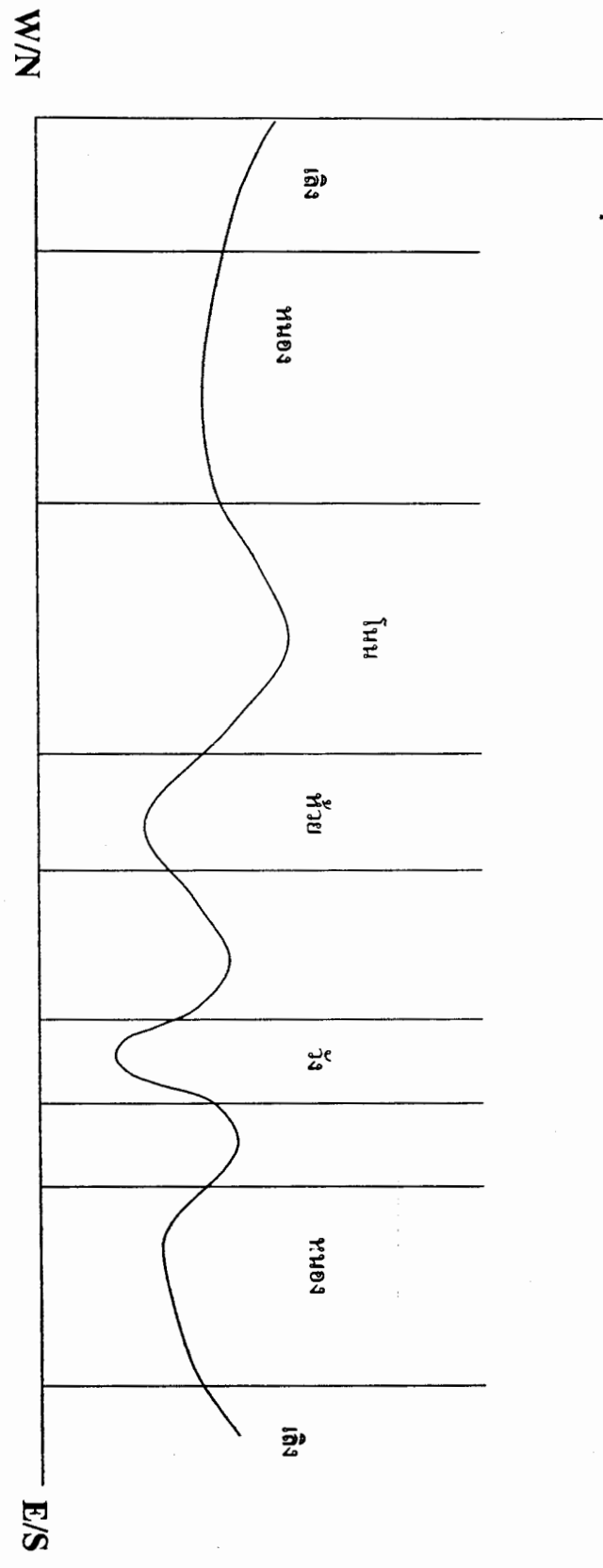
เลิง มี 2 ความหมาย ความหมายแรก หมายถึงแหล่งน้ำที่มีบริเวณกว้างกว่าห้วย และมีความยาวสั้นกว่าห้วย แต่ความลึกพอ ๆ กับห้วย มีบริเวณน้อยกว่าหนอง เช่น เลิงผัดดอก ส่วนความหมายที่สอง หมายถึง บริเวณริมฝั่งแหล่งน้ำ เช่น ริมฝั่งแก่งน้ำต้อน เรียก เลิงแก่งน้ำต้อน เลิงจะมีลักษณะตื้นกว่าหนอง

บวก เป็นหนองน้ำเล็กๆอยู่ริมฝั่งแหล่งน้ำ ซึ่งควายสามารถไปนอนปรักได้ ชาวบ้านเรียกบวกควายนอน

บุง มีลักษณะเป็นร่องน้ำ มีน้ำเซาะบริเวณริมแม่น้ำเข้าไป มีต้นไม้ปกคลุม บางหมู่บ้านจะเน้นต้นไม้ จะหมายถึงป่าที่มีน้ำขังตลอดไม่ใช่แหล่งน้ำ

การจำแนกสภาพของแหล่งน้ำ แหล่งน้ำอื่น เช่น กุด, หนอง พบว่าไม่มีการจำแนกสภาพทางกายภาพที่ซับซ้อน ส่วนใหญ่จำแนกตามสภาพความกว้าง ยาว และลึก แต่พบว่าชาวบ้านมีการจำแนกสภาพของแหล่งน้ำที่มีขนาดใหญ่ เช่น แก่งน้ำต้อน ออกเป็นหลายลักษณะ ซึ่งมีเกณฑ์ในการจำแนกตามระดับความสูงต่ำของพื้นที่ และความลึก ลาดชัน ของสภาพในแหล่งน้ำ และสภาพทรัพยากรในแหล่งน้ำ ดังนี้ (ดูแผนที่หน้า 41 และ หน้า 42)

1. “เลิง” คือ บริเวณริมฝั่งน้ำ เป็นบริเวณกว้างมีระดับความลาดชันน้อย
2. หนอง คือ บริเวณที่เริ่มมีความลาดชันมากขึ้นและมีลักษณะเป็นแอ่งกว้าง เต็มแก่ หนองขี้ม หนองจานคำ ปลาและสัตว์น้ำต่างๆจะอาศัยอยู่ในบริเวณนี้
3. โนน คือ บริเวณที่เป็นเนินสูงไต่หน้า และมีส่วนที่เป็นพื้นดินโพลชันขึ้นมาเหนือน้ำ ได้แก่ โนนกกแสง โนนพ้ออ่อน โนนจาน โนนก้าม และโนนหมาจอก
4. ห้วย เป็นร่องน้ำ ที่ไหลมาจากนอกแก่งน้ำต้อนไหลมาลงแก่งน้ำต้อน มีความยาวและลึก แต่มีความลึกน้อยกว่าวัง และมีทางน้ำที่ไหลเชื่อมต่อไปยังแหล่งน้ำอื่นนอกแก่งน้ำต้อน ได้แก่ ห้วยใหญ่ ซึ่งไหลจากแก่งน้ำต้อนลงแม่น้ำชี

แผนที่ภาพตัดขวางแสดงสภาพภูมิประเทศของแก่งน้ำตื้นตามการจำแนกของชาวบ้าน

5. วัง คือ บริเวณร่องน้ำลึก น้ำไหลเชี่ยว และค่อนข้างอันตราย ได้แก่ วังชันาค และวังบักหก ป่าบัว ปากก ป่าผือ เป็นบริเวณเว้งน้ำกว้าง ไม่มีความลึกมากนัก มีฝักบัว กก และ ผือ ขึ้นหนาแน่น ส่วนใหญ่ป่าบัว จะมีระดับความลึกของน้ำมากกว่าปากกและป่าผือ ส่วนใหญ่จะเป็นบริเวณหนองที่มีพืชน้ำต้งกล่าวขึ้น

จากการจำแนกประเภทและการให้ความหมายสภาพกายภาพในแก่งน้ำต้อน สัมพันธ์กับการกำหนดความเชื่อในการจัดการแหล่งน้ำและทรัพยากรแหล่งน้ำ ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

ข. แหล่งน้ำที่คนสร้างขึ้น พบว่าชาวบ้านได้ให้ความหมายว่าเป็นแหล่งน้ำที่มีคนทำให้เกิดขึ้น แต่จะมีสิทธิ์หรือไม่มีสิทธิ์ใช้ตามที่มีการกำหนด ชาวบ้านได้แยกประเภท พร้อมทั้งให้ความหมายของแหล่งน้ำต่างๆที่คนสร้างขึ้น ได้แก่

สระ หมายถึงแหล่งน้ำที่คนขุด และสร้างขึ้นเอง สามารถระบุขนาด กว้าง ยาว ลึกได้ การขุดสระขึ้นอยู่กับสถานที่หรือบริเวณพื้นที่

สร้าง หมายถึงแหล่งน้ำที่คนขุดสามารถกำหนดความลึก ความกว้างได้ บางครั้งก็เรียกบ่อน้ำตื้นหรือบ่อน้ำสำง มีความลึก ความกว้าง ความกว้างจะยึดเส้นผ่าศูนย์กลาง เช่น กว้าง 1 - 2 เมตร ความลึกบางบ่อขุด 9 - 15 เมตร ก็มีน้ำให้ได้บริโภค อุปโภคได้ สร้างมี 2 ประเภท ได้แก่ สร้างแข่ง และสร้างโบก

สร้างแข่ง เมื่อขุดบ่อน้ำแล้วจะใช้ไม้เนื้อแข็งกั้นดินในบ่อตั้งแต่ปากบ่อไปถึง ก้นบ่อ เพื่อป้องกันมิให้ดินในบ่อพัง เรียกว่า ส่งแข่ง การขุดบ่อน้ำประเภทนี้มักขุดเป็นรูปสี่เหลี่ยมจตุรัส เพราะจะได้ใช้ไม้ทำแข่ง (ที่กั้น) ได้สะดวก

สร้างโบก เมื่อชาวบ้านขุดบ่อน้ำแล้วแทนที่จะใช้ไม้กั้นดินเหมือนสร้างแข่ง แต่สร้างโบก เดิมจะขุดลงไปเป็นหลุมเฉยๆ แต่ต่อมาจะใช้ท่อซีเมนต์ใส่ลงไป ตามขนาดความกว้างของบ่อ เป็นที่สังเกตว่าการขุดสร้างโบกต้องขุดเป็นรูปวงกลม มีเส้นผ่าศูนย์กลาง ทั้งนี้จะได้นำท่อซีเมนต์ซึ่งมีลักษณะเป็นวงกลมลงไปวางติดต่อกันในบ่อ ตั้งแต่ก้นบ่อขึ้นมาถึงปากบ่อได้

คลองน้ำ เป็นแหล่งน้ำที่คนขุด สามารถกำหนดความยาว ความลึก ความกว้างได้ ปกติคลองน้ำในหมู่บ้านเมื่อขุดแล้วถ้าเป็นดินล้วน น้ำจะไม่ขัง จะใช้ประโยชน์ไม่ได้ ชาวบ้านจะใช้ท่อพีวีซี หรือท่อเหล็ก เพื่อส่งน้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติต่อไปยังคลองน้ำที่โบกปูนซีเมนต์ (คลองน้ำคอนกรีต) มีประตูปิด-เปิดแยกไปตามไร่นาของเกษตรกรได้ตามต้องการ เช่น คลองส่งน้ำจากแหล่งสูบน้ำบ้านป่าเหลื่อมไปยังบ้านป่าสังข์ ฯลฯ

บ่อบาดาล หมายถึง การขุดน้ำใต้ดินมาใช้ จึงเรียกว่า บาดาล การขุดบ่อบาดาลปกติจะมีความลึกกว่าบ่อน้ำตื้น บ่อบาดาลต้องมีเครื่องโยก หรือใช้มือโยก หรือเครื่องปั่นก็ได้ การนำน้ำมาใช้ถ้าเป็นบ่อน้ำสำงใช้การตักน้ำ ถ้าเป็นบ่อบาดาลใช้ตักไม่ได้ ต้องใช้เครื่องโยก

น้ำประปา หมายถึงน้ำประปาแต่ละหมู่บ้าน ที่ทำกันขึ้นมาใช้ในการบริโภคและอุปโภคในครัวเรือน ชาวบ้านมีความเห็นว่าน้ำประปาใต้ดินจะสะอาด เพราะผ่านการกรอง มีเครื่องกรอง ส่วนน้ำประปาผิวดินจะไม่สะอาด เพราะเป็นการสูบน้ำจากแหล่งน้ำมาผ่านท่อเฉยๆ ไม่มีการใช้เครื่องกรอง ดังนั้นน้ำประปาผิวดินจึงสกปรก มีสี มีกลิ่น เช่น น้ำประปาของหมู่บ้านป่าสังข์ในปัจจุบัน ซึ่งผู้นำหมู่บ้าน

บ้านกำลังประสานกับทางองค์กร หน่วยงานที่จะช่วยเหลือได้ เพื่อให้มาทำน้ำประปาอย่างมีมาตรฐานให้

จากการจำแนกประเภทและการให้ความหมายของแหล่งน้ำประเภทต่างๆ มีความสัมพันธ์กับการให้คุณค่าต่อแหล่งน้ำแต่ละประเภท และสัมพันธ์กับการจัดการแหล่งน้ำ จะเห็นได้ว่าชาวบ้านมองว่าแหล่งน้ำตามธรรมชาติเป็นสิ่งที่ทุกคนมีสิทธิ์เข้าถึงและใช้ประโยชน์ เพราะไม่มีใครคนใดคนหนึ่งมาสร้างเอาไว้ ส่วน แหล่งน้ำที่มีผู้สร้างขึ้น สิทธิในการใช้ประโยชน์ขึ้นอยู่กับข้อตกลง (การควบคุม) ที่จะถูกกำหนดขึ้นมาให้ใช้ นัยยะดังกล่าวจึงสัมพันธ์กับการกำหนดข้อตกลงในการจัดการ ซึ่งแหล่งน้ำธรรมชาติมีแนวโน้มจะสร้างข้อตกลงในการจัดการแหล่งน้ำอย่างเป็นทางการน้อยกว่า เพราะชาวบ้านมองว่าทุกคนมีสิทธิ์ใช้โดยไม่ต้องมีค่าใช้จ่ายด้วย

4.3.1.2 การจำแนกประเภทและการให้ความหมายทรัพยากรในแหล่งน้ำ

ทรัพยากรในแหล่งน้ำนั้น พบว่าชาวบ้านได้จำแนกประเภทเป็น สัตว์ และ พืชน้ำ ได้แก่

ก. สัตว์ ที่อาศัยในแหล่งน้ำธรรมชาติ ในหมู่บ้านป่าสังข์มีหลายชนิด อาทิ ประเภทปลา ได้แก่ ปลาช่อน ปลาดุก ปลาค้าว ปลาชะโด ปลานิล ปลาไน ปลายี่สก ปลาบู่ ปลาดะเพียน ปลาอีเก๋า ปลาหมู ปลากะแยง ปลาหลด ปลาหลด ปลาชิว ปลาเป๋า (มีพิษ) ประเภทปู เช่น ปูหิน (อยู่ตามซอกหิน ซอกไม้) ตัวแข็งและมัน ชาวบ้านไม่นิยมรับประทาน ปูนา รสชาติอร่อย ชาวบ้านชอบรับประทาน ประเภทหอย เช่น หอยเชอร์รี่ ชาวบ้านจะไม่ค่อยรับประทาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสตรีหลังคลอด ถือว่าเป็นของแสลง เป็นอาหารชะล่า (ต้องห้าม) ถ้ารับประทานแล้วจะไม่สบาย หอยโข่ง หอยจวบ หอยตาบ (หอยกิบกี้) ใช้ทำปูนขาว หอยสมนก (หอยสายเล็ก ๆ) กุ้ง มีพันธุ์กุ้ง คือ กุ้งพันธุ์ใหญ่ (กุ้งก้ามกามถูกนำมาปล่อยเพิ่ม) และกุ้งฝอย ซึ่งจะมีจำนวนมาก ชาวบ้านมักจะชอบรับประทานเป็นประจำ แมงต่าง ๆ (แมลง) ที่ชาวบ้านบริโภคได้ เช่น แมงหน้างา ที่อยู่ในน้ำ แมงดา ฯลฯ

ข. พืชน้ำ ในแหล่งน้ำธรรมชาติของหมู่บ้านป่าสังข์มีพืชน้ำหลากหลายชนิด อาทิ ประเภทผัก เช่น ผักอีฮีน ผักตบถ ผักบุ้ง เทา ไข่ฝ้า ผักกะเฉด ประเภทบัว เช่น บัวกินสาย บัวใช้ฝักบัว และรากบัว ซึ่งเป็นสมุนไพรที่มีประโยชน์ นอกจากนี้มีผิ้อ ที่ใช้ทอเสื่อ และหญ้ารังกา ซึ่งมีคุณลักษณะเหนียวกว่าผิ้อ ใช้ทอเสื่อ อุปกรณ์เครื่องใช้ เช่น กล่องข้าว

4.3.1.3 การจำแนกสภาพแหล่งน้ำกับวิธีการและเครื่องมือในการประมง

การจำแนกสภาพของแหล่งน้ำดังที่กล่าวมา มีความเกี่ยวข้องกับความรู้ในการประมง และเครื่องมือที่ใช้ในการประมง เกี่ยวกับสภาพของแหล่งน้ำ พบว่าแหล่งน้ำที่มีความลึกที่สุด จะเป็นแหล่งน้ำที่มีปลาชุกชุมเป็นอันดับหนึ่ง ซึ่งได้แก่ แก่งน้ำต้อน สามารถเลี้ยงประชากรได้หลายอำเภอ และหลายจังหวัด เช่น ผู้จับปลาจะมาจากอำเภอหนองเรือ อำเภอบ้านฝาง อำเภอเมือง อำเภอกระนวน และจังหวัดมหาสารคาม

ส่วนหนองหล่มและหนองอ้อ ซึ่งเป็นหนองน้ำที่มีระดับความลึกของน้ำน้อยกว่าแก่งน้ำต้อน จะมีปลาชุกชุมอันดับรองลงมา และมักจะเป็นปลาที่มาจากแก่งน้ำต้อน โดยเฉพาะเมื่อฤดูน้ำ

หลากปลาจะมามาก สำหรับฤดูพานแม้จะมีระดับน้ำลึกมากกว่าหนองอ้อและหนองหล่มแต่ด้วยความลาดชันของแหล่งน้ำทำให้ชาวบ้านลงหาปลาน้อยกว่า

แต่อย่างไรก็ตามพบว่าแหล่งน้ำที่ชาวบ้านลงหาปลามากที่สุดได้แก่แก่งน้ำต้อน เพราะหนองหล่มและหนองอ้อแม้จะไม่มี ความลาดชัน แต่ก็มีต้นกกต้นผือขึ้นมากทำให้สะดวกในการประมง

นอกจากสภาพทางกายภาพของแหล่งน้ำแล้วพบว่า ในการจับปลาของชาวบ้านนั้น จะมีฤดูห้ามจับปลาและปล่อยให้จับปลาได้ ฤดูที่ห้ามชาวบ้านจับปลาได้แก่ ฤดูน้ำใหม่หรือน้ำแดง ในช่วงนี้น้ำจะมีสีแดง น้ำจะขุ่น เป็นช่วงเดือน 6 - 7 - 8 (พฤษภาคม - มิถุนายน - กรกฎาคม) ชาวบ้านจะมีกติกากำห้ามจับปลาช่วงนี้ เนื่องจากเป็นช่วงที่ปลากำลังจะออกไข่ และวางไข่

ฤดูที่จับปลาได้มาก คือ เดือนสิบสอง (พฤศจิกายน) เพราะเป็นช่วงหน้าหนาว ปลาจะติดแห อวน หรือเครื่องจับปลามาก หน้าหนาวชาวบ้านเรียกว่า เป็นหน้าปลาฟู บางคนก็เรียกว่า เป็นหน้าปลาลง (ไซ) และหน้าฝนซึ่งชาวบ้านเรียก “หน้าน้ำแดง” จะจับปลาได้มากที่สุด ในเดือน กรกฎาคม - สิงหาคม ช่วงเวลาออกกวางตาง ปกติเวลา 3 - 4 ทุ่ม ปลาจะติดตางมาก เป็นที่สังเกตว่า ถ้าวันไหนที่มีลมพัดแรงๆ จะหาปลาไม่ค่อยได้ การไปจับปลาต้องมีการสังเกตที่ดี มีความรู้และมีประสบการณ์ เช่น การสังเกตอากาศที่ครึ้ม และมีฝนปลามาก และจะจับปลาได้ม นอกจากนี้ผู้ที่ไปจับปลาจะต้องรู้ว่า เดือนไหนที่ปลาขึ้น และปลาลง เดือนที่ปลาขึ้นหมายถึงเดือนที่ปลาขึ้นผสมพันธุ์ เป็นเดือนต้นฝนมีน้ำใหม่ (ปลาจะขึ้นทวนน้ำเพื่อไปวางไข่) ระหว่างเดือนพฤษภาคมถึง กรกฎาคม แต่เดือนมิถุนายนปลาจะวางไข่มากที่สุด ส่วนช่วงที่หาปลาได้น้อยที่สุด เดือน 4 (มีนาคม) และเดือน 5 (เมษายน)

สำหรับเครื่องมือในการจับปลานั้นมีหลากหลายชนิด และมีความสัมพันธ์กับสภาพแหล่งน้ำสมัยก่อนชาวบ้านใช้ตาง ซึ่งเป็นตาข่าย (ไม่มีลูกหินแขวนถ่วงข้างล่างของตาง) ตักปลา การตักปลาจะตักไว้ในตอนเย็น และไปเอาปลาขึ้นในเวลาเช้า ต่อมาได้ใช้เบ็ดล่อปลาในตอนเย็น และไปดูเบ็ด (ยามเบ็ด) ในตอนเย็นเช่นกัน ส่วนกลางวันมักใช้แห ไซ และ สุ่ม ในเดือน 11 - 12 ซึ่งเป็นฤดูหนาวน้ำลด น้ำน้อย ผู้ที่ใช้เครื่องมือจับปลาในช่วงเวลาดังกล่าวจะเป็นชาย เพราะเหมาะสมกับเครื่องมือจับปลา และเวลาที่ออกไปจับปลาเป็นเวลากลางคืน มักจะไม่ปลอดภัยสำหรับผู้หญิง กรณีผู้หญิงหาปลาจะใช้สวิงช้อนปลาช้อนกุ้งริมฝั่งน้ำ สำหรับไซ ลอบ ที่เป็นเครื่องมือจับปลาที่ชาวบ้านนิยมใช้ไม่น้อยไปกว่าเครื่องมือประเภทอื่น จะใช้ตักปลาไว้ริมฝั่ง ต่อมาเครื่องมือจับปลาได้เปลี่ยนเป็นอวน หรือที่ชาวบ้านเรียก “ตาง” มีการติดลูกหินที่ปลายตาง ซึ่งจำทำให้หาปลาได้มากขึ้น การหาปลาในช่วงใช้อวนติดลูกหินไว้ข้างล่างนี้ ชาวประมงในหมู่บ้านจะหาปลานอกจากเพื่อบริโภคแล้วยังหาปลาเพื่อขายอีกด้วย เป็นที่สังเกตว่าการใช้อวนจับปลาสามารถใช้ได้ทุกฤดูกาล จึงมีผลทำให้การใช้แห สุ่ม และเบ็ด จับปลาลดน้อยลง

4.3.2. ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชน

การศึกษาไปประเด็นเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำได้มองประเด็นกว้างๆ ในเรื่อง การเข้าถึง การควบคุม และการใช้ประโยชน์

สำหรับการเข้าถึงได้ศึกษา เรื่องของวิธีการนำใช้ทรัพยากรในด้านต่าง ๆ ทั้งมิติทางกายภาพ สังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรม การควบคุมจะศึกษาข้อตกลง การปฏิบัติตามข้อตกลงและการติดตามการปฏิบัติตามข้อตกลง และการใช้ประโยชน์ ได้ศึกษาเรื่องของการใช้ทรัพยากรจากแหล่งน้ำในด้านต่าง ๆ ซึ่งในแต่ละมิติจะนำเสนอการจัดการแหล่งน้ำทั้งเรื่องของการเข้าถึง การควบคุมและการใช้ประโยชน์

4.3.2.1 ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านกายภาพ สะท้อนให้เห็นผ่านประเด็นต่าง ๆ ได้แก่ การจับจองพื้นที่เพื่อทำนาปรัง สิทธิเชิงซ้อนในการใช้พื้นที่รอบแก่งน้ำต้อน “ต่อน้ำ” กับการจัดการแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร ระบบคิดในการจำแนกประเภทแหล่งน้ำที่สัมพันธ์กับทรัพยากรแหล่งน้ำ และเครื่องมือที่ใช้ในการประมง

ก. การจับจองพื้นที่เพื่อทำนาปรัง: สิทธิเชิงซ้อนในแก่งน้ำต้อน ความไม่เท่าเทียมบนความเท่าเทียมของทรัพยากรในระบบสิทธิชุมชน ในช่วงฤดูฝนชาวบ้านทุกคนจะมีสิทธิเข้าไปใช้ประโยชน์ในแก่งน้ำต้อนอย่างเท่าเทียมกันในการประมง และเก็บพืชผักน้ำ เลี้ยงสัตว์ แต่พอถึงฤดูแล้งที่น้ำลดลงพื้นที่บริเวณรอบ ๆ แก่งน้ำต้อนจะกลายเป็นสิทธิส่วนบุคคล ชาวบ้านจะมีการสร้างข้อตกลงที่เป็นการควบคุมการเข้าถึงและใช้ประโยชน์ เพื่อลดปัญหาความขัดแย้ง โดยการกำหนดให้ผู้ที่ยังจอง ลงทุน ถากถางพื้นที่บริเวณนั้นก่อนเป็นผู้มีสิทธิใช้ประโยชน์ในการทำนาปรัง ถ้าปีใดผู้ที่ยังจองก่อนไม่ได้ทำนาปรัง จึงอนุญาตให้ผู้อื่นใช้ประโยชน์ได้ แต่เป็นการใช้ประโยชน์ช่วยคราว และแล้วแต่เจ้าของจะตกลงเรื่องค่าตอบแทนกัน กรณีที่เจ้าของนาจะเลิกทำนาปรังและคนอื่นต้องการเข้ามาใช้ประโยชน์แทนที่จะต้องจ่ายค่าลงทุนในการถากถางที่ทั้งหมดคืนแก่ผู้ที่ยังจองเริ่มต้น เช่น กรณีครอบครัวของพ่อจ๋า เป็นครอบครัวหนึ่งที่มารับช่วงที่ดินต่อจากผู้บุกเบิก พ่อจ๋าเล่าให้ฟังว่า “ครอบครัวของพ่อก็เอาที่ต่อจากญาติ จ่ายค่าบุกเบิกให้ญาติ 5,000 บาท แล้วก็มาทำนาปรังต่อมาจนถึงปัจจุบัน 4-5 ปี แล้ว” ดังนั้นการทำนาปรังจึงเป็นสิทธิเชิงซ้อนที่เป็นสิทธิส่วนตัวที่ซ้อนทับอยู่กับสิทธิส่วนรวม ส่วนการจับจองเพื่อเลี้ยงสัตว์ (เปิด-ไก่) ริมแก่งน้ำต้อน โดยเจ้าของจะทำรั้วล้อมขนาดใหญ่กั้นให้เปิดอยู่ และทำเป็นเล้าให้ไก่อยู่ในที่นั้นด้วย ลักษณะการจับจองเช่นเดียวกับบริเวณที่ทำนาปรัง แต่การใช้ประโยชน์ในการเลี้ยงสัตว์ จะใช้ตลอดทั้งปี ซึ่งพบว่าชาวบ้านรายเดิมใช้ประโยชน์ในพื้นที่ดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง ชาวบ้านคนอื่นไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ไม่เหมือนกับการทำนาปรัง เจ้าของฟาร์มมักจะเป็นผู้นำในชุมชน

การจับจองพื้นที่เพื่อทำนาปรังและเลี้ยงสัตว์ มักจะตกอยู่กับผู้ที่มีทุนมากกว่า ฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างดีในชุมชน เป็นผู้มีโอกาสมากกว่า และมีอำนาจในชุมชนมากกว่าด้วย ดังนั้นแม้ในทางหลักการชุมชนได้กำหนดข้อตกลงว่าทุกคนสามารถใช้ประโยชน์ในพื้นที่โดยรอบแก่งน้ำต้อน แต่ในความเป็นจริง สิทธิในการใช้ประโยชน์ก็จะไม่เท่าเทียมกันบนหลักการที่เท่าเทียมกัน

นอกจากนี้ยังพบว่า ในอดีตมีคนนอกชุมชนซึ่งเป็นผู้มีอำนาจในการปกครองมาจับจองพื้นที่สาธารณะและสามารถโอนเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลในพื้นที่นั้นบ่อยครั้งเช่นเดียวกับบริเวณพื้นที่โดยรอบแก่งน้ำต้อนในบริเวณชุมชนอื่น ๆ ก็ประสบปัญหาเช่นเดียวกัน ซึ่งเป็นปัญหาที่ทางรัฐจะต้องหาทางแก้ไขต่อไป

ข. “ตาน้ำ” กับการจัดการแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรในระดับครัวเรือน พบว่าชาวบ้านที่ทำนาปรังในช่วงฤดูแล้ง มีการสูบน้ำจากแหล่งน้ำบริเวณใกล้เคียงแปลงนา ซึ่งในอดีตจะสูบน้ำจากแก่งน้ำต้อนเป็นหลัก ช่วง 2 – 3 ปี ที่ผ่านมาได้มีการสร้างฝายหินกั้นบริเวณแก่งน้ำต้อน จุดที่เป็นคอคอดเชื่อมต่อระหว่างบ้านป่าเหลื่อมและบ้านป่าสังข์ ทำให้น้ำในแก่งน้ำต้อนแห้งขอด ชาวบ้านจึงมีการขุดลอกหนองอ้อ และหนองหล่ม เพื่อให้เก็บกักน้ำได้มากขึ้น ชาวบ้านต้องอาศัยสูบน้ำจากแหล่งน้ำทั้งสองในการทำนาปรัง โดยจะติดตั้งเครื่องสูบน้ำไว้ที่ริมหนองน้ำใกล้แปลงนาที่ต้องการปล่อยน้ำลงไป ชาวบ้านจะมีวิธีการปล่อยน้ำที่สูบโดยการสูบน้ำมาลงที่แปลงนาที่เป็นแปลงที่อยู่สูงที่สุดและเลือกสูบลงตำแหน่งที่เป็นเนินสูงในแปลง เพื่อป้องกันน้ำซังบางจุดไม่ลงไปทั่วแปลง หลังจากนั้นในแต่ละแปลงจะทำร่องระบายน้ำให้น้ำผ่านจากแปลงสู่แปลงจนพอเพียง ชาวบ้านเรียกลักษณะร่องที่ระบายน้ำ ออกไปว่า “ตาน้ำ” ดังนั้นตาน้ำจึงมีความสำคัญต่อระบบการจัดการแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรของชาวบ้าน ซึ่งชาวบ้านทุกคนมีสิทธิ์ในการสูบน้ำมาใช้ แต่สิทธิ์มักจะอยู่กับผู้ที่มีโอกาสจับจองพื้นที่ทำนาปรังเท่านั้น

ค. “ฝาย” การจัดการแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรในระดับชุมชน นอกจากการจัดการแหล่งน้ำในลักษณะตาน้ำแล้วยังมีการจัดการแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรในรูปแบบฝาย ชาวบ้านมีการจำแนกฝายออกเป็น 3 ประเภท และมีการให้ความหมายแตกต่างกันไป ดังนี้

ฝายดิน เป็นฝายแบบดั้งเดิม เป็นคันคูกันน้ำที่ทำด้วยดิน และมีร่องระบายน้ำออก ที่ยังคงปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน คือ ฝายห้วยใหญ่ ที่กั้นระหว่างลำน้ำชีกับแก่งน้ำต้อน เพื่อกักน้ำให้มีปริมาณมากในช่วงฤดูแล้ง และชาวบ้านที่มีที่นาริมห้วยใหญ่ได้ใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำดังกล่าวในการทำนาปรังในช่วงฤดูแล้ง (นาบริเวณดังกล่าวอยู่นอกเขตที่ดินทำกินโดยส่วนใหญ่ของหมู่บ้านป่าสังข์)

ฝายหิน เป็นคันกันน้ำที่ทำด้วยหินก้อนใหญ่ ๆ วางซ้อน ๆ กัน ฝายหินที่ปรากฏให้เห็นในความคิดชาวบ้าน คือ ฝายที่กั้นแก่งน้ำต้อนตรงคอคอดระหว่างบ้านป่าเหลื่อม และบ้านป่าสังข์ ฝายดังกล่าวจะสร้างขึ้นโดยทางราชการ มีร่องระบายน้ำ

ฝายคอนกรีตหรือฝายซีเมนต์ ในความคิดของชาวบ้านเป็นคันน้ำที่ทำจากคอนกรีต มีร่องสำหรับปิด-เปิดน้ำ ให้น้ำระบายออกไปได้ ฝายลักษณะดังกล่าวที่พบในชุมชน คือ ฝายกั้นกุดพาน ที่ทางราชการมาสร้างให้

ฝายที่มีความคงทนที่สุดในทัศนะของชาวบ้าน คือ ฝายคอนกรีต และเหมาะแก่การทำกรเกษตร เพราะสามารถเก็บกักน้ำและปล่อยน้ำออกมาใช้ แม้ชาวบ้านจะมีการจำแนกฝายชนิดต่างๆ แต่จากประสบการณ์ของชาวบ้าน ชาวบ้านไม่ค่อยมีการสร้างฝายเก็บกักน้ำดังที่กล่าวมาแล้ว เพราะที่นาของชาวบ้านป่าสังข์ส่วนใหญ่อยู่ที่ลุ่มใกล้แก่งน้ำต้อน ดังนั้นจึงไม่ค่อยมีปัญหาเรื่องขาดแคลนน้ำในการเพาะปลูก ในอดีตชาวบ้านจะประสบปัญหาน้ำท่วมที่นามากกว่า เมื่อมีการสร้างฝายยาง (ชาวบ้านได้ยินชื่อ แต่ไม่ทราบว่ามีลักษณะอย่างไร) กั้นลำน้ำชีปัญหาดังกล่าวจึงลดลง นอกจากนี้อาจจะเป็นเพราะว่าบริเวณที่ดินทำกินของชาวบ้านไม่มีแหล่งน้ำที่มีลักษณะแคบ เช่น ลำห้วย ที่เหมาะที่จะทำคันดินกันเพื่อเก็บกักน้ำไว้ใช้ แหล่งน้ำที่มีส่วนใหญ่มักจะมีลักษณะกว้าง ไม่เหมาะที่จะทำคันดิน เช่น แก่งน้ำต้อน กุดพาน หนองต่างๆ เป็นต้น

ง. ทรัพยากรในแหล่งน้ำ: ความสัมพันธ์ของภูมิปัญญาชาวบ้านกับการจัดการแหล่งน้ำด้านกายภาพ จากการนำเสนอระบบคิดในเรื่องการจำแนกประเภทและให้ความหมายของแหล่งน้ำ

สภาพทางกายภาพของแหล่งน้ำ ประเภทของทรัพยากรในแหล่งน้ำและเครื่องมือจับสัตว์น้ำ ระบบคิดดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ระหว่างสภาพกายภาพของแหล่งน้ำ ทรัพยากร และการเข้าถึงเพื่อใช้ประโยชน์ และที่เห็นชัดเจนที่สุด คือ ระบบคิดเกี่ยวกับการจำแนกสภาพทางกายภาพของแหล่งน้ำ ที่ครอบคลุมแหล่งน้ำประเภทต่างๆ ทรัพยากรในแหล่งน้ำที่ชาวบ้านไปใช้ประโยชน์ โดยเฉพาะแก่งน้ำต้อน เพราะเป็นแหล่งน้ำที่ชาวบ้านใช้ประโยชน์เป็นหลัก

ในระบบคิดของชาวบ้านมีการจำแนกสภาพทางกายภาพของแก่งน้ำต้อนออกเป็นประเภทต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว ได้แก่ เลิง (ริมฝั่ง) หนอง ห้วย วัง โนน ป่าฝื่อ ป่าบัว ซึ่งการจำแนกสภาพทางกายภาพดังกล่าวสัมพันธ์กับทรัพยากรในแหล่งน้ำและเครื่องมือจับสัตว์น้ำ กล่าวคือ

เลิง (ริมฝั่ง) จะมีสัตว์น้ำประเภทปลาชิว กุ้งฝอย (มักจะอยู่บริเวณที่มีจอกแหนขึ้นใกล้ๆ ริมฝั่ง) ปลาช่อน ปลาดุก หอย ซึ่งมักจะเกาะยึดกับกิ่งไม้ ท่อนไม้ใกล้ๆ กับริมฝั่ง และพืชน้ำ ได้แก่ เทา ผักต่างๆ ส่วนใหญ่จะอยู่ริมฝั่ง เครื่องมือที่ใช้ในการจับสัตว์น้ำบริเวณริมฝั่ง ได้แก่ สุ่ม สวิง แห เบ็ด เป็นต้น ผู้ที่หาปลาบริเวณริมฝั่งมักจะเป็นเพศหญิง และเด็ก

หนอง เป็นบริเวณที่เริ่มมีความลึกมากขึ้น มีลักษณะเป็นแอ่งกระทะ ปลาที่ชอบอยู่บริเวณหนอง ได้แก่ ปลาดุก ปลาเทโพ ปลานิล ปลาอีโต้ ปลาไน ปลาช่อน ปลาหลด ปลาไหล ปลาเปาะ เป็นต้น เครื่องมือที่ใช้จับสัตว์น้ำในบริเวณหนอง ได้แก่ แห อวน เสื่อนอนกิน (กิ่งไม้กองรวมๆ กันในกระบะสี่เหลี่ยม) เหยะ (กิ่งไม้มัดรวมกันแล้ววางแช่ในน้ำ) ซึ่งการทำปลาด้วยเครื่องมือดังกล่าว มักจะทำโดยผู้ชาย ถ้าทอดแหและลากอวนผู้หญิงอาจจะช่วยพายเรือให้

ห้วยและวัง บริเวณที่เป็นร่องน้ำลึก จะมีปลาประเภทปลาเนื้ออ่อนอาศัยอยู่ เช่น ปลาค้าว ปลาเค็ง ปลาชะโด ปลากะแยง ปลานาง เป็นต้น บริเวณที่เป็นร่องน้ำลึกมักจะมีปลาชุมและเป็นปลาที่มีรสชาติอร่อย ขายได้ราคาแพง เป็นที่ต้องการของตลาด ดังนั้นแม้วังจะเต็มไปด้วยอันตรายเพราะน้ำไหลเชี่ยวและลึก แต่ชาวบ้านก็มักจะเข้าไปหาปลาในบริเวณดังกล่าวด้วยความระมัดระวัง เครื่องมือที่ใช้ในการหาปลาในบริเวณดังกล่าวในอดีตชาวบ้านใช้แหและดางที่ไม่มีลูกตุ้ม แต่ในปัจจุบันเครื่องมือส่วนใหญ่ที่ใช้คือ ดางที่มีตุ้ม (ลูกตุ้ม) ถ่วงน้ำหนักไม้ให้น้ำพัดไปมาเพราะปลาไม่ค่อยติด ผู้ชายจะทำหน้าที่ “ใส่ดาง” (วางอวน) เพื่อตักปลา และ “กู้ดาง” (เก็บอวน) เอง ผู้หญิงมักไม่ค่อยมีส่วนร่วมในกิจกรรมดังกล่าว ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะบริเวณที่หาปลาอันตรายมาก และกิจกรรมดังกล่าวสามารถทำคนเดียวได้

โนน เป็นบริเวณเกาะกลางน้ำ พืช/สัตว์น้ำ จะมีคล้ายกันกับริมฝั่ง แต่บริเวณใกล้โนนจะมีความลาดชันมากกว่าริมฝั่ง ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะไม่ค่อยไปหาสัตว์น้ำบริเวณโนน จะหาบริเวณริมฝั่งมากกว่า

ป่าบัว ป่าฝื่อ เป็นบริเวณที่เป็นเว้ากว้าง ไม่ลึกมากที่มีฝักบัว และฝื่อขึ้นหนาแน่น ป่าบัวจะอยู่ในบริเวณน้ำที่ลึกกว่าป่าฝื่อ และมักเป็นที่อาศัยของสัตว์น้ำชนิดต่างๆ ที่เป็นอันตราย เช่น งู ผู้หญิงมักจะทำหน้าที่เก็บบัวและฝื่อ

การจำแนกประเภทของสภาพทางกายภาพของแหล่งน้ำที่แตกต่างกันดังที่กล่าวมานอกจากจะมีความสัมพันธ์กับทรัพยากรแหล่งน้ำ เครื่องมือตักจับสัตว์น้ำ บทบาทหน้าที่ของหญิง/ชาย ในการใช้เครื่องมือจับสัตว์น้ำที่ต่างชนิดกันแล้ว ยังพบว่าสภาพทางกายภาพของแหล่งน้ำสัมพันธ์กับการกำหนด

ความเชื่ออีกด้วย โดยในที่อันตรายที่สุด มีปลาชุกชุมที่สุด จะมีการกำหนดให้มีฝักำกับ ที่เป็นกุศโลบาย ที่เป็นภูมิปัญญาที่ล้าลึก เพื่อเตือนสติลูกหลานให้ระวังตัว และเป็นการชะลอการลดลงของปริมาณสัตว์น้ำ เป็นการสร้างระบบคุณค่าที่มีต่อทรัพยากรในแหล่งน้ำ ซึ่งจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดในเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านกับการจัดการแหล่งน้ำในมิติทางวัฒนธรรม

จากการนำเสนอเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านกายภาพ ละท้อนให้เห็นถึง สิทธิในทรัพยากรในระบบสิทธิชุมชน ซึ่งมีความสอดคล้องกับการจัดระดับในเรื่องสิทธิในทรัพยากรในระบบสิทธิชุมชน ซึ่งมีทั้งระดับการเข้าถึง สิทธิการจัดการ การเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ สิทธิการกีดกัน และการถ่ายโอนของคนในชุมชน ซึ่งมีความไม่เท่าเทียมกัน

4.3.2.2 ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำในด้านเศรษฐกิจสังคม

แหล่งน้ำในชุมชนที่มีอยู่หลายแหล่งเป็นตั้งแต่แหล่งอาหารแหล่งรายได้ แหล่งน้ำเพื่อการผลิต แหล่งน้ำอุปโภค และแหล่งท่องเที่ยว ซึ่งมีแก่งน้ำต้อนเป็นแหล่งน้ำหลัก

ก. แหล่งอาหารและแหล่งรายได้ ในการเข้าถึง และใช้ประโยชน์ในการหาสัตว์น้ำ พืช ผักน้ำ ชาวบ้านจะไม่มีกฎข้อห้ามในการควบคุมที่ชัดเจนมีเพียงกลไกความเชื่อที่คอยควบคุมพฤติกรรมของผู้ใช้แหล่งน้ำเพื่อเข้าถึงทรัพยากรต่าง ๆ (ซึ่งจะกล่าวในรายละเอียดต่อไปในเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านกับการจัดการแหล่งน้ำในมิติของวัฒนธรรม) ไม่มีการเสียค่าใช้จ่ายในการเข้าถึง และใช้ประโยชน์ให้แก่ชุมชน ไม่ว่าจะใช้เครื่องมือหาปลาชนิดใด หรือไปหาปลาบริเวณใด ที่จะมีข้อห้าม หลวม ๆ (ไม่มีมาตรการลงโทษชัดเจน) ไม่ให้ลงจับปลาในฤดูกาลวางไข่ ดังนั้นทุกคนมีสิทธิเข้าถึง ทรัพยากรในแหล่งน้ำอย่างเท่าเทียมกัน แต่ความไม่เท่าเทียมจะอยู่ที่ทักษะความชำนาญของแต่ละบุคคลในการหาปลา หาพืชผักน้ำการรู้จักแหล่งน้ำที่มีปลาชุกชุม หรือมีพืชผักน้ำอยู่หากการมีเครื่องมือหาปลาที่ทันสมัยการมีเรือในการออกหาปลา , พืชผักน้ำ ผู้ที่ไม่มีเรือก็ต้องมีทุนในการเช่าเรือของผู้อื่น

ดังนั้นบางครั้งครัวเรือนจึงไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรได้เต็มที่เพราะไม่มีความสามารถและความชำนาญ และความรู้ในแหล่งน้ำต่าง ๆ แม้จะมีทุนในการจัดหาวัสดุ

ประเภทของทรัพยากรน้ำที่ชาวบ้านเก็บหามาบริโภคในครัวเรือนและนำไปขายมี 2 ประเภท ดังที่กล่าวมาแล้ว ได้แก่ ประเภทที่เป็นพืช และสัตว์

พืช ที่เก็บมาบริโภคและขาย โดยส่วนใหญ่ในปัจจุบันได้แก่ พืชผักชนิดต่าง ๆ เช่น ผักหอบ แหบ ผักแว่น ผักบุ้ง สายบัว ผักอีฮีน ผักปองแปง เทา และไข่ผ้า เป็นต้น นอกจากนี้ยังมี ผักบัว ผือกก โดยเฉพาะผักบัว ผือก และกก จัดว่าเป็นพืชน้ำที่เป็นพืชเศรษฐกิจของชุมชนการเก็บหาพืชผักน้ำมักจะเป็นหน้าที่ของผู้หญิง ที่จะต้องพายเรือออกไปเก็บผักบัว หากกหรือผือกด้วยตนเอง ดังนั้นความรู้ในการเก็บหาพืชผักน้ำจึงเป็นทักษะและความชำนาญที่อยู่กับผู้หญิงทั้งหนุ่มและแก่ การเก็บผักบัวจะกระทำกันในหลายช่วง แม่บ้านบางรายตื่นตั้งแต่ตี 2 - 3 ออกไปเก็บผักบัว เพื่อนำไปขายที่ตลาดตอนเช้า บางรายเก็บช่วงเช้าพอเย็นก็นำไปขายที่ตลาด ชาวบ้านจะมีรายได้จากการขายบัวประมาณวันละ 200 - 300 บาท ซึ่งส่วนใหญ่จะนำไปขายเอง ส่วนกกและผือก ชาวบ้านแทบทุกครัวเรือนมักจะไปเก็บ

มาไว้เพื่อทอเสื่อไว้ใช้ในครัวเรือน แต่มีบางครัวเรือนจะเก็บกกและฝื่อมาทอเสื่อขายหรือเก็บไว้แลกข้าว บางครัวเรือนจะขายเส้นที่ตากแห้ง ซึ่งมีแม่ค้าข้างนอกมารับซื้อในหมู่บ้าน

กก ฝื่อ ฝักบัวและฝักน้ำชนิดต่าง ๆ จะมีมากในช่วงฤดูฝน ซึ่งชาวบ้านสามารถหาได้ในแหล่งน้ำแทบทุกแห่ง ส่วนในช่วงฤดูแล้งในแหล่งน้ำขนาดเล็กมักจะไม่ค่อยมีฝักน้ำดังกล่าว จะมีก็เฉพาะในแก่งน้ำต้อนและกุดพานบ้าง ปัจจุบันหลังจากที่มีการทำฝายหินกั้นแก่งน้ำต้อน ทำให้น้ำในแก่งน้ำต้อนช่วงบริเวณบ้านป่าสังข์แห้งขอดในช่วงฤดูแล้ง กกและฝื่อในแก่งบริเวณดังกล่าวแห้งตายหมด ชาวบ้านต้องนำรถบรรทุกเรือไปลงทำนน้ำที่บ้านป่าเหลื่อม เพื่อหาฝักน้ำดังกล่าว

สัตว์น้ำ ดังที่กล่าวมาแล้วว่าสัตว์น้ำที่ชาวบ้านจับมาบริโภค ได้แก่ สัตว์น้ำจำพวก กุ้ง หอย ปู ปลาชนิดต่าง ๆ ที่ชาวบ้านนำมาบริโภคในครัวเรือนและขาย ครัวเรือนที่หาปลาเพื่อขายจะมีรายได้ประมาณปีละ 6,000 - 7,000 บาท ครอบครัวที่หาปลาเพื่อขายเป็นอาชีพจะใช้ดวงเป็นเครื่องมือในการดักจับปลา และมักจะลงหาปลาในบริเวณน้ำลึก ซึ่งชาวบ้านที่มีทักษะและความชำนาญในการหาปลา จะมีความรู้ในเรื่องแหล่งน้ำว่าบริเวณใดมีปลาชุกชุม ตามการจำแนกสภาพของแหล่งน้ำที่กล่าวไปแล้ว และมีทักษะในการวางกับดักและการทำเหยื่อเพื่อดักปลาที่แตกต่างกัน การวางดวงจะทำในช่วงบ่ายและจะไปเก็บดวงช่วงตี 1 - ตี 4 ทุกวันพอได้ปลามากก็จะนำไปขายที่ตลาดตอนเช้า หรือขายให้แก่แม่ค้าที่มารับซื้อ จะได้ปลาสดๆไป ถ้าไปเก็บดวงในช่วงบ่ายถึงเย็น ปลาที่จะนำไปขายจะไม่สด โดยเฉพาะกรณีที่ขายช่วงเย็นไม่หมด ชาวบ้านจะหาปลาได้มากในช่วงฤดูฝน ส่วนช่วงฤดูแล้งหาปลาได้น้อยไม่ค่อยเหลือขาย ปลาที่หามาได้มากในช่วงฤดูฝนชาวบ้านมักจะทำปลาร้า ปลาอย่าง ไข่บริโภคในช่วงฤดูกาลอื่น ช่วงแล้งชาวบ้านจะซอสนึ่งหาปลาชิว กุ้งฝอย ตามริมฝั่งเพื่อบริโภคในครัวเรือน และขายบ้างเล็กน้อย ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านเศรษฐกิจ สังคม สะท้อนให้เห็นบทบาทเชิงเศรษฐกิจของผู้หญิงได้ชัดเจน ทั้งเป็นผู้หาทรัพยากร หาข้อมูลการตลาด ผู้ติดต่อค้าขายต่อองในระบบตลาด

นอกจากชาวบ้านป่าสังข์แล้วยังมีชาวบ้านจากตำบลและอำเภออื่นๆในจังหวัดขอนแก่นที่มาหาปลาในแก่งน้ำต้อน มีทั้งจากอำเภอเมือง อำเภอบ้านฝาง อำเภอพระยืน รวมทั้งสิ้น 14 ตำบล (กรมทรัพยากรน้ำ, 2548) การที่มีผู้มาใช้ประโยชน์ขอบข่ายกว้างจึงยากแก่การกำหนดชัดเจนในการใช้ประโยชน์อย่างชัดเจน ดังนั้นทั้งในอดีตและปัจจุบันจึงยังไม่ปรากฏว่ามีกฎระเบียบ หรือข้อตกลงที่เป็นทางการ

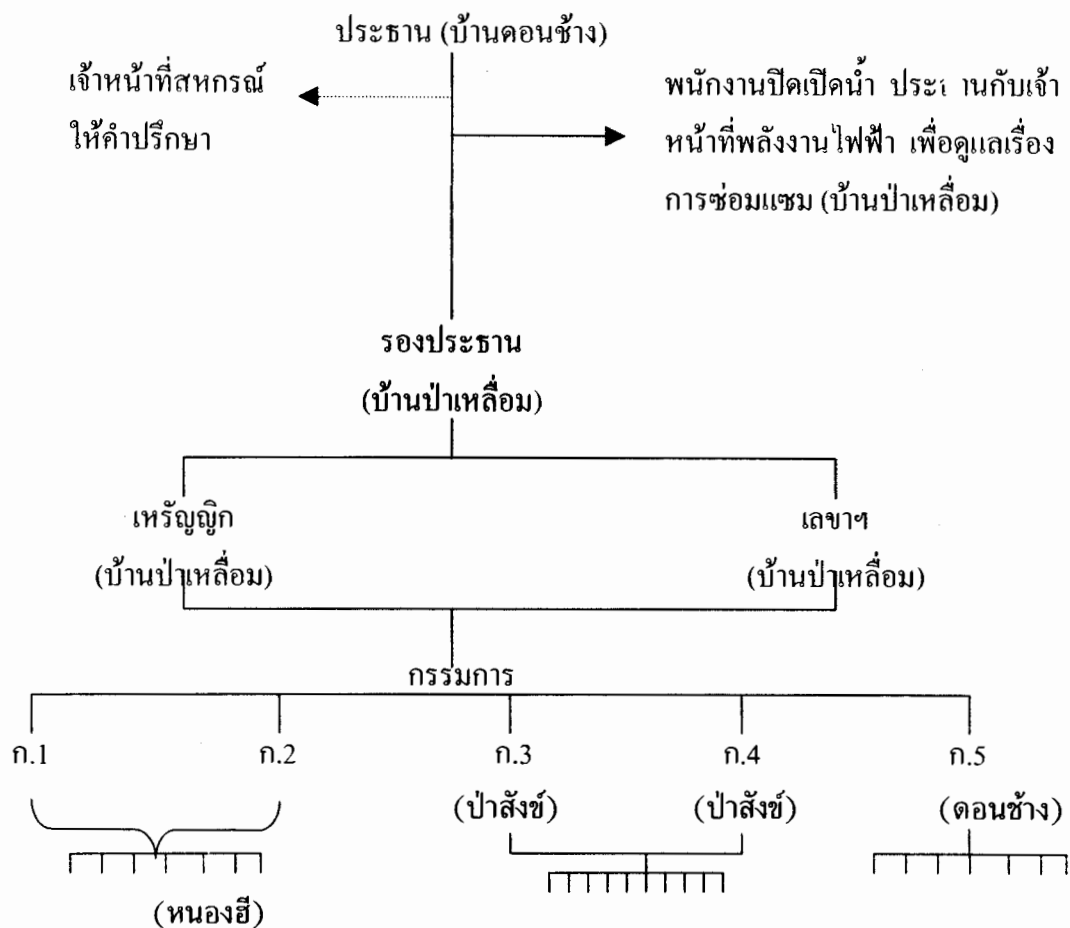
ข. แหล่งน้ำเพื่อการผลิต สำหรับภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำเพื่อการผลิต จะมี 2 ลักษณะได้แก่

แหล่งน้ำธรรมชาติกับการจัดการที่ไม่เป็นทางการ การที่ชาวบ้านนำน้ำจากแหล่งต่าง ๆ ขึ้นมาใช้ประโยชน์เองโดยเฉพาะในการทำนา ทำนาปรังและนาปีในช่วงที่ฝนมรสุมล่าช้า และฝนทิ้งช่วง ชาวบ้านจะติดตั้งเครื่องสูบน้ำและสูบน้ำจากแหล่งน้ำเข้ามาใส่ในนา มีการสูบน้ำจากแหล่งน้ำทุกแห่งไม่ว่าจะเป็นจากแก่งน้ำต้อน หนองหล่ม หนองอ้อ หนองตันเกวียน และกุดพาน ดังที่กล่าวรายละเอียดในการจัดการแหล่งน้ำด้านกายภาพ ที่ผ่านมามีชาวบ้านเริ่มพบวิกฤติเรื่องน้ำในช่วงฤดูแล้งเนื่องจากสภาวะฝนแล้งและมีการกั้นฝายหินที่แก่งน้ำต้อน จากปัญหาสภาวะฝนแล้งทำให้ชาวบ้านได้เสนอขอของประมาณมาทำการขุดลอกกุดพาน หนองอ้อ และหนองหล่มเพื่อกักเก็บน้ำไว้ใช้ในการ

เกษตร แต่พบว่าผู้ที่ใช้ประโยชน์ในการปลูกพืชฤดูแล้งกลับเป็นชาวบ้านที่อพยพมาจากที่อื่น มาจับจองพื้นที่ปลูกโดยพลการและมีแนวโน้มอยากครอบครองเป็นสิทธิส่วนตน ซึ่งสร้างปัญหาให้กับกรรมการหมู่บ้านที่จะต้องไปแก้ปัญหาไม่ให้เกิดการครอบครองพื้นที่สาธารณะดังเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต ในการปลูกพืชฤดูแล้งพบว่าบริเวณข้างๆ กุดพานมักจะมีการปลูกพืชผัก มากกว่าการทำนาปรัง มีการใช้น้ำจากกุดพานรดผักในช่วงฤดูแล้ง และในกรณีที่ฝนทิ้งช่วง โดยใช้เครื่องสูบน้ำ

แหล่งน้ำทางการกับการจัดการที่เป็นทางการ แหล่งน้ำที่มีการจัดการที่เป็นทางการ มักจะเป็นแหล่งน้ำที่ทางราชการเข้ามาก่อสร้างให้ เช่น คลองส่งน้ำ และระบบประปาของชุมชนโดยมีเจ้าหน้าที่รัฐเข้ามาควบคุมและคอยให้คำปรึกษา การจัดการดังกล่าวอยู่ในรูป "สหกรณ์ผู้ใช้น้ำ" ที่มีมาพร้อมกับการก่อสร้างคลองเสร็จและเริ่มมีการใช้น้ำในปี พ.ศ. 2528 โดยตั้งจุดสูบน้ำที่แก่งน้ำต้อนบริเวณบ้านป่าเหลื่อม ครั้งแรกมีการก่อตั้งเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำตามนโยบายของรัฐ โดยมีสมาชิก 4 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านป่าเหลื่อม ดอนช้าง หนองฮี และป่าสังข์ ปัจจุบันมีสมาชิกทั้งหมด 167 ราย สมาชิก 1 ใน 3 เป็นชาวบ้านป่าเหลื่อมอันดับที่ 2 คือ ชาวบ้านหนองฮี ดอนช้างและมีน้อยที่สุดคือบ้านป่าสังข์ตามลำดับ มีสมาชิกเพียง 20 ราย เนื่องจากที่บ้านป่าสังข์อยู่ที่ลุ่มใกล้แก่งน้ำต้อน ส่วนที่ดอนที่คลองชลประทานผ่านส่วนใหญ่เป็นที่เพาะปลูกพืชไร่

โครงสร้างของกลุ่มผู้ใช้น้ำ ประกอบด้วย ประธานที่ปรึกษาได้แก่ เจ้าหน้าที่สหกรณ์ รองประธาน พนักงานปิด-เปิดน้ำ (เจ้าหน้าที่ ๆ รัฐบาลค่าตอบแทนใช้ ซึ่งเป็นชาวบ้านป่าเหลื่อมที่เป็นผู้บริจาคที่ดินให้ตั้งสถานที่สูบน้ำ) เภรัญญิก เลขา และกรรมการอีก 5 คน ดังโครงสร้างที่แสดงข้างล่าง (ตำแหน่งต่างๆ ในโครงสร้างแสดงให้เห็นการมีส่วนร่วมโดยชาวบ้านต่างๆ ที่ใช้ประโยชน์)

แม้ดูจากโครงสร้างจะมีกรรมการฝ่ายต่าง ๆ แต่ในทางปฏิบัติจริงผู้ทำงานมากที่สุด คือ เหรียญก และพนักงานปิด-เปิด น้ำ ส่วนประธาน รองประธาน เลขา และกรรมการมีการจัดตั้งขึ้นเพื่อให้ครบองค์ประกอบตามโครงสร้าง แต่ในทางปฏิบัติจริงจะได้ทำหน้าที่เฉพาะช่วงที่มีการประชุมปีละ 2-3 ครั้ง เลขา ก็จะทำหน้าที่จัดบันทึกการประชุม และประธาน รองประธาน เลขา เหรียญก มีหน้าที่เช่นดีในการเบิกจ่ายเงิน กรรมการจะได้รับค่าตอบแทนเพียงเบี้ยเลี้ยงในการประชุมคนละ 50 บาท ต่อครั้ง ยกเว้นเหรียญกที่ต้องทำหน้าที่คอยตรวจสอบการขอใช้น้ำ บันทึกข้อมูลไว้ และติดตามเก็บเงินค่าใช้น้ำจากสมาชิกทุกวันที่ 1-10 ของเดือน โดยเหรียญกจะได้ค่าตอบแทนชั่วโมงละ 5 บาท (คิดจากค่าชั่วโมงการใช้น้ำ) ที่ตั้งของที่ทำการสหกรณ์ผู้ใช้น้ำจะอยู่ที่บ้านพนักงานปิด-เปิดน้ำที่บ้านป่าเหลื่อม ซึ่งเป็นจุดที่ชาวบ้านมาลงชื่อขอใช้น้ำด้วย ปัจจุบันพนักงานปิด-เปิดน้ำจะได้รับเงินเดือนจากองค์การบริหารส่วนตำบลเดือนละ 4,100 บาท (เจ้าหน้าที่คนเดิมที่เป็นพ่อตาเกษียณอายุราชการลูกเขยรับช่วงต่อ)

กฎระเบียบในการใช้น้ำของสหกรณ์

“ค่าแรกเข้า” กับสิทธิการใช้น้ำ การสมัครเป็นสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำ ผู้สมัครจะต้องเสียค่าสมัคร ที่ชาวบ้านเรียกว่า “ค่าแรกเข้า” จำนวน 50 บาท ค่าหุ้นอย่างต่ำ 10 หุ้น ๆ ละ 10 บาท เป็นจำนวนเงิน 100 บาท แต่ถ้าผู้สมัครรายใดมีเงินไม่พอก็จะต้องลดจำนวนหุ้นลงมาให้โดยให้จ่าย

เพียง 5 หุ่นหรือ 50 บาท ผู้ที่ไม่ได้เป็นสมาชิกกลุ่มจะไม่มีสิทธิในการขอใช้น้ำ ชาวบ้านรายอื่นที่ไม่ใช่สมาชิกประสงค์จะให้น้ำมักจะให้ผู้ที่เป็นสมาชิกขอใช้ ซึ่งกรณีดังกล่าวมีน้อย

“การขอน้ำ-การแบ่งน้ำ” ข้อตกลงในการใช้น้ำ สมาชิกที่ต้องการขอใช้น้ำต้องมาลงชื่อแจ้งความประสงค์และระบุจำนวนวันเดือนปี และจำนวนชั่วโมงที่ต้องการใช้น้ำ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “การขอน้ำ” ในการขอน้ำแต่ละครั้งผู้ขอน้ำจะต้องมีผู้ขอใช้น้ำไม่น้อยกว่า 3 ชั่วโมง ถ้าน้อยกว่านี้จะไม่ได้รับการอนุญาตให้ใช้น้ำเพราะไม่คุ้มกับการเปิดเครื่อง การเปิดน้ำให้ใช้จะเปิดให้ทีละ 1 เจ้า เมื่อครบกำหนดจำนวนชั่วโมง ที่ขอก็จะปิดน้ำและแยกน้ำไปสายอื่น ลักษณะการจัดสรรน้ำดังกล่าวชาวบ้านเรียกว่า “การแบ่งน้ำ”

เจ้าหน้าที่ปิด-เปิดน้ำจะทำหน้าที่เฉพาะในตอนกลางวัน ตั้งแต่เช้า 08.00 - 17.00 น. ช่วง 17.00 - 22.00 น. ไม่อนุญาตให้ขอน้ำเพราะช่วงเวลาดังกล่าวมีการใช้ไฟฟ้ามาก ช่วงหลังจาก 22.00 น. จึงจะอนุญาตให้ใช้น้ำ ผู้ที่ประสงค์จะใช้น้ำช่วงเวลากลางคืน จะต้องปิด-เปิดน้ำเอง ดูแลกันเองไม่ให้เกินเวลา ในกรณีช่วงเวลากลางวันถ้าเปิดน้ำเกินเวลาผู้ที่ทำหน้าที่ปิดเปิดน้ำจะต้องจ่ายเงินทดแทนค่าใช้น้ำ อัตราค่าใช้น้ำชั่วโมงละ 80 บาท ผู้ที่ขอใช้น้ำในช่วงฤดูแล้งส่วนใหญ่จะเป็นชาวบ้านหนองฮี ที่นิยมปลูกพืชฤดูแล้ง เช่น ข้าวโพด แตงกวา ถั่วฝักยาว หมู่บ้านอื่นไม่ค่อยมีการปลูกพืชฤดูแล้งนอกจากนี้ยังมีบริษัทเมล็ดพันธุ์ที่บ้านป่าเหลื่อม ที่เป็นผู้ใช้ประจำช่วงฤดูแล้ง

การลงโทษผู้ใช้น้ำ ทางสหกรณ์จะมีการกำหนดบทลงโทษในประเด็นใหญ่ ๆ ได้แก่

“การลักน้ำ” การไม่จ่ายค่าน้ำ: กับการถูกตัดสิทธิในการใช้น้ำ

การจ่ายค่าน้ำ : ถ้าสมาชิกรายใดไม่จ่ายค่าใช้น้ำ จะถูกตัดสิทธิในการขอใช้น้ำ ในการขอใช้น้ำ สมาชิกไม่ต้องจ่ายค่าใช้น้ำทันที แต่เหรียญจะบันทึกจำนวนชั่วโมงในการใช้น้ำไว้ และในวันที่ 1 - 10 ของทุกเดือน เหรียญจึงจะเก็บเงินค่าใช้น้ำ ซึ่งในกลุ่มมีการกำหนดข้อตกลงว่า ถ้าไม่จ่ายค่าใช้น้ำจะถูกตัดสิทธิในการขอใช้น้ำ แต่ที่ผ่านมาจากกลุ่มไม่เคยมีปัญหาเรื่องสมาชิกไม่จ่ายเงินค่าใช้น้ำ เหรียญจะได้คำตอบแทนในการเก็บค่าใช้น้ำชั่วโมงละ 5 บาท (ชั่วโมงในการขอใช้น้ำ)

การลักน้ำ : กรณีที่มีการลักน้ำ (คนอื่นขอแต่ตนเองไปแอบเอาน้ำโดยไม่จ่ายค่า) ผู้ที่ลักน้ำจะต้องจ่ายเงินค่าใช้น้ำทั้งหมดตามจำนวนที่มีการขอใช้น้ำในช่วงเวลานั้น เช่น กำนาย ก. ขอใช้น้ำ 8 ชั่วโมง นาย ข. ขโมยใช้น้ำนาย ข. ต้องชดใช้ค่าน้ำทั้ง 8 ชั่วโมง

การดูแลรักษาคลองชลประทาน : ทางสหกรณ์กำหนดให้สมาชิกทุกคนมาช่วยกันดูแลรักษาคลองตามที่ทางสหกรณ์เรียกร้อง โดยจะมอบหมายให้กรรมการแต่ละหมู่บ้านมาแจ้งแก่สมาชิกในหมู่บ้านตนเองทราบ ถ้าสมาชิกรายใดไม่มาจะถูปรับรายละ 100 บาท ถ้ารายใดไม่จ่ายจะลงโทษโดยการตัดสิทธิการขอใช้น้ำ (ไม่เปิดน้ำให้ใช้) การดูแลรักษาคลองส่วนใหญ่จะเป็นการขุดลอกและทำความสะอาด ส่วนกรณีคลองชำรุด พนักงานเก็บเงินจะประสานกับเจ้าหน้าที่พลังงานไฟฟ้าเพื่อให้มาตรวจสอบและดำเนินการซ่อมแซมให้โดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่าย

บทลงโทษต่าง ๆ ทางกลุ่มได้วางเอาไว้เป็นข้อกำหนดแนวทางในการทำงานแต่ที่ผ่านมายังไม่มีปัญหาสมาชิกทำผิดระเบียบของสหกรณ์

เงินทุนของสหกรณ์ ปัจจุบันสหกรณ์มีเงินทุนแสนกว่าบาทเล็กน้อย นำไปฝากที่ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธ.ก.ส) เหรียญจะถือเงินสำรองไว้ไม่เกิน 5,000 บาท มีเจ้าหน้าที่

จากสหกรณ์ทำหน้าที่คอยตรวจสอบบัญชีตลอด ในการประชุมประจำปี เற்றுญิกต้องทำหน้าที่ชี้แจงค่าใช้จ่ายของสหกรณ์ให้สมาชิกและเจ้าหน้าที่จากสหกรณ์ทราบ สำหรับเงินทุนสำรองของ สหกรณ์จะนำมาใช้จ่ายในกรณีที่ขาดคลอง ซ่อมแซมคลองในส่วนที่รัฐไม่ออกค่าใช้จ่ายให้ เช่น มีการขาดคลอง ต้องเสียค่าใช้จ่ายไปหมื่นกว่าบาท ทางสหกรณ์ก็ต้องจ่ายเอง

ดังนั้นจะเห็นว่าการจัดการแหล่งน้ำเพื่อนำน้ำมาใช้ในการเกษตรจะมีการจัดการ 2 รูปแบบ ทั้งแบบไม่เป็นทางการและแบบที่เป็นทางการซึ่งมีความเหมาะสมตามสภาพ กล่าวคือ การจัดการแบบไม่เป็นทางการเหมาะที่จะใช้ในชุมชนของตนเองจำนวนผู้ร่วมใช้ประโยชน์ไม่มาก ซึ่งพบว่าชาวบ้านมีการสูบน้ำขึ้นจากแหล่งน้ำมาใช้เองโดยอาจจะมีการแบ่งให้หาแปลงใกล้เคียงและจ่ายค่าน้ำมันช่วยกัน แต่เมื่อมีสมาชิกผู้ร่วมใช้ประโยชน์จำนวนมากขึ้น มาจากหลากหลายชุมชน การจัดการอย่างเป็นทางการก็มีความจำเป็นในการบริหารจัดการการใช้ประโยชน์ในทรัพยากรส่วนรวม เพื่อให้เกิดปัญหาความขัดแย้งน้อยที่สุด การดำเนินการที่ผ่านมาของสหกรณ์ค่อนข้างมีประสิทธิภาพ ปัญหาการบริหารจัดการมีน้อย

ค. แหล่งน้ำเพื่อการอุปโภค บริโภค: การจัดการที่ผสมผสานการจัดการที่เป็นทางการและความเชื่อ หนองดินเกวียน เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่อยู่ใกล้ศาลปู่ตา ในปี พ.ศ. 2546 มีการขุดลอกหนองดินเกวียน และติดตั้งจุดสูบน้ำประปา เพื่อใช้ในชุมชนมีการกันรั่วลวดหนามไม้หักชาวบ้านลงไปใช้ประโยชน์ในหนองน้ำดังกล่าวถ้าผู้ใดฝ่าฝืนจะปรับ 500 บาท และมีการจัดตั้งกรรมการในการดูแลประกอบไปด้วย ประธาน เற்றுญิก และกรรมการอีก 2 คน เก็บเงินค่าใช้น้ำ การดำเนินการไม่มีปัญหาในเรื่องการเก็บค่าใช้น้ำ แต่จะมีปัญหาการล่งละเมิด ข้อห้ามในการลงใช้ประโยชน์ในหนองน้ำ เพราะเมื่อมีการล่งละเมิดก็มักจะลงโทษเพียงการว่ากล่าวตักเตือน แต่ไม่มีการปรับไหมจริง ความเป็นญาติพี่น้องกันทำให้กรรมการจัดการขั้นเด็ดขาดไม่ได้ จนกระทั่งมีกรณีที่ชาวบ้านรายหนึ่งพาหลานไปซักผ้าที่หนองดินเกวียน หลานตกน้ำตาย ชาวบ้านจึงเชื่อว่า เกิดจากการลงโทษของผีปู่ตา เพราะไม่ปฏิบัติตามข้อตกลงของชุมชนประกอบกับหนองดินเกวียนอยู่ใกล้กับศาลปู่ตาด้วย ตั้งแต่บัดนั้นมาชาวบ้านก็ได้เอาความเชื่อดังกล่าวเป็นกลไกควบคุมพฤติกรรมการใช้น้ำในหนองดินเกวียนควบคู่ไปกับข้อตกลงที่เป็นทางการ ทำให้ชาวบ้านไม่ล่งละเมิดตกตึกที่ชุมชนวางไว้ จะเห็นได้ว่ากฎระเบียบข้อบังคับที่เป็นทางการอาจจะไม่สามารถใช้บังคับได้เสมอไป ถ้าไม่มีการปฏิบัติตามกฎข้อบังคับอย่างเข้มงวด และยังมีกรณีประนีประนอมบนพื้นฐานความเป็นญาติ กลไกที่จะนำมา ใช้ภายใต้ความสัมพันธ์ดังกล่าวที่มีความเหมาะสมคือเรื่องของความเชื่อ เพราะทำให้เกิดข้อบาดหมางและข้อขัดแย้งกับฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งน้อยที่สุด

ง. แหล่งท่องเที่ยว : การจัดการใหม่ภายใต้ฐานภูมิปัญญาเดิม เดิมแก่งน้ำต้อนไม่ได้มีการพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวอย่างชัดเจน มีเพียงการจัดงานแข่งเรือประจำปีในเดือนตุลาคม ซึ่งชาวบ้านในหมู่บ้านต่าง ๆ จะมาเที่ยวชมการแข่งขันแข่งเรือ แต่เมื่อกระแสการพัฒนาเปลี่ยนไปประกอบกับการกระจายอำนาจของรัฐมาสู่ท้องถิ่นในรูปแบบการบริหารส่วนตำบล (อบต.) ทำให้มีงบประมาณลงมาให้ท้องถิ่นมากขึ้นการพัฒนาแก่งน้ำต้อน เป็นนโยบายส่วนหนึ่งของ อบต. 3 แห่งที่มีนโยบายจะทำร่วมกันได้แก่ อบต. ดอนช้าง อบต.ท่าพระ และอบต.บ้านหว้า (จากการให้สัมภาษณ์ของนายก อบต.ดอนช้าง) ที่ผ่านมามีการพัฒนาโนนจานโดยทำเป็นถนนจากโนนตุน เชื่อมต่อไปที่โนนจานซึ่ง

เดิมเป็นทำออกเรือหาปลา ในอนาคตจะมีการพัฒนาโนนจานให้เป็นหาดทราย เป็นแหล่งท่องเที่ยว และจะฟื้นฟูประเพณีแข่งเรือในเดือน 12 (พฤศจิกายน) ให้เป็นงานบุญประเพณีที่คนภายนอกรู้จัก

แม้ว่าการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำตอนดูเหมือนจะไม่ค่อยมีข้อตกลง/กฎ ที่ชัดเจนแต่การดูแลแก่น้ำตอน โดยภาพรวมเป็นหน้าที่ของรัฐที่มีหน้าที่ลดหลั่นกันลำดับชั้นลงมาตั้งแต่ระดับประเทศ จนถึงท้องถิ่น ดังแผนภูมิข้างล่าง

4.3.2. 3 ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านวัฒนธรรม

ดังที่กล่าวมาแล้วว่ากลไกที่สำคัญในการจัดการแหล่งน้ำด้านวัฒนธรรม ได้แก่ ความเชื่อในเรื่องผี โดยเฉพาะผีปู้ตา เป็นความเชื่อที่สัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตของชาวบ้านทุกด้าน ไม่เพียงแต่การจัดการแหล่งน้ำเท่านั้น ดังนั้นในที่นี้จึงจะขอกกล่าวถึงรายละเอียดที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของปู้ตาในด้านต่างๆ ได้แก่ โครงสร้างอำนาจของผีปู้ตาในชุมชน เครือข่ายความเชื่อของผีปู้ตาแสนอาจ ความเชื่อปู้ตาแสนอาจกับวิถีชีวิตชาวบ้านป่าสังขในด้านต่างๆ และปู้ตาแสนอาจ: กลไกในการจัดการทรัพยากร

ปู้ตาใคร? เมื่อสอบถามว่าผีปู้ตาเป็นใคร ทั้งจำและชาวบ้านทั่วไปจะตอบเช่นเดียวกันว่า “ชื่ออีพ้อปูแสนอาจ แต่ไม่ทราบว่ามีประวัติเป็นใครมาจากไหน” และจำยังได้กล่าว ถึงลักษณะและอำนาจของ “อีพ้อใหญ่แสนอาจ” ให้ฟังอีกว่า “อีพ้อใหญ่แสนอาจเป็นคนสัตย์คนซื่ออยู่หอรอก บนอะไรก็มักได้ แต่ก็ไม่น่าอนตลอด บางทีก็อาจจะไม่ได้ ซึ่งอาจจะขึ้นอยู่กับเงื่อนไขต่างๆ ไม่ใช่ขึ้นอยู่กับอีพ้อใหญ่แสนอาจ” “อีพ้อใหญ่แสนอาจใหญ่กว่าทุกคน เป็นผู้ปกครองบริเวณแก่น้ำตอนทั้งหมด ผีอื่นๆเป็นลูกน้องท่านหมด”

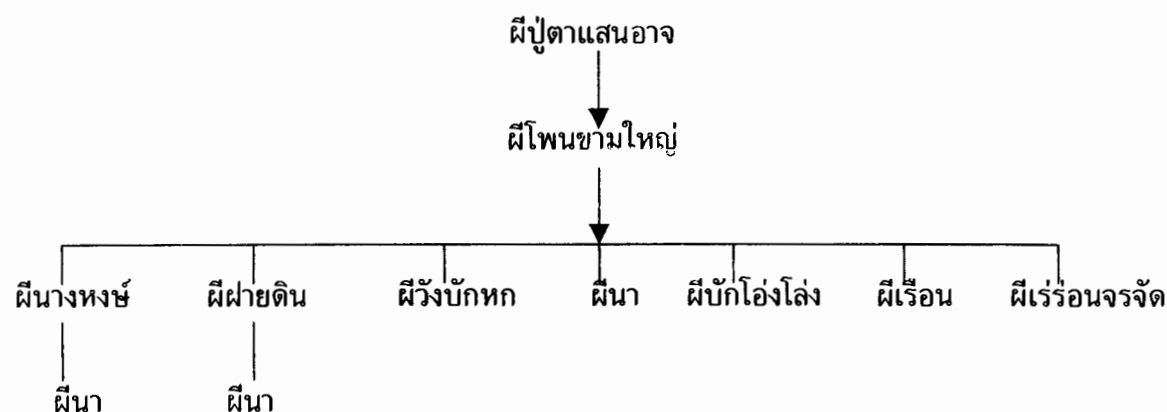
จากคำกล่าวดังกล่าวจะเห็นว่าผีปู้ตา เป็นตัวแทนของคนดี ที่มีความซื่อสัตย์คอยดูแลและช่วยเหลือชาวบ้าน ปกครองดูแลผู้คนและพื้นที่สาธารณะรอบๆแก่น้ำตอนทั้งหมด จากการตระเวนสอบ

ถามถึงความเชื่อผีปูดตาของหมู่บ้านรอบๆแก่งน้ำต้อนที่มีศาลปูดตา พบว่าเป็น “ผีปูดตาที่พบเป็นผีปูดตาเดียวกัน คือ ผีพ่อปู่/ผีพ่อใหญ่แสนอาจ” ข้อมูลดังกล่าวจึงสนับสนุนคำกล่าวของชาวบ้านป่าสังข์และจำที่กล่าวถึงอำนาจของผีปูดตาแสนอาจที่รักษาแก่งน้ำต้อน

ก. โครงสร้างอำนาจของผีปูดตาในชุมชน

ในโลกทัศน์ของชาวบ้านผีที่อยู่ในชุมชนและรอบๆชุมชน ที่ชาวบ้านรู้จักและค่อนข้างมีอิทธิพลต่อชีวิตชาวบ้าน ได้แก่ ผีปูดตา ผีโพนขามใหญ่ ผีนางหงษ์ที่กุดพาน ผีวังบั๊กหกในแก่งน้ำต้อน และผีวังอื่นๆในแก่งน้ำต้อน ผีบั๊กโองโง่งที่หนองอ้อ ผีฝ่ายดินที่อยู่บริเวณห้วยน้ำต้อนจุดเชื่อมต่อกับแม่น้ำชี ผีนา ผีบ้านเรือนหรือผีพ่อ-แม่

นอกจากชาวบ้านจะมีการจำแนกผีประเภทต่างๆที่มีอยู่ในโลกทัศน์ของชาวบ้านดังที่กล่าวมาแล้ว ในโลกทัศน์ของชาวบ้านผีประเภทต่างๆยังมีอำนาจไม่เท่ากัน ซึ่งชาวบ้านมีการจัดโครงสร้างอำนาจของผีที่สามารถแสดงให้เห็นได้ ดังนี้

(ในระแวกกุดพาน)

ผีปูดตาแสนอาจ ในความเชื่อของชาวบ้าน คือ ผีที่ทำหน้าที่ปกปักรักษาชาวบ้านป่าสังข์และดูแลรักษาชาวบ้านโดยรอบแก่งน้ำต้อนที่มีศาลปูดตาแสนอาจอยู่ นอกจากนี้ชาวบ้านยังเชื่อว่าผีปูดตาแสนอาจดูแลแก่งน้ำต้อน และทรัพยากรในแก่งน้ำต้อนด้วย ดังนั้นอำนาจของผีปูดตาจึงมีอาณาเขตที่กว้างไกล ไม่ใช่ผีประจำชุมชนดังเช่นผีปูดตาของชุมชนอื่น นอกจากนี้ยังพบว่า ผีปูดตาแสนอาจทำหน้าที่รักษาพื้นที่สาธารณะอื่นๆของชุมชนไม่เฉพาะแก่งน้ำต้อน เช่น ดูแลรักษาป่าและหนองน้ำสาธารณะของบ้านดอนช้าง ดูแลพื้นที่ป่าของบ้านกุดกว้าง (ทุกวันนี้ถูกบุกรุกเหลือต้นไม้ย่อยลง)

ในการติดต่อสื่อสารกับผีปูดตา จะมี “จำ” ซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้นำและเป็นสื่อกลางในการติดต่อสื่อสาร เช่นเดียวกันกับผีปูดตาประจำชุมชนทั่วไป เพียงแต่ผีปูดตาแสนอาจมีศาลอยู่ในหลายชุมชน ดังนั้นแต่ละชุมชนจึงมีจำประจำชุมชนของตนเอง ซึ่ง “จำ” เป็นตำแหน่งที่ต้องคัดเลือกกันในชุมชนด้วยวิธีการต่างๆ สำหรับบ้านป่าสังข์ปัจจุบันมีจำเป็นคนที่ 3 โดยจำทั้ง 3 คน ชาวบ้านจะมีวิธีการเลือกตามความสามารถในการประกอบพิธีกรรม และพบว่าจำทั้ง 3 คน อยู่ในสายตระกูลใหญ่ และเป็นญาติกัน จำคนแรกเป็นพ่อตาของจำคนปัจจุบัน ส่วนจำคนที่สองเป็นพ่อของจำคนปัจจุบัน จำคนที่สองจะเป็นผู้

ช่วยจำคนแรกในการประกอบพิธีกรรม เมื่อจำคนแรกเสียชีวิตชาวบ้านจึงเห็นว่าจำคนที่สองมีความสามารถ จึงให้จำคนที่สองขึ้นมาทำหน้าที่แทนจำคนแรกเมื่อจำคนแรกเสียชีวิต ในลักษณะเดียวกันจำคนที่สามก็เป็นผู้ช่วยจำคนที่สอง และมีการสืบทอดตำแหน่งกันตามความเห็นชอบของชาวบ้าน จำปัจจุบันคือพ่อใหญ่ พรหม วัย 74 ปี มีนายคามวัย 50 กว่าปี เป็นผู้ช่วยในการประกอบพิธีกรรม นายคามมีศักดิ์เป็นหลานของภรรยาของจำและเป็นมรดกทายาทด้วยกัน บ้านป่าเหลื่อมก็จะมีพิธีทอดความเป็นจำในกลุ่มเครือญาติเช่นเดียวกับบ้านป่าสังข์ ดังนั้นความชอบธรรมของการได้รับสืบทอดอำนาจและตำแหน่งจำจึงอยู่ที่ความเหมาะสมในด้านความรู้ในการประกอบพิธีกรรม และความสัมพันธ์เชิงเครือญาติในสายตระกูล

สำหรับการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงปู่ตา ชาวบ้านจะทำพิธีกรรมเช่นปู่ตา หรือเลี้ยงปู่ตา 2 ระดับ คือ ระดับครัวเรือน และระดับชุมชน สำหรับระดับครัวเรือนแล้วแต่ชาวบ้านครอบครัวใดที่มานบนานให้ช่วยเหลืออะไร ก็จะเป็นไหว้เมื่อประสบผลสำเร็จ การบนบานก็จะนำสิ่งของมาเช่นไหว้ สำหรับการบนบานจะแล้วแต่ชาวบ้านต้องการให้ช่วยเหลืออะไร เช่น ป่วย สอบเรียนต่อ สอบทำงาน คัดเลือกทหาร สิ่งของสัตว์เลี้ยงหาย เป็นต้น ในการทำพิธีเช่นไหว้ปู่ตา จำจะต้องเป็นผู้ทำพิธีให้ในวันพุธเท่านั้น นอกจากการบนบานชาวบ้านก็จะมีกรบอกกล่าวปู่ตาด้วยวาจา เช่น การลงหาปลา หาพืช ผักน้ำ การซื้อรถยนต์ มอเตอร์ไซด์ รถไถเดินตาม ซื้อสัตว์เลี้ยง เมื่อมีสมาชิกใหม่เพิ่ม หรือมีสมาชิกอพยพไปอยู่ที่อื่น เป็นต้น ดังนั้นผีปู่ตาจึงเป็นเสมือนนายทะเบียนที่รู้ความเคลื่อนไหวของชาวบ้าน ก่อนที่ผู้นำหมู่บ้านจะทราบข้อมูล ชาวบ้านเชื่อว่าถ้าไม่บอกกล่าวผีปู่ตาจะต้องมีอันตรายเกิดขึ้นกับตนเองและสัตว์เลี้ยง ดังเช่นกรณีของครอบครัวแม่เกียรติ วัย 48 ปี ซึ่งเล่าถึงประสบการณ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ให้ฟังว่า “ซื้อรถไถเดินตามมา แม่ก็เอาดอกไม้ 5 คู่ เทียน 5 คู่ ไปบอกกล่าวปู่ตาให้ทราบ โดยพูดว่า ลูกหลานซื้อรถรา มา ให้ช่วยดูแลรักษาด้วย หลานก็เลยมาบอกกล่าววามอบรถให้อีพ่อบุนี้ละ พอถึงวันจะเริ่มใช้รถไถเดินตามไม่ได้ไปบอกกล่าวเพื่อเป็นการขออนุญาตใช้ รถไถวิ่งแรงมากเกือบเหยียบลูกชายตาย พ่อตกใจมากเลยเอ่ยปากเรียก “อีพ่อบุ ช่วยด้วย” รถไถเดินตามก็หยุดกระแทกหัน จิงมานึกได้ว่าลืมนบอกกล่าวเป็นการขออนุญาตใช้” และอีกกรณีที่บ้านป่าเหลื่อมได้ถ่ายทอดประสบการณ์ให้ฟังว่า “มีชาวบ้านคนหนึ่งซื้อม้ามา แต่ไม่ได้บอกกล่าวปู่ตา ม้าจะปวดขาตลอดเดินไม่ได้ ตัวพ่อเองก็ไม่ทราบว่าม้าบ้านซื้อม้ามาใหม่ จนกระทั่งวันหนึ่งพ่อฝันว่าเพื่อนบ้านคนนั้นซื้อม้ามา และม้าปวดขาเข้ามาพ่อจึงไปถามเพื่อนบ้านว่าชาวบ้านคนนั้นซื้อม้ามาใหม่และม้ากำลังปวดขาใช่หรือไม่ เพื่อนบ้านคนนั้นก็ประหลาดใจมากกว่าพ่อรู้ได้อย่างไร จึงไปเล่าให้เจ้าของม้าฟัง เจ้าของม้าก็มาให้พ่อทำพิธีกรรมบอกกล่าวปู่ตาให้ หลังจากนั้นม้าก็หายเจ็บขา” ดังนั้นประสบการณ์ของชาวบ้านจึงเป็นกลไกตอกย้ำความเชื่อในอำนาจผีปู่ตา กรณีต่างๆที่กล่าวมาเจ้าของครัวเรือนจะทำพิธีเช่นไหว้เที บบอกกล่าวเอง (จุดธูปและพูดเพื่อเป็นการบอกกล่าว) เพราะไม่ใช่การแก้บน

ส่วนพิธีกรรมระดับชุมชน จะกระทำในเดือน 6 (พฤษภาคม) หมู่บ้านส่วนใหญ่จะกระทำปีละ 1 ครั้ง ก่อนเริ่มลงมือทำนา แต่ชาวบ้านป่าสังข์มีการประกอบพิธีกรรม 2 ครั้ง ช่วงก่อนลงมือทำนา และหลังจากเก็บเกี่ยวข้าว ในเดือน 1-2 (ธันวาคม-มกราคม) ของทุกปี วันที่ทำพิธีกรรมเช่นไหว้ต้องทำในวันพุธข้างขึ้นเท่านั้น ซึ่งจำบอกว่า “ผีไม่รับเครื่องเช่นไหว้วันอื่น เพราะเคยเช่นไหว้วันอื่นก็ยังไม่เข้าฝันอีก พอเลี้ยงอีกครั้งในวันพุธไม่มาอีก แสดงว่าวันอื่นท่านไม่รับ” เครื่องเช่นไหว้ประกอบไปด้วย

เหล่าโท ไก่ตัว พาหวาน (ข้าว กล้วย หรือของหวาน 4 ชิ้น) ยาสูบ 4 มวน คำหมาก 4 คำ ชั้น 5 (ดอกไม้ เทียน อย่างละ 5 คู่) ขอดคน ขอดสัตว์เลี้ยง (เอาใบตะไคร้, กล้วยที่เหนียว มามัดเป็นปม แทนจำนวนคน/สัตว์เลี้ยงในครัวเรือน) ซึ่งแต่ละครัวเรือนจะเตรียมเอง ส่วนไก่ เหล้า และเครื่องเช่น ไหว้อื่นๆ จะทำหน้าที่จัดหา โดยชาวบ้านจะออกเงินร่วมกันครัวเรือนละ 25 บาท สำหรับการเลี้ยงลง ส่วนการเลี้ยงขึ้นออกเงินร่วมกันครัวเรือนละ 10 บาท ที่เก็บในอัตราแตกต่างกันเนื่องจากช่วงเลี้ยงลง ต้องมีการทำพิธีเลี้ยงพระ และทำบุญเบิกบ้านไปพร้อมกัน โดยหลังจากเลี้ยงพระเสร็จจึงจะมีการเช่น ไหว้ปู่ตาต่อ ส่วนการเลี้ยงขึ้นจะไม่มีการเลี้ยงพระ จึงมีรายจ่ายน้อยกว่า ในการทำพิธีกรรมจำจะจัดเตรียมเครื่องเช่นไหว้ทุกอย่าง ในอดีตจำจะต้องจัดหาไก่มา 3 ตัว เพื่อเลี้ยงตายและเช่นไหว้ โดยไม่ได้เลือกไก่ เพียงแต่เวลาฆ่าไก่จะต้องไม่เชือดให้วียะส่วนใดส่วนหนึ่งขาด หาย แต่จะใช้การเอาข้อนทุบให้สลับ ไม่ให้เลือดออก แล้วจึงล้างเอาเครื่องในมาล้าง แล้วจับยัดเข้าไปดั้งเดิม ให้มีลักษณะความสมบูรณ์ของไก่ หลังจากนั้นนำไก่ไปต้ม เมื่อสุกนำมาเช่นไหว้ โดยต้องบอกกล่าวปู่ตาว่าตัวใดใช้แทนการเลี้ยงตายอะไร (เลี้ยงคน เลี้ยงฟ้าฝน เลี้ยงสัตว์เลี้ยง)

ขั้นตอนในการประกอบพิธีกรรม

หลังจากเลี้ยงพระเสร็จ จำจะนำเครื่องเช่นไหว้ทุกอย่างวางที่ศาลปู่ตา และให้ชาวบ้านนำขอดคน สัตว์เลี้ยงมารวมกันในตะกร้าขนาดใหญ่ พร้อมกับจุดธูปเทียนเพื่อทำพิธีบอกกล่าวปู่ตา โดยยกขึ้นทำขึ้นเหนือหัว แล้วพูดว่า “อ้อพ่อใหญ่ ลูกหลานจะลงทำอะไรทำนา ให้อ้อพ่อใหญ่เป็นผู้รักษาดูแล อย่าทักอย่าท้วง อย่าโกรธ ว่าลูกหลานลบหลู่อะไรลูกหลานอาจจะไม่รู้ตัวว่าทำผิด เริ่มตั้งแต่วันหวานกล้าเป็นต้นไป ฝนตกวันไหนก็จะลงมือทำนาเลย จะไม่ได้มาบอกกล่าวอีก จนกระทั่งเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จ” หลังจากนั้นจำก็จะบอกกล่าว ว่า ไก่ที่นำมา 3 ตัว เลี้ยงตายอะไรบ้าง โดยแต่ละตัวก็จะบอกคำเลี้ยงตาย เช่น เลี้ยงตายฝน จำก็จะบอกว่า “ถ้าฝนจะแล้งให้คางไก่หด ถ้าน้ำจะท่วมให้คางไก่ยืด” หรือเลี้ยงตายคนจำก็จะพูดว่า “ถ้าลูกหลานในหมู่บ้านจะไม่อยู่ดีมีสุขให้คางไก่ยืด แต่ถ้าจะอยู่ดีมีสุขให้คางไก่อยู่เท่าเดิม” หลังจากนั้นหลังจากกะว่าปู่ตารับเครื่องเช่นเสร็จก็จะดิงปัก ขาไก่ คอไก่ และเครื่องใน วางไว้ให้ปู่ตาที่ศาล แล้วดิงคางไก่ออกมาดู ถ้าคางไก่เป็นเช่นไรจะถือคำทำนายตามนั้น การเลี้ยงตายคางไก่ได้เลิกทำไป 3 - 4 ปีแล้ว เพราะจำบอกว่าเสียเวลา ใช้เวลานาน ชาวบ้านที่มาร่วมต้องรีบออกไปทำงาน (รับจ้างข้างนอก) หลังจากนั้นก็จะนำไก่และเหล้ามาแบ่งกันกิน แม้ทุกวันนี้จะเลิกเลี้ยง ทยไก่ แต่ยังใช้ไก่จำนวนมากกว่า 1 ตัว เพื่อให้ชาวบ้านที่มาร่วมพิธีได้กินด้วย นอกจากนี้บางหมู่บ้าน เช่น บ้านป่าเหลื่อมแม้ไม่มีการเลี้ยงขึ้นแต่มีการเช่นไหว้ขอบคุณปู่ตาในช่วงออกพรรษา โดยการไหลเรือไฟในเดือน 11 (ตุลาคม) โดยชาวบ้านจะทำเรือจากต้นจั่ว (นุ่น) แล้วเอาข้าวสาร ข้าวเหนียว อาหารแห้งบรรจุลงในเรือ ประดับประดาด้วยธง หลังจากนั้นจะแห่เรือออกไปยังศาลปู่ตา โดยเวียน 3 รอบ หลังจากนั้นจำจะเอาข้าวเหนียวทำพิธี “ควดข้าว” โดยเอาก้อนข้าวเหนียวทุเบาๆตามแขน ขามตัวชาวบ้านทุกคน พร้อมกับพูดว่า “ฮ้ายควดหนี อันไหนไม่ดีให้ไหลล่องไปกับน้ำ ให้มีแต่ความสุขกันทุกคนทุกคน”

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า ผีปู่ตาแสนอาจมีอำนาจทั้งหมด (as a whole) ในชุมชน ไม่ว่าต่อระดับปัจเจก ชุมชน และต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านแทบทุกด้าน ตั้งแต่เกิดจนตาย

ผีโพนขามใหญ่ ในความเชื่อของชาวบ้าน คือ ผีปู่ตาของชาวบ้านหนองฮี ไม่มีชื่อเฉพาะ จำหนองฮีจะเป็นผู้ทำพิธีเช่นไหว้ แต่จะมีการเชื้อเชิญชาวบ้านป่าสังข์ไปทำพิธีร่วมด้วย โดยเฉพาะผู้ที่มนานอยู่เขตติดต่อกับบ้านหนองฮี ซึ่งจุดที่ตั้งศาลปู่ตาที่เป็นต้นมะขามใหญ่ เป็นจุดที่บอกถึงเขตแดนระหว่างที่ดินทำกินของชาวบ้านหนองฮีและชาวบ้านป่าสังข์ ดังนั้นการตั้งศาลปู่ตาบริเวณนี้จึงเปรียบเสมือนการบ่งบอกถึงสัญลักษณ์ของขอบเขตที่ดินทำกิน และขอบเขตอำนาจของผีปู่ตาของชาวบ้านหนองฮีที่เชื่อมต่อกับบ้านป่าสังข์ นอกจากนี้ยังเป็นกลไกที่เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้าน 2 หมู่บ้าน ที่มีการใช้ทรัพยากรร่วมกัน ช่วยลดความขัดแย้ง เมื่อสอบถามความสัมพันธ์ของทั้งสองชุมชนพบว่า ชาวบ้านหนองฮีมีบรรพบุรุษที่อพยพมาจากแหล่งที่แตกต่างกับบ้านป่าสังข์ กล่าวคือ บรรพบุรุษของชาวบ้านป่าสังข์อพยพมาจากอุบลราชธานี ส่วนบรรพบุรุษของชาวบ้านหนองฮีอพยพมาจากจังหวัดอื่น (ชาวบ้านป่าสังข์คิดว่าจะอพยพมาจากแถบจังหวัดมหาสารคาม) นอกจากนี้ในระหว่าง 2 หมู่บ้านมีการแต่งงานกัน เมื่อมีบุญประเพณีที่สำคัญก็มักจะมีการมาประกอบพิธีร่วมกัน มีการไปมาหาสู่กัน ดังนั้นความเชื่อผีปู่ตาโพนขามใหญ่จึงเปรียบเสมือนกลไกที่ช่วยกระชับความสัมพันธ์ของทั้งสองหมู่บ้าน สำหรับการประกอบพิธีกรรมจะกระทำเช่นเดียวกันกับการเลี้ยงผีปู่ตาแสนอาจ

ผีนางหงษ์ที่กุดพาน ผีนางหงษ์ตามความเชื่อของชาวบ้าน ชาวบ้านเชื่อว่า “เป็นผีที่ไม่ใช่ผีใหญ่ แต่เป็นผีตายโหง เป็นเพศชายแต่ที่เรียกนางหงษ์เพราะเรียกตามชื่อเรือที่เป็นพาหนะ” ซึ่งมีเรื่องเล่าว่า สมัยก่อนที่การคมนาคมทางบกไม่สะดวก ชาวบ้านใช้การคมนาคมทางน้ำ มีพ่อค้า-แม่ค้าที่มากำขายก็จะติดต่อกำขายกับชาวบ้านทางน้ำ มารับซื้อข้าวเปลือก โดยเดินทางจากลำน้ำชีเข้ามาสู่ลำห้วยกุดพาน เข้ามาซื้อข้าวแล้วเรือล่ม เสียชีวิต วิญญาณเฮี้ยน มีฤทธิ์เดชปรากฏให้ชาวบ้านที่ไปหาปลา และที่มินาแถบนั้นเห็นเป็นประจำ ชาวบ้านจึงสร้างศาลให้และเรียกกันว่า “ผีนางหงษ์ หรือ ผีอีนางหงษ์” แล้วมีการปฏิบัติตามความเชื่อตลอดมา โดยทำพิธีเช่นไหว้ก่อนลงทำนา และหลังเก็บเกี่ยวข้าว เช่นเดียวกับการเลี้ยงผีปู่ตา แต่จะแตกต่างกันที่เครื่องเช่นไหว้ และผู้ที่เช่นไหว้จะมีเพียงผู้ที่มีนาติดกับกุดพานและบริเวณใกล้เคียงเท่านั้น เช่น กรณีของครอบครัวแมร์ตันวัย 77 ปี ซึ่งมีนาอยู่ติดกุดพาน และเป็นตัวแทนประกอบพิธีกรรมเช่นไหว้ผีนางหงษ์ ครอบครัวของผู้ที่มีนาอยู่ติดกุดพานทั้งหมด เพราะชาวบ้านเห็นว่าแมร์ตันอาวุโส และรู้เรื่องการประกอบพิธีกรรมดี เมื่อสอบถามถึงผู้สืบทอดการทำพิธีกรรม แมร์ตันบอกว่าชาวบ้านครอบครัวอื่นที่ค่อนข้างอาวุโสก็มีการเรียนรู้พิธีกรรมนี้เช่นกัน แมร์ตันเล่าให้ฟังถึงการประกอบพิธีกรรมว่า “การเลี้ยงผีทางหงษ์ ซึ่งเป็นผีหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์อยู่ในน้ำ จะเลี้ยงในวันข้างขึ้นเดือนหก ก่อนที่จะลงทำนาเครื่องเช่นไหว้จะประกอบด้วย ดอกบัว 1 คู่ เรือ 2 ลำ (เรือเงินเรือคำ (ทอง)) คนนั่งหัว-ท้าย พาหวาน 4 พา (ข้าว 4 คำ กล้วย/ขนมหวานต่าง ๆ 4 ชิ้น) ส่วนการเลี้ยงหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จจะต้องมีเครื่องเช่นไหว้เพิ่มเติม คือ ข้าว 4 เกวียน ในอดีตจะใช้เปลือกหอยโข่งใส่ข้าวเป็นสัญลักษณ์แทนเกวียน แต่ปัจจุบันใช้กระตังไปตอง/ตันข้าวแทน เพราะเปลือกหอยโข่งหายากมากขึ้น” ในการเช่นไหว้ก็จะพูดว่า “อี่ปู่กุดพานเอ๊ยปีนี้ทำไร่-ทำนาขอให้ได้ผลผลิตดี ข้าวปลาอุดมสมบูรณ์นะ” นอกจากนี้นางรัตน์ยังเล่าให้ฟังว่า ชาวบ้านที่มาหาปลาก็มักจะบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่กุดพานโดยพูดว่า “อี่ปู่กุดพานให้หมา นก(เอ็ง) นะ ให้ได้ปลาตัวโตๆ ปริมาณมากๆ” ดังนั้นแม้ผู้ที่นาอยู่ห่างจากกุดพานจะไม่ได้ทำพิธีเช่นไหว้ แต่ก็มีความเคารพยำเกรงต่อสิ่งศักดิ์

สิทธิ์ที่อยู่กุดพาน ไม่กล้ากระทำการอันใดที่เป็นการทำลายทรัพยากรน้ำมากกว่าการทำมาหากินตามปกติ

ผีบังโง้งโง้งที่หนองอ้อ ชาวบ้านกล่าวว่าผีบังโง้งโง้ง เป็นชายจากหมู่บ้านอื่นที่มาเสียชีวิตที่บริเวณหนองอ้อ ชาวบ้านเห็นศพลอยขึ้นอืดโดยไม่ทราบว่าเป็นใคร ชาวบ้านจึงให้ชื่อว่า “ผีบังโง้งโง้ง” ตามลักษณะการลอยฟุ้งขึ้น ซึ่งภาษาอีสานเรียกว่า “ลอยโง้งโง้ง” ผีบังโง้งโง้งเป็นเพียงผีที่ชาวบ้านกล่าวถึง เมื่อถามว่าเป็นผีประจำที่หนองอ้อหรือไม่ชาวบ้านบอกว่า ไม่ใช่ผีประจำ แต่พอพูดถึงหนองอ้อคนก็จะนึกถึงผีบังโง้งโง้ง แต่ไม่มีการสร้างศาลเพื่อการเคารพบูชาหรือทำพิธีกรรมแต่อย่างใด

ผีวังบักหก ดังที่กล่าวถึงมาแล้วว่าในแก่งน้ำต้อนมีสภาพภูมิประเทศที่แตกต่างกับจุดที่มีระดับน้ำลึกมากและมีน้ำไหลเชี่ยวไหลวน ที่ชาวบ้านเรียกว่า “วัง” ชาวบ้านเชื่อว่าวังต่าง ๆ มักจะมีผีประจำไม่ว่าจะเป็น วังขนาด หรือวังบักหก วังบักหกเป็นวังในแก่งน้ำต้อน ที่อยู่ใกล้บริเวณที่ชาวบ้านป่าสังข์ทำมาหากินมากที่สุด ดังนั้นพอถามถึงวังในแก่งน้ำต้อนชาวบ้านจะพูดถึงเฉพาะวังบักหก และหลาย ๆ คนไม่รู้จักชื่อวังอื่น ดังนั้นในที่นี้จึงจะขอกล่าวถึงรายละเอียดเฉพาะความเชื่อที่สัมพันธ์กับวังดังกล่าว “วังบักหก” ที่มาของชื่อ “บักหก” มาจากเรื่องเล่าถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีต โดยมีเรื่องเล่าว่ามีชาย 6 คน มาจากหมู่บ้านอื่น มาหาปลาที่แก่งน้ำต้อน พอถึงบริเวณ “วังน้ำ” ดังกล่าวมีลมพัด พายุเริ่มแดง ชายหนึ่งคนในจำนวนหกคนได้เตือนสมาชิกในกลุ่มให้ขึ้นจากน้ำ แต่เพื่อน ๆ บอกว่าไม่ขึ้นหรอก ไม่ต้องกลัวจะจับปลาตัวโต ๆ ก่อนค่อยขึ้น หลังจากนั้นได้เกิดพายุพัดอย่างแรงทำให้เรือล่ม ชายทั้งหกคนได้จมน้ำและเสียชีวิตในที่สุด ชาวบ้านจึงเรียกบริเวณดังกล่าวว่า “วังบักหก” และมีเรื่องเล่าขนานตามความเชื่อ ว่า เหตุที่เกิดขึ้นเป็นเพราะชายทั้งหกคนไม่เคารพยำเกรง “ปู่ตา” พูตจาสามท้าวทำให้ปู่ตาให้ผีบริวารที่วังน้ำลงโทษ ดังนั้นวังน้ำบริเวณนั้นจึงถูกเรียกชื่อว่า “วังบักหก” ตั้งแต่นั้นมา นอกจากปรากฏการณ์ดังกล่าวจะเป็นที่มาของชื่อวังดังกล่าวแล้ว นัยยะสำคัญประการหนึ่งที่สะท้อนถึงระบบคิดชาวบ้าน คือ การตอกย้ำความเชื่อในอำนาจของปู่ตาแสนอาจ ดังนั้นก่อนจะหาปลาชาวบ้านมักจะบอกกล่าวแก่ปู่ตาและเมื่อมีฟ้าแดงเริ่มมีลม ชาวบ้านมักจะรีบขึ้นจากน้ำ ชาวบ้านจะไม่พูดจาใดๆ ที่เป็นการลบหลู่ดูหมิ่นปู่ตา

แม้ผีที่วังบักหกจะเป็นตำนานที่เล่าขานและชาวบ้านยำเกรง แต่ที่บริเวณดังกล่าวไม่มีการตั้งศาลใดๆ (เพราะอยู่บริเวณน้ำลึก) และไม่มีการทำพิธีเช่นไหว้ใดๆ มีเพียงการบอกกล่าวขออนุญาตในการหาปลาเท่านั้น

ผีฝายดินที่ห้วยใหญ่ ห้วยใหญ่เป็นลำน้ำที่ไหลจากแก่งน้ำต้อนลงสู่ลำน้ำชี ในอดีตชาวบ้านได้ทำฝายดินกันไว้เพื่อให้แก่งน้ำต้อนมีน้ำตลอดปี ชาวบ้านเรียกฝายดังกล่าวว่า “ฝายโบราณ” ที่ฝายดังกล่าวมีการสร้างศาลขึ้นให้ชาวบ้านเคารพบูชา ชาวบ้านเรียกสั้น ๆ ว่า “ผีฝาย” ซึ่งชาวบ้านที่มีนาอยู่บริเวณใกล้เคียงฝาย มีการทำพิธีเช่นไหว้ผีฝายก่อนลงทำนาและหลังจากการเก็บเกี่ยว เครื่องเช่นไหว้จะเหมือนกับเครื่องเช่นไหว้ที่เลี้ยงผีนางหงษ์ที่กุดพาน ส่วนชาวบ้านทั่วไปไม่ได้ไปทำพิธีเช่นไหว้ แต่มีความยำเกรงไม่กล้าลบหลู่

ส่วนที่หนองหล่มและหนองดินเกวียน ชาวบ้านไม่ได้มีการสร้างความเชื่อเฉพาะที่กำหนดขึ้นมา เนื่องจากทั้งสองแหล่งน้ำอยู่ใกล้ ๆ กับแก่งน้ำต้อน และใกล้กับศาลปู่ตา ดังนั้นชาวบ้านจึงเชื่อว่าบริเวณแหล่งน้ำดังกล่าวอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของ “ปู่ตาแสนอาจ”

เมื่อสังเกตดูจะพบว่าแหล่งน้ำต่างๆที่อยู่ในบริเวณแก่งน้ำต้อน หรือบริเวณใกล้เคียง มักจะไม่มีการกำหนดความเชื่อขึ้นมากำกับ แต่จะใช้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นที่สัมพันธ์กับอำนาจความเชื่อของผีปูดตา เป็นสัญลักษณ์ ในการกำหนดความเชื่อที่กำกับอยู่กับแหล่งน้ำต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น วังบักหก ผีนางหงษ์ ผีบักโองโล่ง ก็ตาม ซึ่งการกำหนดสัญลักษณ์ที่สัมพันธ์กับความเชื่อผีปูดตาสะท้อนให้เห็นถึงเครือข่าย และโครงสร้างอำนาจของผีปูดตาแสนอาจ ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

ผีนา คือผีที่อยู่ประจำนาแต่ละแห่ง ส่วนใหญ่ญาติแต่ละเจ้าของจะมีการกำหนดตำแหน่งที่อยู่ของผีนาเจ้าละหนึ่งแห่ง เช่น อยู่ที่จอมปลวกในที่นา อยู่ที่แปลงนาแปลงใดแปลงหนึ่งจำบอกไว้ว่า “ผีทุ่งผีท่า (ผีนา) เรากำหนดขึ้นมาเพื่อปกป้องไร่ไร่นา” ชาวบ้านเชื่อว่าผีนาทำหน้าที่ปกป้องรักษาผืนนา การผลิตในไร่ไร่นา ซึ่งรวมไปถึงผลผลิต นอกจากนั้นบางครัวเรือนยังเชื่อว่า “ผีนา” ทำหน้าที่ดูแลรักษาสัตว์เลี้ยงในไร่ไร่นาด้วย เช่น กรณีครอบครัวของนางจ้อย วัย 56 ปี เล่าว่า “วันหนึ่งนำวัว-ควายไปเลี้ยงที่นา ผูกวัว-ควายไว้แล้วนอนหลับไป ผีนาว่าผีนามาปลุกพร้อมกับพูดว่า ลูกๆวัว-ควายจะไปกินข้าวของคนอื่นแล้ว และถ้านอนไม่ถูกทิศทางก็จะมาเข้าฝันบอกให้นอนให้ถูกทิศทาง โดยบอกว่าอย่านอนทางนี้ ขวางทางกูเดินไปมา” ครอบครัวนางจ้อยจึงเชื่อว่า ผีนา นอกจากช่วยดูแลไร่ไร่นาแล้วยังช่วยดูแลสัตว์เลี้ยงด้วย จะมีการกำหนดตั้งแต่รุ่นพ่อ-แม่ และมีคนปฏิบัติตามความเชื่อดังกล่าวโดยการเช่นไหว้ก่อนเริ่มทำนาในแต่ละปี ชาวบ้านจะมีการ “แฮกนา” ที่แปลงนาแปลงที่ชาวบ้านเรียกว่า “ตาแฮก” เป็นแปลงนาที่เริ่มการไถและปักดำ ในการประกอบพิธีกรรมของแต่ละครัวเรือนจะถูกกำหนดวันไม่พร้อมกัน เพราะแต่ละครัวเรือนจะเลือกวันที่ไม่ตรงกับวันที่พ่อ-แม่ของตนเองเสียชีวิต และมักจะทำกันในช่วงระยะเวลาที่ไม่ห่างจากวันที่จะเริ่มลงมาเตรียมดิน หรือปักดำนาจริง ในการเลี้ยงตาแฮก จะมีเครื่องเช่นไหว้ ได้แก่ เหล้า 1 แก้วหรือขวดเล็ก ไช้ 1 ฟอง เพื่อเป็นสัญลักษณ์ของ “เหล้าไห ไก่ตัว” ผู้ที่ทำพิธีมักจะเป็นผู้ชายในครอบครัว เช่น พ่อ-แม่ ปู่-ย่า ตา-ยาย แล้วแต่ประสบการณ์ของครอบครัว เช่น ครอบครัวของนางสี ๆ ได้เล่าถึงประสบการณ์ที่เกิดขึ้นกับครอบครัวของตนให้ฟังว่า “ผีที่นาอยู่โพพนา (จอมปลวก) ก่อนลงทำนาจะมีการเช่นไหว้ด้วยเหล้าไหไก่ตัว แต่ไม่มีการเลี้ยงหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเช่นที่ทำกับผีปูดตา” แต่ทุกวันนี้ชาวบ้านที่แยกครัวเรือนออกไปมักไม่ค่อยปฏิบัติตามความเชื่อ ทำให้กระบวนการผลิตข้าวความเชื่อนี้ค่อย ๆ ลดความเข้มข้นลง เมื่อหมดคนรุ่นพ่อ-แม่ พิธีกรรมแบบนี้ยิ่งถูกละเลยเพิ่มมากยิ่งขึ้น ยกเว้นในบางครัวเรือนที่มีเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับครอบครัวแล้วโยงไปที่ความเชื่อเรื่องผีนา จึงทำให้การปฏิบัติตามความเชื่อนั้นยังคงอยู่ เช่น ครอบครัวนางสี เล่าถึงประสบการณ์ที่เกิดขึ้นกับครอบครัวของตนให้ฟังว่า ผีโพพนาพูดจาหลบหลู่ไม่ได้ เช่น ลูกเขยเป็นชาวดุรธานี เข้ามาอยู่ใหม่ก็ไปพูดจาหลบหลู่ผีนาโดยไม่ตั้งใจว่า “นั่งตาเหลือกอยู่นี่หละ รู้จักดูแลไร่ไร่นา บ้านเมืองหน้อย” พอตกเย็นนอนหลับไปและฝันว่าผีนามาเข้าฝันและบอกว่า “มึงเก่งนักมึงมาอยู่แทนกูใหม่” หลังจากนั้นลูกเขยก็เจ็บป่วย ต้องทำพิธีขอขมา ลูกหลานจึงเคารพผีนา ทำพิธีเช่นไหว้ทุกปี เมื่อมีการไถแฮกนาก็จะมีการหว่านกล้าที่แปลงนาแปลงนั้น และเมื่อต้นกล้าโตก็จะนำมาปักดำที่แปลงตาแฮกก่อน 7 วัน แทนวันทั้ง 7 วัน แล้วดูว่าข้าวที่ปลูกแทนวันใดที่เจริญเติบโตดีที่สุดในปีต่อไปก็จะเริ่มปักดำในวันนั้น ซึ่งพบว่าแม้จะมีการเลี้ยงผีในละแวกนา เช่น ผีนางหงษ์ ผีฝายดิน แต่เจ้าขนาแต่ละแห่งก็จะมีพิธีเลี้ยงผีนาของตนเองต่างหาก

ผีบ้านผีเรือน ชาวบ้านเชื่อว่า “ผีบ้านผีเรือน คือ ผีพ่อ-แม่ หรือผีบรรพบุรุษ” ดังที่จำได้กล่าว ว่า “ผีเรือนเป็นผีพ่อแม่ที่อยู่กับบ้านกับเรือน ช่วยดูแลปกป้องลูกหลาน บ้านเรือน” ชาวบ้านมักจะ ไม่มีการสร้างหิ้ง/ศาลผีเรือน แต่ชาวบ้านจะระลึกถึงและยำเกรงตลอด ในโอกาสสำคัญต่างๆในชีวิต ชาวบ้านมักจะมีพิธีกรรมบอกกล่าว ในบางครั้งก็จะมีการเซ่นไหว้ผีเรือน เช่น เมื่อมีลูกหลานเกิดใหม่ จะเดินทางไกล จะแต่งงาน หรือ บวช เป็นต้น ในการบอกกล่าวผีเรือนจะใช้รูป 1 ดอก เพื่อทำพิธีจุด บอกกล่าว และในการเซ่นไหว้ผีเรือน มักจะมีการจัดสำหรับกับข้าวและจตุรปูบอกให้ผีเรือนมารับเครื่อง เซ่นไหว้

อำนาจของผีประเภทต่างๆมีลดหลั่นกันไปและมีความสัมพันธ์กับชีวิตของชาวบ้านในนัยยะที่ แตกต่างกันด้วย จากโครงสร้างอำนาจดังกล่าวจะเห็นว่าในโลกทัศน์ของชาวบ้านผีปู่ตาแสนอาจ คือผีที่มีอำนาจมากที่สุดในบรรดาผีทั้งหมด ชาวบ้านกล่าวว่า “ผีต่างๆ ผีทุ่ง ผีนา ผีนางหงษ์ ผีโพนขามใหญ่ ผีเรือน เป็นลูกน้องบริวารของผีปู่ตาแสนอาจทั้งหมด” รองจากผีปู่ตาแสนอาจจะมีผีที่มีอำนาจลดหลั่น ลงไป คือ ผีโพนขามใหญ่ ซึ่งเป็นผีปู่ตาของชาวบ้านหนองฮีและชาวบ้านป่าสังข์ที่มีนาอยู่ในเขตติดต่อกับที่นาของชาวบ้านหนองฮีในละแวกโพนขามใหญ่ที่เป็นที่ตั้งศาลปู่ตา ส่วนผีนางหงษ์ เป็นผีที่อยู่นา บริเวณกุดพาน แต่มีอำนาจมากกว่าผีนาทั่วไป เปรียบเสมือนตัวแทนของผีนาในละแวกกุดพานแถบ บ้านป่าสังข์ แม่นรัตน ชาวบ้านที่เป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงผีนางหงษ์ กล่าวว่า “พวกนาติด กุดพานเลี้ยงผีนางหงษ์เลย ไม่ต้องเลี้ยงผีนา ให้ผีนางหงษ์ดูแลนาแถบกุดพานให้” ส่วนผีนาในละแวก นั้นก็จะเป็นผีที่อยู่ตามนาของแต่ละเจ้าของ ซึ่งจะมีอำนาจในการปกครองดูแลที่นาของตนเองเท่านั้น ส่วนผีเรือนแม้จะดูเหมือนอยู่คนละส่วนแต่เมื่อถามถึงอำนาจของผีเรือน จำซึ่งเป็นผู้รู้ในการประกอบ พิธีกรรมมองว่า “ผีเรือนสูงกว่าผีทุ่งผีท่า (ผีในน้ำ) ทั่วไป เพราะผีเรือนเป็นผีพ่อ-แม่ บรรพบุรุษที่อยู่ ที่บ้านเรือนเรา ส่วนผีทุ่งผีท่า เป็นผีสมมติ เป็นผีที่เรากำหนดขึ้นมา เรียกมาเพื่อรักษาไร่นา น้ำท่า” (เฮาแปงเข้าปฏิบัติเอา เฮียกเอาให้เป็นพุทธิรักษานา)

ดังนั้นผีนาทั่วไปจะมีอำนาจไม่สูงเท่าผีเรือน และทำหน้าที่คนละด้านกับผีเรือน ผีทั้งหลายที่ กล่าวมาชาวบ้านจะมีการทำพิธีเซ่นไหว้บูชา ส่วนผีอีกกลุ่มที่ชาวบ้านไม่มีการเซ่นไหว้บูชา ได้แก่ ผีตาม วังน้ำในแก่งน้ำต้อน เช่น ผีวังบกหก วังชันาค ผีบักโองโล่งที่หนองอ้อ ซึ่งผีต่างๆชาวบ้านเชื่อว่าเป็นชาว บ้านอื่นที่มาเสียชีวิตในบริเวณดังกล่าว เมื่อถามว่าชาวบ้านกลัวผีต่างๆหรือไม่และมีการบอกกล่าวหรือ ไม่ก่อนจะลงหาปลา หรือเก็บพืชไร่ ชาวบ้านบอกว่า “ไม่ได้บอกกล่าวอะไร ไม่ได้กลัว ส่วนใหญ่ถ้าลง น้ำจะเรียกหาอีพ่อใหญ่แสนอาจคนเดียว” ซึ่งมีข้อสังเกตว่า ผีที่อยู่ตามแหล่งทรัพยากรธรรมชาติทั่วไป ที่มีความเชื่อมโยงโดยตรงน้อยกับชาวบ้านทั้งในระดับปัจเจก ครัวเรือน และชุมชน ชาวบ้านมักจะไม่มีการทำพิธีกรรมเซ่นไหว้บูชา แต่จะมีการรับรู้ถึงการมีอยู่ของผีเหล่านั้น และมีความยำเกรงในอำนาจ

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าผีที่มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชาวบ้านมากน้อยต่างกัน จะมีความสำคัญ ต่อชาวบ้านในระดับที่แตกต่างกันในโลกทัศน์ของชาวบ้าน ผีปู่ตาเป็นผีที่สัมพันธ์กับชีวิตของชาว บ้านแทบทุกด้านตั้งแต่เกิดจนตาย (ดังจะได้อธิบายในรายละเอียดต่อไป) ผีนางหงษ์จะทำหน้าที่ดูแลที่ นาของคนในละแวกที่ทำนาบริเวณกุดพานและมีนัยยะความสำคัญต่อชาวบ้านที่มีนาบริเวณนั้นมากกว่า ชาวบ้านทั่วไป ซึ่งคล้ายกับผีโพนขามใหญ่ เพียงแต่ผีโพนขามใหญ่เป็นผีในระดับชุมชนของชาวบ้าน หนองฮีด้วย ชาวบ้านจึงมองว่าผีโพนขามใหญ่มีอำนาจมากกว่าผีนางหงษ์ ส่วนผีเรือน ชาวบ้านมองว่ามี

ความสำคัญมาก (อาจจะรองจากผีปู้ตา) เพราะเป็นผีพ่อ-แม่ อยู่กับสมาชิกในบ้านตลอด ทำอะไรก็ต้องยำเกรง ส่วนผีนาจะอยู่ประจำนา ชาวบ้านจะยำเกรงในช่วงที่ทำไร่ไถนา หรือออกไปไร่ไถนา แต่ผีน้ำผีทำในแก่งน้ำต้อนทั่วไป ชาวบ้านเชื่อว่าทั้งหมดอยู่ในความดูแลของผีปู้ตาแสนอาจ จึงยำเกรงปู้ตาแสนอาจ และบอกกล่าวปู้ตาแสนอาจมากกว่า

ในโลกทัศน์ของชาวบ้านผีทั้งหมดในชุมชนจะอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของผีปู้ตา ทำงานประสานกับผีปู้ตาในการดูแลผู้คน ทรัพยากร ไม่ว่าจะเป็นไร่ไถนา แหล่งน้ำ และป่าสาธารณะ ความเชื่อดังกล่าวถูกเล่าผ่านประสบการณ์ของชาวบ้านรุ่นต่อรุ่น เช่น แม่รัตนี ผู้อาวุโสและเป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรม บอกว่า “ถ้าจะหาปลาที่กุดพาน จะต้องเรียกหาอีปู่กุดพาน (ผีนางหงษ์) แต่ถ้าแก่งใหญ่ต้องเรียกหาปู่บ้าน (ปู้ตาแสนอาจ) หรือ ก่อนที่จะมีประปาหมู่บ้าน มีชาวบ้านครอบครัวหนึ่งเอารถอีแต่นับรถทุกถังไปขนน้ำจากกุดพานมาใช้ วิ่งผ่านศาลปู้ตาไปมาโดยไม่บอกกล่าวก็ตายที่กุดพาน ชาวบ้านเชื่อว่าไปขนน้ำไม่บอกกล่าวปู้ตาท่านเลยลงโทษ” นอกจากนี้ชาวบ้านรายอื่น ๆ ยังได้ถ่ายทอดประสบการณ์เกี่ยวกับอำนาจของผีปู้ตาแสนอาจที่ควบคุมอำนาจของผีอื่น ๆ อีก เช่น น้าระพีเล่าว่า “จะทำพิธีขุดลอกหนองดินเกวียน ก็ต้องทำพิธีบอกกล่าวปู้ตา คนแก่ไปทั้งหมดบ้าน จะขุดลอกหนองหล่มหนองอ้อ ก็มีการบอกกล่าวเช่นกัน” จากคำบอกเล่าของชาวบ้านสะท้อนให้เห็นถึงอำนาจของผีปู้ตาที่ครอบคลุมและควบคุมอำนาจของผีแหล่งอื่นด้วย มีการติดต่อประสานกับผีต่าง ๆ เช่น คำบอกเล่าของแม่ลา วัย 49 ปี ซึ่งมีนาอยู่แถบหนองดินเกวียน และโพนขามใหญ่ ได้เล่าให้ฟังว่า “การทำนา ช่วงปักดำจะต้องเหลือทางไว้ให้ปู้ตาสัญจรไปมาติดต่อกันระหว่าง ผีปู้ตา ผีนา และผีโพนขามใหญ่ แม่ซื้อนาต่อจากเจ้าของเดิมเป็นมือที่สาม เจ้าของคนแรกไม่เชื่อ ปักดำนาไม่เหลือเส้นทางไว้ ปวดท้องตาย คนแรกที่มาซื้อที่นาต่อก็ปวดท้องตายเช่นกัน” แม่ลาได้เล่าให้ฟังว่า ครอบครัวของตนเองทราบเรื่องเส้นทางสัญจรของผีปู้ตาจากการที่ผีปู้ตามาเข้าฝันลูกเขย ซึ่งพูดจาลบลู่ปู้ตาและผีนา พอดกเย็นมาจึงฝันว่ามีปู้ตามาบอกว่า “มึงมาดูแลแทนกูมัย” และบอกเส้นทางสัญจร และจุดที่ท่านติดต่อด้วย ว่ามีผีตนใดอยู่บ้าง ซึ่งผีที่สำคัญในละแวกนาของนางลา ได้แก่ ผีนา และผีโพนขามใหญ่ ที่ปู้ตาเดินทางไปควบคุมดูแล และประสานงานด้วย จากความเชื่อดังกล่าว ในช่วงปักดำนาครอบครัวของนางลาจึงเหลือเส้นทางไว้ ไม่ปักดำบริเวณดังกล่าว (เป็นเส้นทางไม่ใหญ่มาก) เพื่อให้เป็นเส้นทางสัญจร ของผีปู้ตา

ข. พิธีกรรมสิ่งสะท้อนอำนาจที่แตกต่างกันของผี

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าในโลกทัศน์ของชาวบ้านผีแต่ละประเภทมีความสำคัญต่อชาวบ้านแตกต่างกันไป ซึ่งสามารถจำแนกได้ 2 ระดับ ได้แก่ ผีระดับชุมชน และผีระดับครัวเรือน

ผีระดับชุมชน ได้แก่ ผีปู้ตา ทั้งผีปู้ตาแสนอาจ และผีปู้ตาโพนขามใหญ่ ผีนางหงษ์ ผีวังบักหก และผีฝ่ายดิน เป็นต้น ในบรรดาผีระดับชุมชนก็ยังมีอำนาจที่ลดหลั่นกันไป ตามความสัมพันธ์ที่มีต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านดังที่กล่าวมาแล้ว ผีอีพ่อใหญ่หรือผีปู้ตาแสนอาจ เป็นผีระดับชุมชนที่มีระดับกว้างกว่าชุมชนบ้านป่าสังข์ แต่เป็นผีปู้ตาของผู้คนในละแวกแก่งน้ำต้อน ส่วนผีโพนขามใหญ่ เป็นผีปู้ตาที่เป็นผีของชุมชนบ้านหนองฮี และมาสัมพันธ์กับชาวบ้านป่าสังข์ที่มีที่นาในละแวกโพนขามใหญ่ ที่เป็นเขตเชื่อมต่อระหว่างบ้านหนองฮีและบ้านป่าสังข์ แม้ว่าผีปู้ตาแสนอาจและผีโพนขามใหญ่จะมีอำนาจระดับที่แตกต่างกัน แต่ความเชื่อในผีทั้งสองก็เป็นความเชื่อที่ถูกกำหนดขึ้นมาในแต่ละชุมชน และมีการปฏิบัติตามความเชื่อในแต่ละชุมชน เพียงแต่ความเชื่อผีปู้ตาแสนอาจเป็นความเชื่อที่มีร่วม

บทที่ 5

สรุปและข้อเสนอแนะ

งานวิจัยเรื่อง ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) วัตถุประสงค์การวิจัย ได้แก่

- 1) เพื่อศึกษาพลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ
- 2) เพื่อศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ

พื้นที่ที่ศึกษา คือ บ้านป่าสังข์ ตำบลดอนช้าง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นหมู่บ้านหนึ่งที่อยู่ติดแก่งน้ำต้อน ซึ่งเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติสำคัญของจังหวัดขอนแก่น

วิธีเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ การรวบรวมข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary data) การสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง (Semi-Structure Interview-SSI) การสัมภาษณ์เป็นรายบุคคล (Individual Interview) การสัมภาษณ์กลุ่ม (Group Interview) และสัมภาษณ์เจาะลึก (In-depth Interview) ในระดับครัวเรือน นอกจากนี้การศึกษายังประกอบด้วยการสังเกตการณ์ (Observation) แบบไม่มีส่วนร่วม (Non-Participation Observation) และแบบมีส่วนร่วม (Participation Observation)

หน่วยที่ใช้ในการวิจัย มี 2 ระดับ คือ ระดับชุมชนและระดับครัวเรือน

ผลการศึกษาพบว่า

1) บริบทชุมชน

สภาพกายภาพ บ้านป่าสังข์อยู่ห่างจากขอนแก่นเป็นระยะทางประมาณ 21 กิโลเมตร มีสภาพพื้นที่เป็นที่ลุ่มมากกว่าที่ดอน ชาวบ้านส่วนใหญ่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง 36 ครัวเรือนไม่มีที่ดินทำกิน เนื่องจากอพยพมาอยู่ที่หลัง หมู่บ้านก่อตั้งมาได้ประมาณ 90 ปี โดยชาวบ้านที่อพยพมาจากตำบลดอนช้าง มีแหล่งน้ำที่สำคัญ ได้แก่ แก่งน้ำต้อน กุดพาน หนองอ้อ หนองหล่ม หนองติเมเวียน และลำน้ำชี แหล่งน้ำที่เป็นเสมือนเส้นเลือดใหญ่ของชุมชนได้แก่ แก่งน้ำต้อน ซึ่งชาวบ้านใช้ประโยชน์ในแทบทุกด้าน นอกจากนี้ยังมีแหล่งน้ำเสริมในการเกษตรและอุปโภค ได้แก่ ระบบชลประทานสูบน้ำด้วยไฟฟ้า และระบบประปาชุมชน

สภาพทางชีวภาพ พืชสำคัญที่ชาวบ้านปลูก ได้แก่ ข้าว ซึ่งมีทั้งข้าวนาปีและนาปรังริมแก่งน้ำต้อน การเลี้ยงสัตว์ ได้แก่ วัว ควาย เป็ด ไก่ ไข่เพื่อบริโภคและขาย นอกจากการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์แล้วชาวบ้านยังมีการประมงและเก็บหาพืชผักน้ำ เพื่อไว้บริโภคและขาย

สภาพทางเศรษฐกิจ สังคม บ้านป่าสังข์มี 88 ครัวเรือน มีประชากร 452 คน เป็นชาย 224 คน หญิง 228 คน สมาชิก 3 - 4 คนต่อครัวเรือน ประชากรเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-อีสาน ส่วนใหญ่จบชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 อาชีพทำนาและรับจ้าง ชาวบ้านมีการรวมกลุ่มทางสังคม โดยเฉพาะกลุ่มอาชีพและการเงิน เช่น กลุ่มผู้ใช้น้ำเพื่อการเกษตร กลุ่มออมทรัพย์ และกลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงจิ้งหรีด เป็นต้น นอกจากการรวมกลุ่มทางสังคมชาวบ้านส่วนใหญ่ยังมีการรวมกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ โดยมีการรวมกลุ่มกันในสายตระกูลเครือญาติ ซึ่งมีตระกูลใหญ่ๆ เพียง 2 - 3 ตระกูล ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงมักเกี่ยวดองเป็นญาติพี่น้องกัน ชาวบ้านสามารถเข้าถึงแหล่งทุนต่างๆได้ทั้งในระบบและนอกระบบ แต่ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะเป็นหนี้ในระบบ โดยส่วนใหญ่ยืมเงินจากกองทุนหมู่บ้าน และธนาคารเพื่อการ

เกษตรและสหกรณ์ ชาวบ้านมีการยึดมั่นในความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ จำยคลิ่งกับชาวบ้านในชนบททั่วไป กล่าวคือ มีความเชื่อเรื่องผีต่าง ๆ โดยเฉพาะผีปู่ตามีการปฏิบัติตามฮีตสิบสี่ คองสิบสี่

การเปลี่ยนแปลงของชุมชน ชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่เห็นได้ชัดเจนและมีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านและแหล่งน้ำในชุมชน ซึ่งพอจะแบ่งการเปลี่ยนแปลงออกเป็น 3 ยุค ได้แก่ ยุคก่อตั้งชุมชน ยุคเริ่มพัฒนา และยุคการพัฒนา ซึ่งเกณฑ์ในการแบ่งยุคการเปลี่ยนแปลงจะพิจารณาจากการแพร่กระจายของเทคโนโลยี ความรู้ สาธารณูปโภคต่าง ๆ ตลอดจนนโยบายต่าง ๆ ของรัฐที่เข้าสู่ชุมชนในแต่ละช่วง ซึ่งพบว่า ยุคเริ่มพัฒนาเป็นยุคที่มีการแพร่กระจายเทคโนโลยี และความรู้สมัยใหม่เข้าสู่ชุมชนน้อยที่สุด ชาวบ้านพึ่งพิงธรรมชาติและมีการผลิตเพื่อยังยืน แหล่งน้ำมีทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านเข้ามาใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำเพื่อยังชีพ ถ้ามีผลผลิตเหลือก็จะนำไปแปรรูปและนำไปแลกข้าว ในยุคที่สองชาวบ้านเริ่มได้รับเทคโนโลยีสมัยใหม่ซึ่งมาพร้อมกับการพัฒนาด้านสาธารณูปโภค ทำให้วิถีการผลิตของชาวบ้านเริ่มเปลี่ยนไป ชาวบ้านมีการผลิตพืชเศรษฐกิจในตอน มีการปลูกปอและนำไปแช่ในแหล่งน้ำ หาปลาเพื่อขายบ้าง ในยุคที่สามที่มีการพัฒนาด้านต่าง ๆ เทคโนโลยี โครงการต่าง ๆ ของรัฐทะลักเข้าสู่ชุมชน พร้อมทั้งการพัฒนาเส้นทางคมนาคมให้มีความสะดวกรวดเร็ว มีการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำชี มีการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมออกสู่ชานเมือง ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงทิ้งงานในไร่นาเพื่อมารับจ้างในโรงงานจนกระทั่งภาคการเกษตรขาดแคลนแรงงาน นอกจากนี้ผู้ที่ออกมารับจ้างยังได้นำเครื่องมือในการประมงที่ก้าวหน้าเข้าสู่ชุมชน ทำให้สามารถหาปลาได้ปริมาณมาก ทรัพยากรในแหล่งน้ำเริ่มลดลง พร้อมทั้งภูมิปัญญาในการผลิตและใช้เครื่องมือชนิดอื่นเริ่มลดความสำคัญลง โครงการพัฒนาต่าง ๆ ของรัฐทำให้แหล่งน้ำต่าง ๆ มีการเปลี่ยนแปลง เช่น แก่งน้ำต้อน มีการสร้างฝายหินกันแก่งน้ำต้อน ติดตั้งจุดสูบน้ำด้วยพลังงานไฟฟ้า การทำฝายน้ำล้นที่กุดพาน และการติดตั้งจุดทำระบบประปาหมู่บ้านที่หนองดินเกวียน

2) พลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ ซึ่งมีจุดเน้นเพื่อนำเสนอให้เห็นพลวัตของภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำโดยภาพรวมตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยจะแยกออกเป็นด้านต่าง ๆ ได้แก่ พลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านกายภาพ พลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านเศรษฐกิจและสังคม และพลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านวัฒนธรรม ซึ่งทั้ง 3 มิติจะพิจารณาในเรื่อง สิทธิในการเข้าถึง ควบคุม และการใช้ประโยชน์ของชุมชน

พลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านกายภาพ สะท้อนให้เห็นในเรื่องของการเข้าถึง การควบคุม และใช้ประโยชน์ ที่เปลี่ยนแปลงไปของแหล่งน้ำต่าง ๆ ซึ่งสามารถจำแนกแหล่งน้ำออกได้เป็น 2 ประเภท ได้แก่ แหล่งน้ำที่คนสร้างขึ้น และแหล่งน้ำตามธรรมชาติ แหล่งน้ำที่คนสร้างขึ้นได้แก่ ส่างหรือบ่อน้ำตื้น ที่ชาวบ้านมีการสร้างองค์ความรู้ ทั้งในการสังเกตลักษณะพื้นที่ที่จะขุดบ่อน้ำตื้น วิธีการขุด การใช้ประโยชน์ ซึ่งในยุคพัฒนาความรู้ต่าง ๆ ค่อย ๆ เลือนหายไปจากชุมชน พร้อมกับการหันมาบริโภคน้ำฝน และใช้น้ำจากระบบประปาหมู่บ้าน ส่วนแหล่งน้ำธรรมชาติ พบว่ามีการเปลี่ยนแปลงทางด้านกายภาพซึ่งเกิดจากการเข้าใช้ประโยชน์พื้นที่รอบ ๆ แหล่งน้ำ การขุดลอจ การกักน้ำเพื่อการเกษตร ซึ่งเป็นผลจากการทำฝายหินกันแก่งน้ำต้อน และความต้องการน้ำในการเกษตรที่มีมากขึ้น

นอกจากแหล่งน้ำที่เปลี่ยนแปลงไป พบว่า ทรัพยากรในแหล่งน้ำก็เปลี่ยนแปลงไปเช่นกัน สัตว์น้ำหลายชนิดหายไป บางชนิดมีจำนวนลดลงมาก ทั้งนี้เป็นผลมาจากความต้องการในการบริโภคปลาที่มีมากขึ้น มีการจับปลาเพื่อขายมากขึ้น

พลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านเศรษฐกิจ สังคม พบว่า ชาวบ้านใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำทั้งการเป็นแหล่งอาหาร แหล่งน้ำเพื่อการเกษตร แหล่งน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค เส้นทางคมนาคมและแหล่งท่องเที่ยว ซึ่งพบว่าในอดีตแหล่งน้ำเป็นแหล่งอาหารหลักที่มีความสำคัญมาก เพราะในชุมชนไม่มีการนำอาหารจากภายนอกเข้ามาขาย ชาวบ้านจะอาศัยพืชผักที่ปลูกได้ พืชผักจากแหล่งน้ำ สัตว์น้ำ (โดยเฉพาะในแก่งน้ำต้อน) เพื่อบริโภคในครัวเรือน นำมาแปรรูปเพื่อแลกข้าว ชาวบ้านมีการสร้าง สืบทอด และถ่ายทอดภูมิปัญญาในเรื่องสภาพแหล่งน้ำ ทรัพยากรในแหล่งน้ำ และเครื่องมือในการทำประมง จากรุ่นสู่รุ่นโดยการปฏิบัติจริง เมื่อมีการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรม มีการพัฒนาต่างๆ ผลักดันให้แรงงานในหมู่บ้านทะลักออกสู่อุตสาหกรรม เหลือแต่วัยพ่อ-แม่ หรือวัยกลางคน ภูมิปัญญาชาวบ้านในเรื่องต่างๆที่สัมพันธ์กับการประมงค่อยๆลดความเข้มข้นลง และอยู่กับชาวบ้านบางกลุ่ม ส่วนแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร พบว่าชาวบ้านส่วนใหญ่อาศัยน้ำจากแก่งน้ำต้อนเป็นแหล่งน้ำเสริมในการทำเกษตร ทั้งในรูปของการทำนาปั้งรอบแก่งน้ำต้อน การใช้น้ำจากระบบชลประทาน คลองสูบน้ำเป็นแหล่งน้ำเสริมในการทำนาปีในช่วงฝนทิ้งช่วง โดยอาศัยกลไกการควบคุมทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ นอกจากนี้แก่งน้ำต้อนยังเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญของชุมชน เพราะในอดีตไม่มีถนนและสะพานข้ามแม่น้ำชี ชาวบ้านสัญจรไปมาโดยใช้เรือเป็นพาหนะ ชาวบ้านใช้เรือทั้งการเดินทางและการขนส่งผลผลิตทางการเกษตร บรรทุกสินค้าไปขายในเมือง เป็นต้น การใช้แก่งน้ำต้อนเป็นเส้นทางคมนาคมทั้งหมดไปเมื่อมีการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำชีบริเวณบ้านหนองบัวดีหมีและหนองโพธิ์ ส่วนการเป็นแหล่งท่องเที่ยวในอดีตมีกาให้ความสำคัญน้อย แต่พอช่วงหลังเมื่อมีการกระจายอำนาจในการปกครอง องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ได้มีโครงการต่างๆเพื่อพัฒนาแก่งน้ำต้อนให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว

และพลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านวัฒนธรรม พบว่าภูมิปัญญาชาวบ้านที่เป็นกลไกสำคัญในการจัดการแหล่งน้ำ คือ ความเชื่อเรื่องผี โดยเฉพาะผีปู้ตาซึ่งเป็นกลไกในการควบคุมการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ โดยเฉพาะแก่งน้ำต้อน โดยเฉพาะการทำประมงในบริเวณน้ำลึก การหาผักบัวและฝื่อ ชาวบ้านจะต้องมีการบอกกล่าวปู้ตาทุกครั้ง และไม่ทำลายทรัพยากร เป็นต้น ในทุกปีชาวบ้านจะทำพิธีเช่นไหว้ผีปู้ตาในช่วงเดือน 6 (พฤษภาคม) และช่วงเดือน 12 (พฤศจิกายน) หรือเดือนอ้าย (ธันวาคม)

3) ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ

ในการศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำจะให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำในปัจจุบัน ซึ่งจะทำความเข้าใจถึงระบบคิดของชาวบ้านที่เกี่ยวข้องกับเรื่องแหล่งน้ำ ทรัพยากรในแหล่งน้ำ และเครื่องมือ/วิธีการในการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ

ระบบคิดเกี่ยวกับการจำแนกประเภทของทรัพยากรแหล่งน้ำของชุมชน พบว่าชาวบ้านมีการจำแนกประเภทและการให้ความหมายของแหล่งน้ำ ชาวบ้านมีการจำแนกประเภทแหล่งน้ำออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ๆ ได้แก่ แหล่งน้ำที่มีอยู่ตามธรรมชาติ และแหล่งน้ำที่มนุษย์สร้างขึ้น สำหรับแหล่งน้ำที่มีอยู่

ตามธรรมชาติชาวบ้านจำแนกออกเป็น 9 ประเภทตามลักษณะทางกายภาพ ได้แก่ แก่ง กุด บึง หนอง ห้วย เลิง บวก และบึง นอกจากนี้ยังพบว่าแหล่งน้ำที่มีขนาดใหญ่ที่สัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน ชาวบ้านมีการจำแนกสภาพทางกายภาพในแก่งน้ำตื้น ดังนี้ ตะฝั่งหรือริมฝั่ง หนอง โนน ห้วย วัง ป่าบัว ปากก/ฝือ สำหรับแหล่งน้ำที่มนุษย์สร้างขึ้นมีการจำแนกตามลักษณะการก่อสร้างและขนาด ดังนี้ สระ ส่าง (บ่อน้ำตื้น) ซึ่งมีการจำแนกออกเป็นส่างแข่ง ส่างโบก คลองส่งน้ำ บ่อบาดาล และน้ำประปา พบว่าในการจำแนกประเภทของแหล่งน้ำออกเป็น 2 ประเภท ใหญ่ๆดังกล่าว สัมพันธ์กับการมองเรื่องสิทธิการใช้ประโยชน์ การควบคุมและการเข้าถึง

การจำแนกประเภทและการให้ความหมายทรัพยากรในแหล่งน้ำ พบว่ามีการจำแนกออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ ได้แก่ ทรัพยากรที่เป็นสัตว์ และทรัพยากรที่เป็นพืช

การจำแนกสภาพแหล่งน้ำกับเครื่องมือในการประมง พบว่า สภาพแหล่งน้ำที่มีระดับความลึกแตกต่างกัน ชาวบ้านจะมีการใช้เครื่องมือในการทำการประมงที่แตกต่างกัน

3.2 ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชน ในการศึกษาครั้งนี้ได้แยกศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านออกเป็น 3 ด้าน ได้แก่ ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านกายภาพ ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านเศรษฐกิจสังคม และภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านวัฒนธรรม

3.2.1 ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านกายภาพ สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาชาวบ้านในการเข้าใช้ประโยชน์ในพื้นที่รอบแก่งน้ำตื้นในช่วงฤดูแล้ง ซึ่งมีลักษณะเป็นสิทธิเชิงซ้อน ที่ชาวบ้านทั่วไปสามารถใช้ประโยชน์พื้นที่ดังกล่าวในช่วงฤดูฝนในการหาปลา หากก/ฝือ การจัดการด้านกายภาพโดยการทำ “ตม่น้ำ” เพื่อนำน้ำเข้าไร่นาในการทำนาปรัง หรือการเป็นแหล่งน้ำเสริม แต่ส่วนใหญ่บริเวณรอบแก่งน้ำตื้นชาวบ้านมักจะทำน้ำจากแก่งน้ำตื้นในการทำนาปรังในช่วงฤดูแล้ง และการจัดทำฝายเพื่อกักเก็บน้ำเพื่อใช้ในการเกษตร ซึ่งฝายที่ชาวบ้านรู้จักมีอยู่ 3 ประเภท ได้แก่ ฝายดิน ซึ่งเป็นฝายดั้งเดิมเป็นภูมิปัญญาเดิม ฝายหินและฝายคอนกรีตหรือฝายซีเมนต์ ซึ่ง 2 ฝายหลังมักจะเป็นฝายซึ่งทางราชการมาก่อสร้างให้ ซึ่งพบว่าชาวบ้านป่าสังข์มักจะไม่ค่อยมีการทำฝายกักน้ำเพราะในอดีตชาวบ้านมีแหล่งน้ำพอเพียงสำหรับการเกษตร ประกอบกับแหล่งน้ำที่มีอยู่ในชุมชนมักมีลักษณะที่กว้าง ไม่เหมาะกับศักยภาพชาวบ้านที่จะทำฝายกักน้ำ ช่วง 4 - 5 ปีที่ผ่านมา นอกจากนี้ยังพบว่าสภาพทางกายภาพที่แตกต่างกันมีผลต่อลักษณะทรัพยากร การใช้วิธีการ

3.2.2 ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านเศรษฐกิจสังคม ซึ่งจำแนกออกเป็น

ก. แหล่งอาหารและแหล่งรายได้ พบว่า แก่งน้ำตื้นเป็นแหล่งน้ำสำคัญและเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของชาวบ้านวัยกลางคนถึงวัยแก่ ที่ไม่ได้ออกไปรับจ้างนอกชุมชน ชาวบ้านหลายครัวเรือนหาปลา และเก็บผักบัว พืชผักน้ำ กก/ฝือ ไปขายให้แก่พ่อค้า แม่ค้า ทั้งที่มารับซื้อในหมู่บ้านและนำไปขายที่ตลาด โดยมีรายได้ต่อครัวเรือนต่อปีแตกต่างกันไปแล้วแต่ชนิดของทรัพยากร และความชำนาญ โดยจะมีรายได้ตั้งแต่ 2,000 - 7,000 บาทต่อปีต่อครัวเรือน

ข. แหล่งน้ำเพื่อการผลิต พบว่า แหล่งน้ำเพื่อการผลิตที่สำคัญในชุมชนมี 2 ประเภท ได้แก่ แหล่งน้ำธรรมชาติและแหล่งน้ำที่มนุษย์สร้างขึ้น แหล่งน้ำธรรมชาติที่มีความสำคัญในการผลิต

ได้แก่ แก่งน้ำต้อน กุดพาน ส่วนแหล่งน้ำที่มนุษย์สร้างขึ้น ได้แก่ ระบบคลองชลประทานส่งน้ำ ซึ่งพบว่าแหล่งน้ำธรรมชาติ ชาวบ้านจะใช้การจัดการอย่างไม่เป็นทางการ ส่วนแหล่งน้ำที่มนุษย์สร้างขึ้น ชาวบ้านจะใช้การจัดการที่เป็นทางการในรูปแบบสหกรณ์ผู้ใช้น้ำ ซึ่งมีสมาชิก 4 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านป่าเหลื่อม บ้านดอนช้าง บ้านหนองฮี และบ้านป่าสังข์

ค. แหล่งท่องเที่ยว เป็นการจัดการที่อาศัยฐานภูมิปัญญาเดิมของชาวบ้านที่เคยจัดงานบุญประเพณีแข่งเรือในแก่งน้ำต้อน ในเดือนตุลาคมของทุกปี จะมีชาวบ้านจากหมู่บ้านต่างๆรอบแก่งน้ำต้อนมาเที่ยวชมการแข่งขันแข่งเรือ ซึ่งเป็นการจัดการโดยชาวบ้านในตำบลดอนช้าง ในภายหลังที่มีการกระจายอำนาจในรูปแบบองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ทาง อบต. ดอนช้างได้มีการของบประมาณพัฒนาแก่งน้ำต้อนและจะฟื้นฟูประเพณีแข่งเรือให้คนนอกชุมชนรู้จักและมาเที่ยวชมงานแข่งเรือ

3.2.3 ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำด้านวัฒนธรรม พบว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านที่เป็นกลไกสำคัญในการจัดการแหล่งน้ำ คือ ความเชื่อเรื่องผีต่างๆ ซึ่งมีผีปุตามีอำนาจสูงสุด ซึ่งในโลกทัศน์ของชาวบ้านมีการจำแนกผีประเภทต่างๆที่อยู่รอบตัว ซึ่งสะท้อนให้เห็นโครงสร้างอำนาจของผี ซึ่งมีผีปุตามีอำนาจสูงสุด และพบว่าผีปุตามีความสัมพันธ์กับผีอื่นๆในชุมชน ทั้งผีนา ผีแหล่งน้ำต่างๆ ผีเรือน ผีเร่ร่อน เป็นต้น นอกจากนี้ผีประจำแหล่งน้ำต่างๆในชุมชนยังมีฐานะเป็นบริวารที่ทำงานเชื่อมต่อกับผีปุต่า ซึ่งอำนาจที่แตกต่างกันของผีชนิดต่างๆสะท้อนให้เห็นได้จากการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อ นอกจากนี้ยังพบว่าความเชื่อเรื่องผีปุต่าไม่ได้มีอำนาจอยู่เฉพาะในโครงสร้างของผีชุมชน แต่ยังมีอำนาจในเชิงเครือข่ายในหลายๆชุมชนรอบแก่งน้ำต้อน ทำให้ผีปุต่ามีนัยยะและเป็นสัญลักษณ์ของผีประจำแก่งน้ำต้อนอย่างชัดเจน ซึ่งสะท้อนให้เห็นผ่านการเข้าถึงในการใช้ประโยชน์จากแก่งน้ำต้อน ซึ่งชาวบ้านจะมีการบอกกล่าวทุกครั้งในการใช้ประโยชน์ และยังมีมุมมองความเชื่อผีปุต่าเป็นกลไกในการรักษาทั้งคนและทรัพยากรในชุมชนทั้งป่าและน้ำ แต่พบว่าผืนดินรอบแก่งน้ำต้อนกลับไม่มีความสัมพันธ์กับอำนาจของแก่งน้ำต้อน ซึ่งอาจจะเนื่องมาจากในอดีตพื้นที่รอบแก่งน้ำต้อนเป็นพื้นที่น้ำท่วมตลอด ไม่เคยได้ใช้ประโยชน์ แต่ภายหลังเมื่อมีการสร้างเขื่อนยางกันลำน้ำชี ชาวบ้านจึงสามารถใช้ประโยชน์ในการทำนาปรังได้ กลไกความเชื่อยังไม่ถูกกำหนดและพัฒนาในการจัดการทรัพยากรที่ดินรอบแก่ง

4) เจ็อนไซที่มีผลต่อการก่อเกิดและคงอยู่ของภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ

4.1 ความรู้ในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชนแบบองค์รวม (Holistic) ซึ่งมีลักษณะเป็นความรู้ที่มีความเชื่อมโยงทุกด้านไม่ใช่ความรู้ของเทคโนโลยีล้วน ๆ

4.2 ความสำคัญของแก่งน้ำต้อน ที่มีต่อชาวบ้านทั้งในอดีตและในปัจจุบันในด้านต่างๆทำให้ชาวบ้านสร้างองค์ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาขึ้นมาเพื่อเป็นกลไกในการจัดการแหล่งน้ำในชุมชนให้มีทรัพยากรเพื่อใช้ประโยชน์ได้ตลอด

4.3 แก่งน้ำต้อนในฐานะทรัพยากรเปิดเสรี (Open Access) ซึ่งไม่มีใครที่เป็นเจ้าของทรัพยากรชัดเจน มีขอบเขตการใช้ประโยชน์กว้างขวาง ทำให้การกำหนดกฎเกณฑ์ในการควบคุมที่เป็นทางการในการเข้าถึง และใช้ประโยชน์ทรัพยากรในแหล่งน้ำเป็นไปได้ยากและจะทำให้เกิดปัญหาความ

ขัดแย้ง เนื่องจากการละเมิดกฎเกณฑ์ เนื่องจากแก่น้ำต่อนในความคิดของชาวบ้าน คือ ทรัพยากรธรรมชาติที่ทุกคนมีสิทธิในการใช้ประโยชน์ร่วมกันอย่างเสรี

4.4 การผลิตซ้ำทางความเชื่อและความรู้ในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำ ซึ่งพบว่าในชุมชนมีกลไกและกระบวนการในการถ่ายทอด สืบทอด และผลิตซ้ำภูมิปัญญาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องผีปู้ตา ซึ่งมีเจ้าและผู้อาวุโสในชุมชนเป็นกลไกสำคัญในการถ่ายทอด สืบทอด และผลิตซ้ำผ่านกระบวนการนันทนาการทำพิธีกรรม นอกจากนี้ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านอื่นยังถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น แม้ผู้รับความรู้จะน้อยลงและกลไกจะไม่มี ความเข้มแข็งเช่นเดิม แต่การถ่ายทอดความรู้ก็ยังปรากฏให้เห็นผ่านการเรียนรู้ในลักษณะความรู้ที่ได้จากการปฏิบัติจริง (Practice Knowledge)

4.5 เครือข่ายความเชื่อผีปู้ตากับการสร้าง ความเข้มแข็งของความเชื่อผีปู้ตา ซึ่งปรากฏให้เห็นผ่านการมีความเชื่อผีปู้ตาเดียวกัน คือ ปู้ตาแสนอาจ ของหลายๆชุมชนที่อยู่ติดแก่งน้ำต่อน ดอกย่ำให้คนในชุมชนต่างๆเชื่อในอำนาจของผีปู้ตาในฐานะผู้ปกป้องรักษาแก่งน้ำต่อน

4.6 การปรับการจัดการอย่างเหมาะสมทั้งภูมิปัญญาสมัยใหม่และภูมิปัญญาดั้งเดิมของชาวบ้าน ซึ่งพบว่าถ้าแหล่งน้ำที่มนุษย์สร้างขึ้น โดยเฉพาะที่หน่วยงานราชการสร้างขึ้น ชาวบ้านมักจะอาศัยกฎเกณฑ์ที่เป็นทางการในการจัดการ ถ้ากฎเกณฑ์ดังกล่าวจัดการไม่ได้ก็จะใช้กลไกที่เป็นภูมิปัญญาเดิมของชาวบ้านเข้ามาผสมผสานในการจัดการ ส่วนแหล่งน้ำธรรมชาติชาวบ้านจะอาศัยการจัดการที่ไม่เป็นทางการเข้ามาจัดการ ทั้งภูมิปัญญาที่อยู่ในรูปของความเชื่อและข้อตกลงอย่างหลวมๆ เพื่อลดความขัดแย้งในการเข้าถึงและใช้ทรัพยากร

เงื่อนไขต่างๆที่กล่าวมาไม่ได้ถูกพิจารณาอย่างแยกส่วน แต่ในทางตรงกันข้ามเงื่อนไขต่างๆล้วนมีผลต่อการเกิดขึ้นของภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำและการคงอยู่ของภูมิปัญญาดังกล่าว

ข้อเสนอแนะ

1. ในการเข้าไปจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำของรัฐหรือหน่วยงานต่างๆในชุมชน เพื่อลดความขัดแย้งและให้เกิดความร่วมมือจากชุมชน เจ้าหน้าที่ควรคำนึงถึงการทำความเข้าใจในระบบคิดของชาวบ้าน ในเรื่องทรัพยากรธรรมชาติ เพราะระบบคิดดังกล่าวสัมพันธ์กับการมองเรื่องสิทธิในทรัพยากรนั้นๆ ทั้งในเรื่องการเข้าถึง การควบคุม การกำหนดสิทธิและการใช้ประโยชน์

2. ในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำควรจะเป็นองค์รวม คำนึงถึงความสัมพันธ์ระหว่างการจัดการแหล่งน้ำในด้านต่างๆ มากกว่าการมองในเชิงเทคโนโลยีเพียงด้านเดียว

3. เจ้าหน้าที่ของรัฐและหน่วยงานต่างๆควรทำความเข้าใจภูมิปัญญาชาวบ้านที่เป็นกลไกในการจัดการแหล่งน้ำ เพื่อนำภูมิปัญญาดังกล่าวมาต่อยอดหรือผสมผสานด้วยวิธีการใหม่ที่จะนำไปเพื่อให้ชาวบ้านเกิดความรู้สึกถึงการมีส่วนร่วมและภาคภูมิใจในฐานความรู้เดิมของตนเอง

4. การจะจัดทำโครงการต่างๆในการพัฒนาแหล่งน้ำควรอยู่บนฐานความต้องการของผู้ได้รับประโยชน์ และฟังเสียงของผู้เสียประโยชน์ ตลอดจนคำนึงถึงทางเลือกที่หลากหลายในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำเพื่อลดผลกระทบด้านลบที่จะเกิดขึ้นกับชาวบ้าน

บรรณานุกรม

- ชยันต์ วรรณະภูติ และฉันทนา บรรพศิริโชติ (บรรณาธิการ). 2540. ระบบความรู้พื้นบ้าน
ปัจจุบัน : การวิจัยและพัฒนา. เชียงใหม่. สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และ
สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชูศักดิ์ วิทย์ภัก. 2537. การจัดการลุ่มน้ำชุมชนภายใต้ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมในภาคเหนือ. เชียงใหม่
ธิดารัตน์ ทิวะศศิธรและคณะ(2536) การจัดการชลประทานขนาดเล็ก: กรณีศึกษาลุ่มน้ำห้วยยาง
และห้วยซ้อ ขอนแก่น.สถาบันวิจัยและพัฒนาแหล่งน้ำ.
- ธีรดา นามโท. 2545. การจัดการแหล่งน้ำโดยชุมชน. มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์และชยันต์ วรรณະภูติ. อำนาจการควบคุมน้ำแบบชาวบ้าน : ทางเลือกการจัดการ
แหล่งน้ำมีมากกว่าเขื่อน. มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน.
- พรพิไล เลิศวิชาและอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. 2545. ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน. กรุงเทพฯ. สำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ไพสิษฐ์ พานิชกุล. 2545. สิทธิชุมชนปัญหาและพัฒนาการทางความคิด. มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน.
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. คณะสังคมศาสตร์. ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา. 2543. แนวความ
คิดพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรม. เชียงใหม่. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. คณะสังคมศาสตร์.
ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา.
- ยศ สันตสมบัติ. 2545. สิทธิชุมชนเอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง คนมองคน : นานาชีวิตใน
กระแสความเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. (องค์กรมมหาชน)
สถาบันแหล่งน้ำและสิ่งแวดล้อม. คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2535. สภาวะการณ์
เกี่ยวกับทรัพยากรน้ำในประเทศไทย. ขอนแก่น. สถาบันแหล่งน้ำและสิ่งแวดล้อม.
- สุรียา สมุทรคุปต์ และคณะ. 2536. พิธีกรรมทางศาสนาในฐานะที่เป็นกลไกการจัดการทรัพยากร
พื้นบ้านของชาวอีสาน. ขอนแก่น.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2544. วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน: พลวัตและศักยภาพของชุมชนใน
การพัฒนา. กรุงเทพฯ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- อุไรวรรณ ดันกิมหยง. (2538). เหมืองฝายเพื่อการพัฒนาชุมชนและนิเวศสู่ความยั่งยืน.
กรุงเทพฯ สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- Tatuvanit, Nalinee. And Kapke}J. Domon.1994. **Water Users Group: Local Participation in
Irrigation Project. A Paper Presented in Training on Irrigation Project Planning}
Design And Construction 10 Oct–Nov. 1994.**

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

แนวทางการสัมภาษณ์ ระดับชุมชน

1. บริบทชุมชน

1.1 สภาพกายภาพ

- ที่ตั้ง อาณาเขต การคมนาคม ประวัติชุมชน
- สภาพภูมิประเทศ และการใช้ประโยชน์ที่ดิน
- แหล่งน้ำ

1.2 สภาพทางชีวภาพ

- การปลูกพืช : ชนิด จำนวนคร้วเรือนที่ปลูก แหล่งน้ำการกระจายผลผลิต
- เลี้ยงสัตว์ : ชนิด จำนวนคร้วเรือนที่เลี้ยง การกระจายผลผลิต
- การทำประมง : จำนวนคร้วเรือนที่ทำประมง การกระจายผลผลิต

1.3 สภาพทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม

- ประชากร กลุ่มชาติพันธุ์
- การศึกษา
- การรวมกลุ่มทางสังคม
- ความสัมพันธ์ทางสังคม
- อาชีพ รายได้ หนี้สิน
- การปกครอง
- ความเชื่อ ประเพณี

1.4 การเปลี่ยนแปลงของชุมชน : ดูพัฒนาการตั้งแต่ตั้งชุมชน

2. พลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชน (ดูการเปลี่ยนแปลงทุกด้าน)

2.1 พลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการด้านกายภาพ

- การจับจองพื้นที่ทำนาปรัง: พื้นที่ จำนวนคร้วเรือนที่ใช้ประโยชน์ การใช้ประโยชน์ กฎ/กติกาในการใช้ประโยชน์
- การจัดการน้ำด้านกายภาพเพื่อการผลิต: ลักษณะการจัดการ วิธีการ

2.2 พลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการด้านเศรษฐกิจ สังคม

- แหล่งอาหารและรายได้: แหล่งน้ำ ชนิดทรัพยากร วิธีการได้มา การกระจายผลผลิต ตลาด รายได้ ข้อตกลง การปฏิบัติตาม
- แหล่งน้ำเพื่อการผลิต: แหล่งน้ำ วิธีการนำน้ำมาใช้ ข้อตกลง การปฏิบัติตาม
- แหล่งน้ำอุปโภค บริโภค: แหล่งน้ำ วิธีการนำน้ำมาใช้ ข้อตกลง การปฏิบัติตาม
- แหล่งท่องเที่ยว: แหล่งน้ำ วิธีการนำน้ำมาใช้ ข้อตกลง การปฏิบัติตาม

2.3 พลวัตภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการด้านวัฒนธรรม

- ประเภท ข้อตกลง ระบบจารีต
- วิธีการนำมาใช้เป็นกลไกในการจัดการ

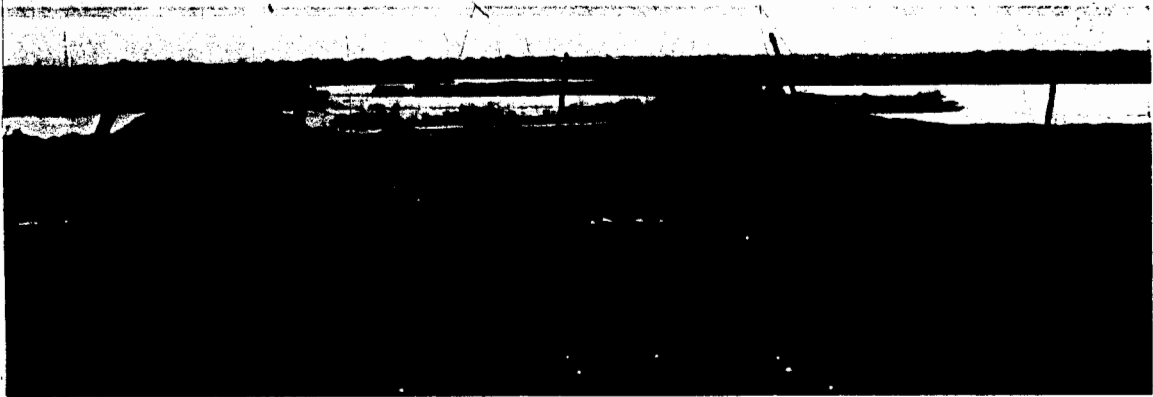
- การปฏิบัติตามข้อตกลง
- ความสัมพันธ์ระหว่างกลไกความเชื่อกับความสัมพันธ์ด้านต่าง ๆ

3. ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำของชุมชนด้านต่าง ๆ (ดูเช่นเดียวกับหัวข้อที่ 2 แต่จะละเอียดในแต่ละเรื่องในสภาพปัจจุบัน)

แนวทางการสัมภาษณ์
ระดับครัวเรือน

1. โครงสร้างครอบครัว: สมาชิกทั้งหมด วัยแรงงาน รายละเอียดของสมาชิก (เพศ อายุ สถานภาพ ในครอบครัว สถานภาพสมรส การอพยพ)
2. ที่ดินทำกิน: จำนวนแปลง ที่ตั้ง พื้นที่แต่ละแปลงบ แหล่งน้ำเสริม การใช้ประโยชน์ สัดส่วนการใช้ประโยชน์แต่ละประเภท
3. กิจกรรมของครัวเรือน: ประเภทกิจกรรม สถานที่ที่ทำการกิจกรรม สมาชิกที่ทำการกิจกรรมต่างๆ ช่วงเวลาที่ทำ รายได้
4. ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ
 - การใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำแต่ละแห่ง การเข้าถึง
 - การเข้าถึงแหล่งน้ำแต่ละแหล่ง
 - การรับรู้ข้อตกลงในการเข้าถึง และใช้ประโยชน์
 - การปฏิบัติตามข้อตกลงในการเข้าถึง และใช้ประโยชน์ (เช่น การทำตามข้อตกลง การปฏิบัติพิธีกรรมตามความเชื่อ เป็นต้น)

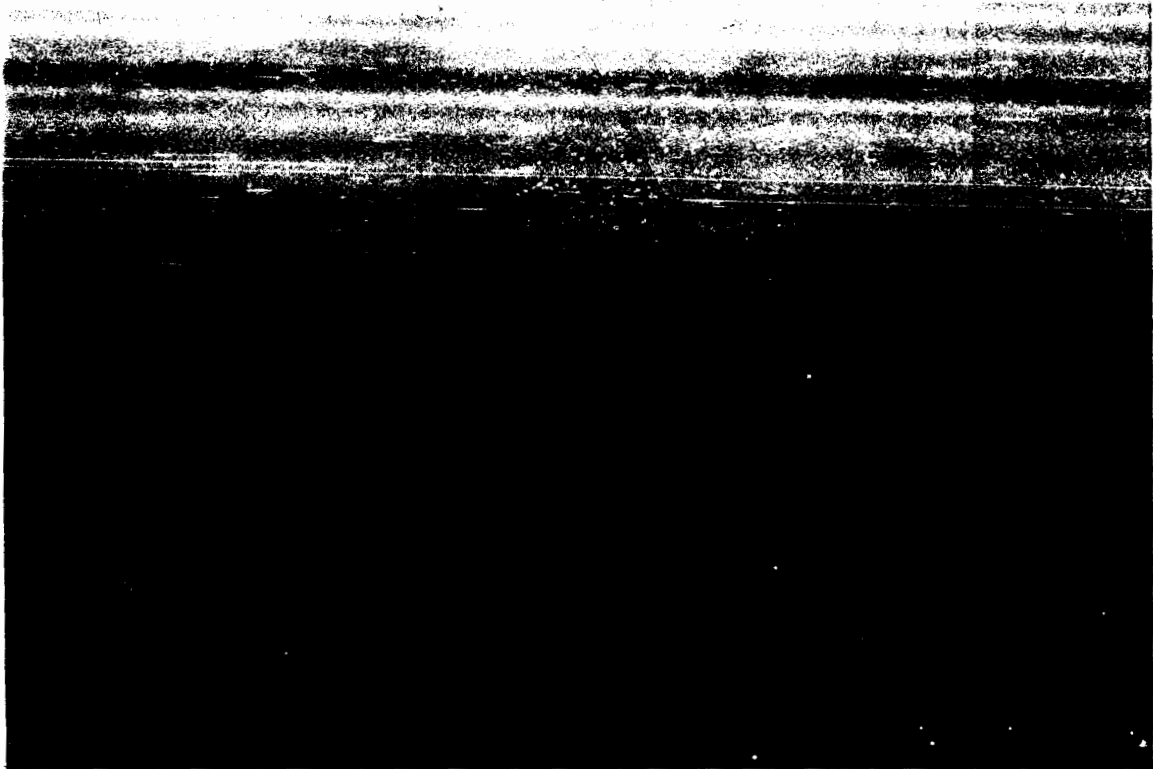
ภาคผนวก ข

แก่งน้ำต่อนบริเวณบ้านป่าสังข์

จุดสูบน้ำคลองส่งน้ำด้วยไฟฟ้าที่บ้านป่าเหลื่อม

การใช้ประโยชน์ริมแก่งน้ำตื้นเลี้ยงเป็ด ทำนา

ค้างจุดบั้งไฟเพื่อบูชาปู่ตาริมแก่งน้ำตื้น

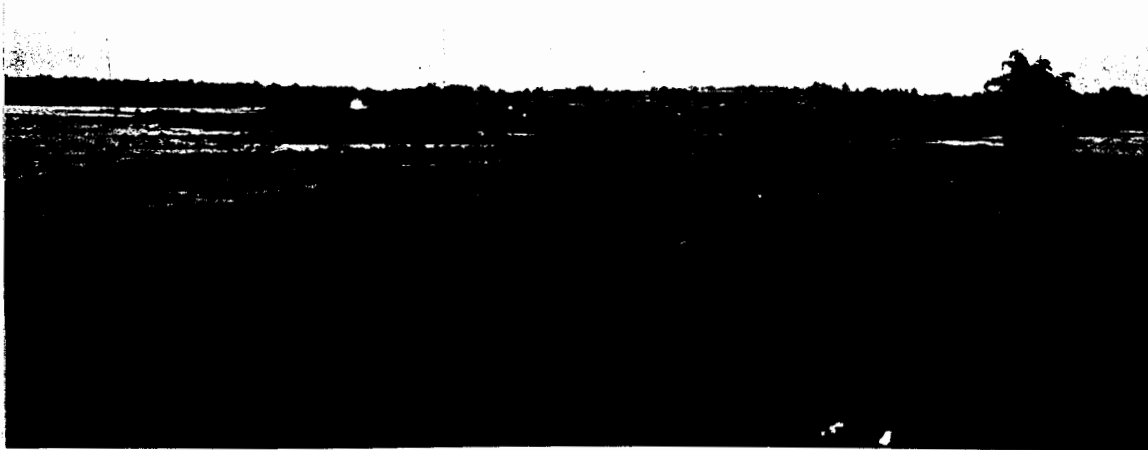
ฝายน้ำล้นที่กุดพานบ้านป่าสังข์

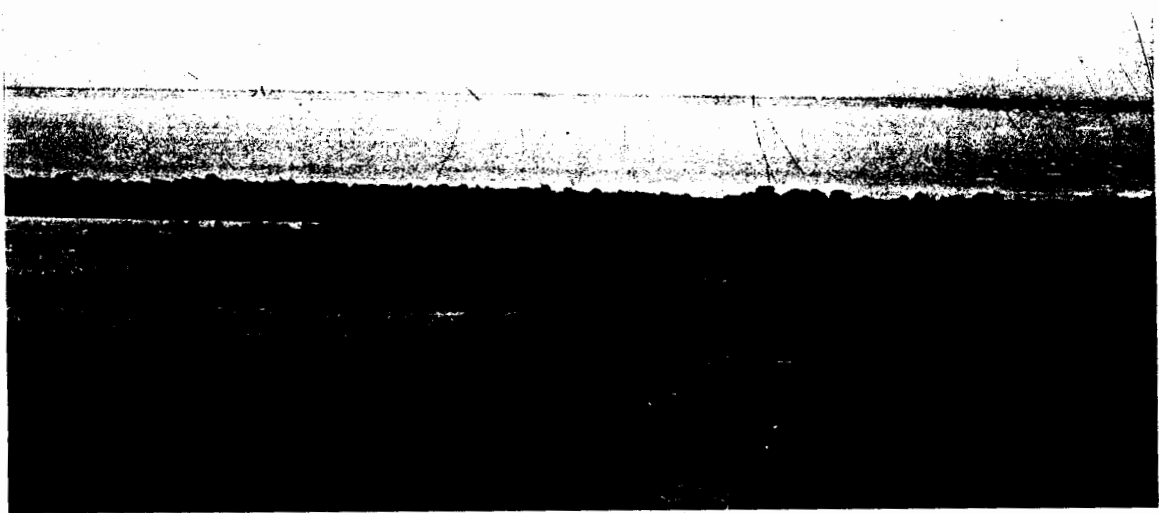
ฝายกุดพานบ้านหนองโพธิ์

หนองตีนเกวียน

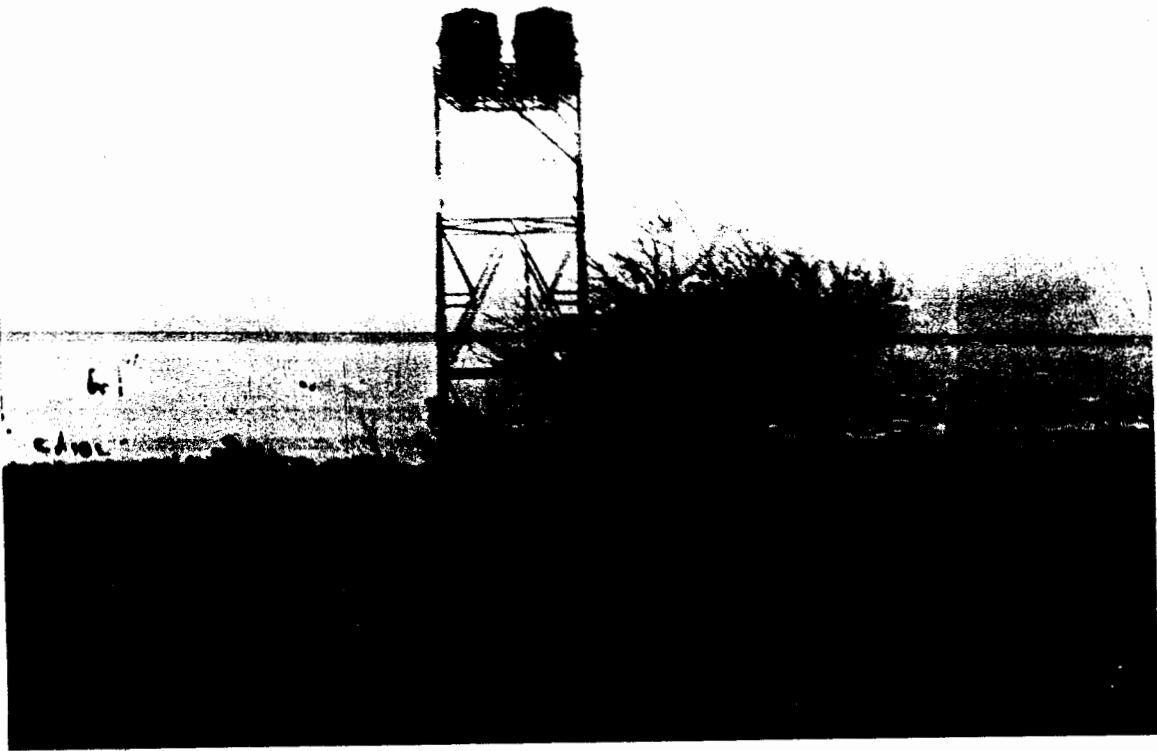
หนองอ้อและหนองหล่มอยู่คนละฝั่งกันบนดิน

สภาพหนองห่มฤดูฝน

ท่อระบายน้ำจากหนองดินเกวียน

จุดสูบน้ำประปาที่หนองดินเกวียน

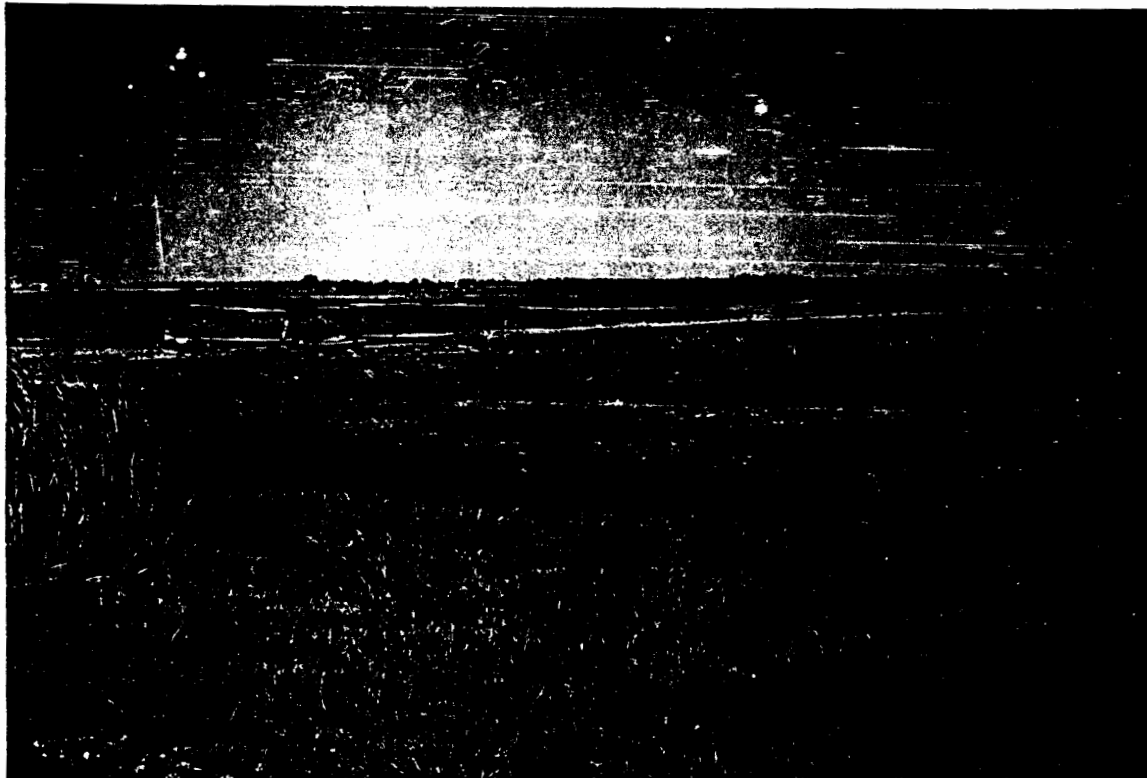
ต้นกก/ผือที่แก่งน้ำต้อนช่วงฤดูฝน

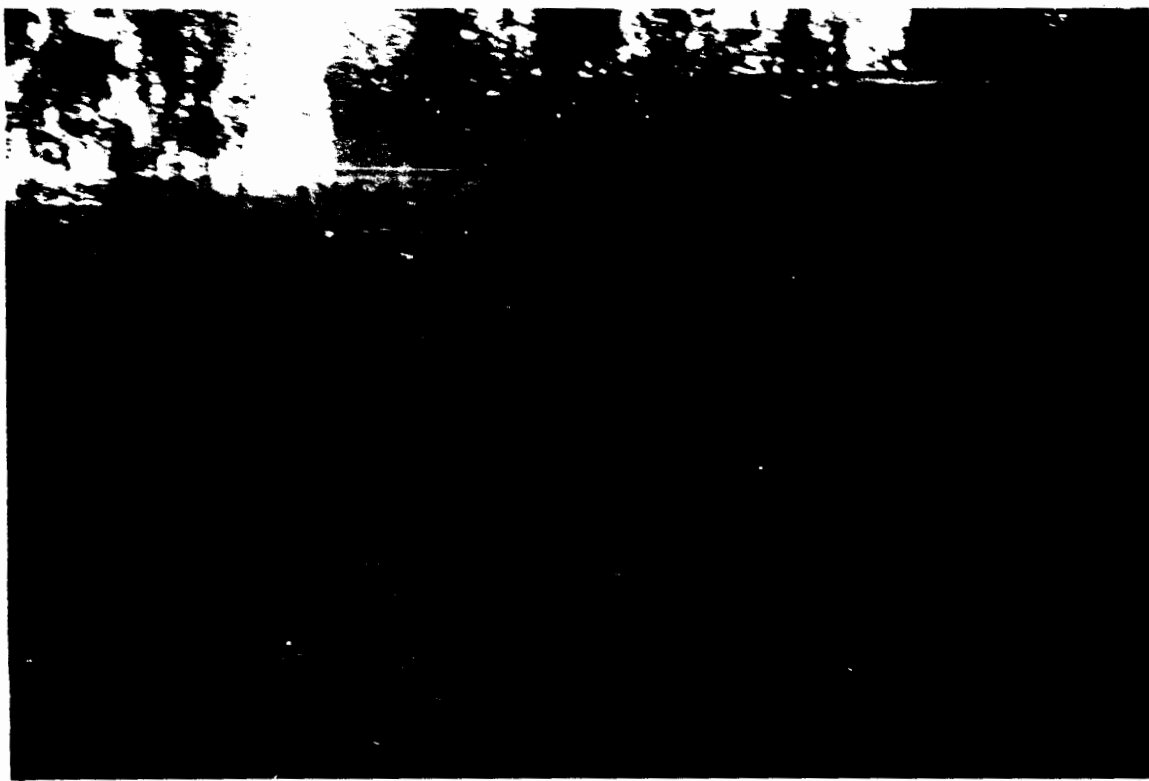
ป่าบัวริมแก่งน้ำต้อน

“ต่ง” เครื่องมือตักปลาริมฝั่งน้ำ

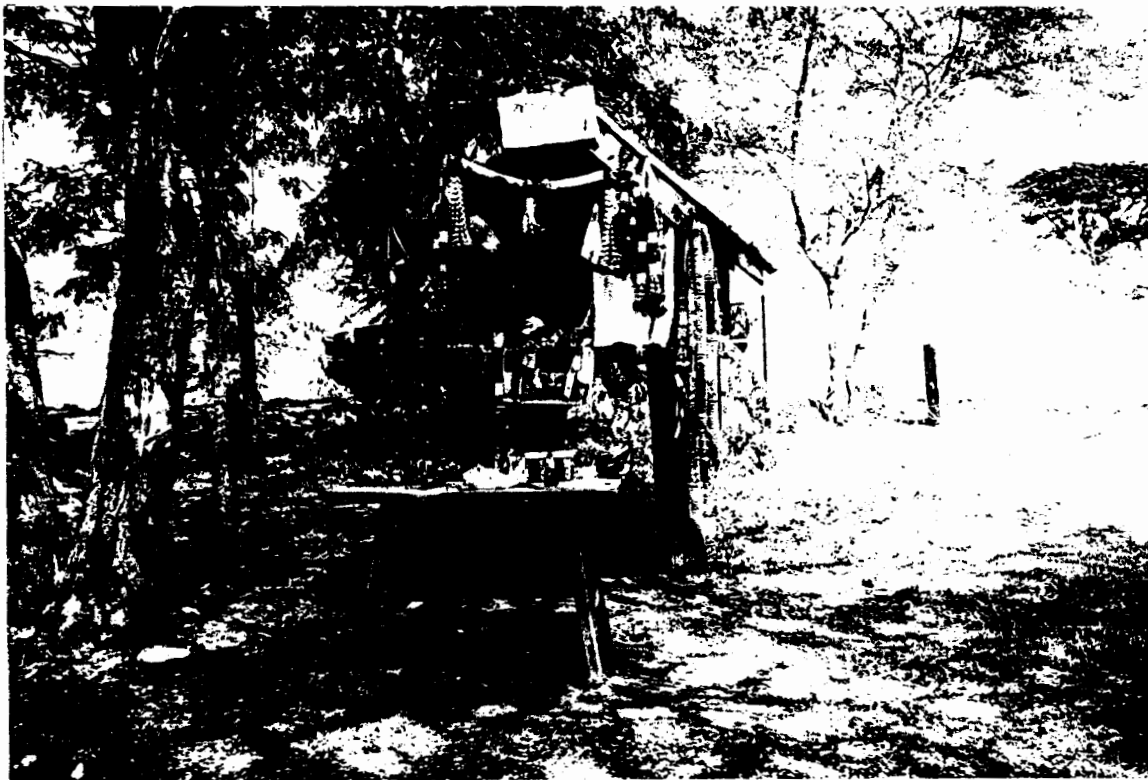
เรือหาปลาที่จอดริมฝั่งแก่งน้ำต้อน

ศาลปู่ตาบ้านป่าสังข์ ด้านหลังเป็นแก่งน้ำต้อน

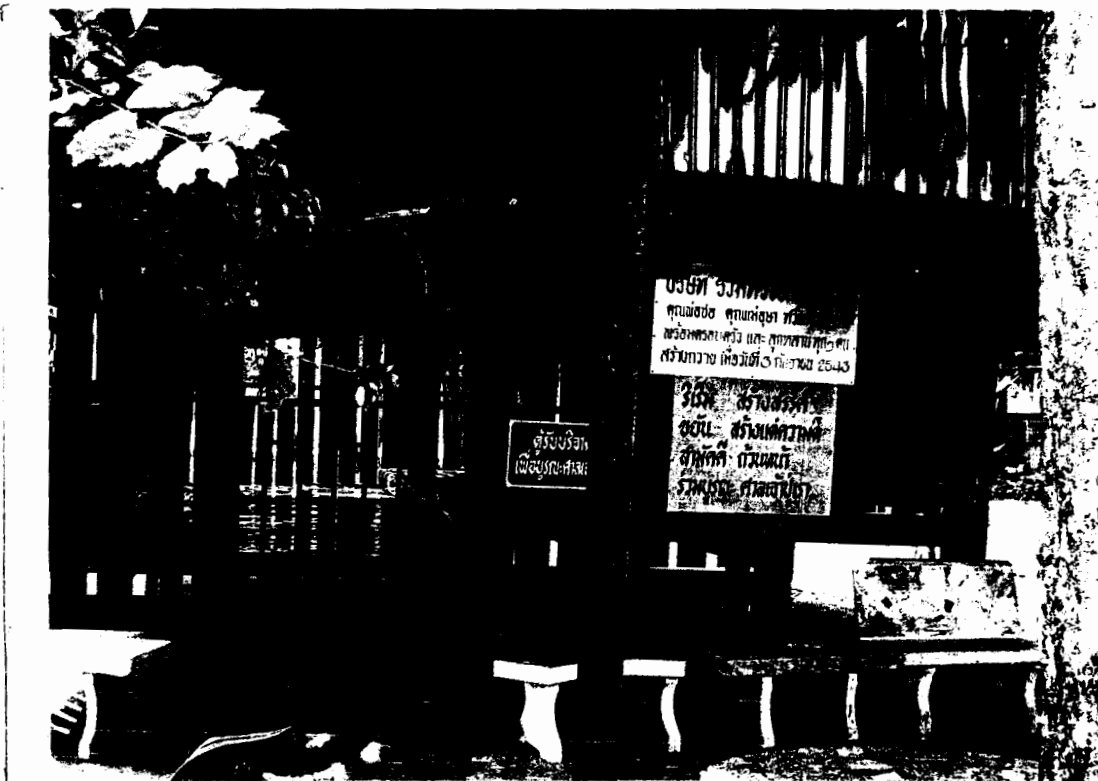
ศาลปู่ตาบ้านป่าเหือมริมแก่งน้ำต้อน

ศาลปู่ตาแสนอาจบ้านสะอาด อยู่ริมแก่งน้ำต้อน

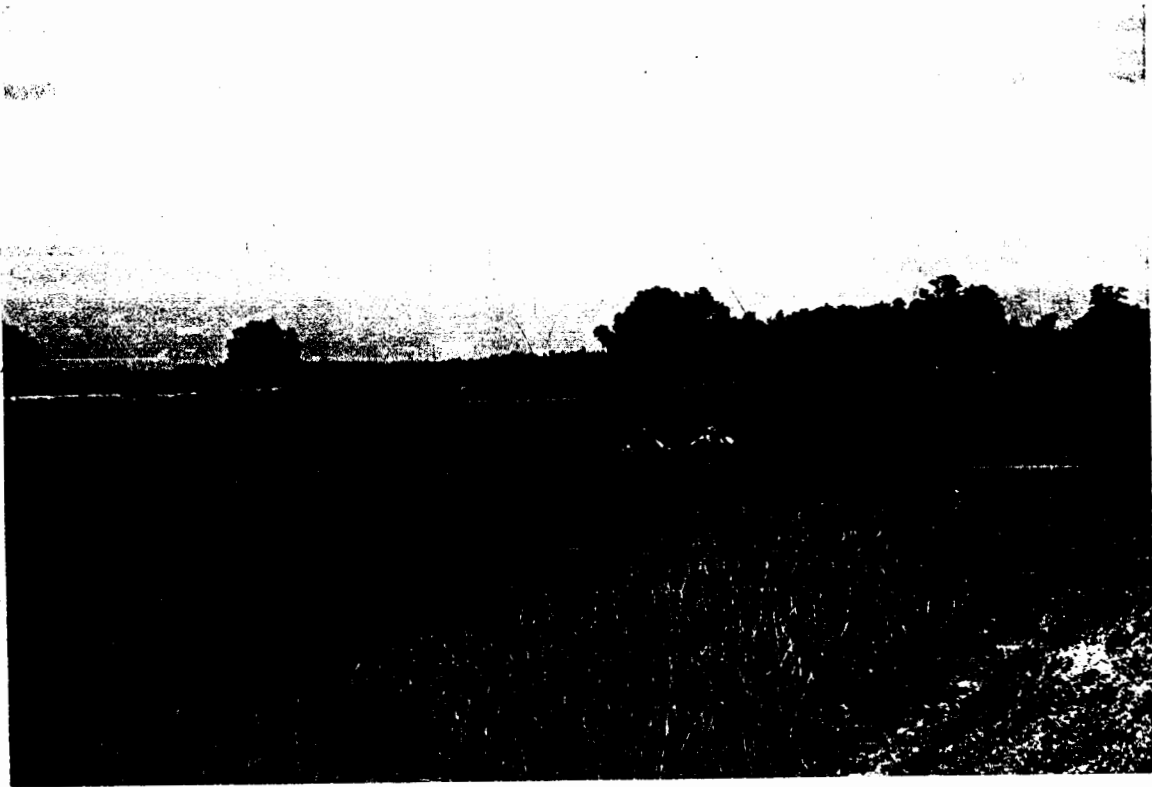
ศาลปู่ตาแสนอาจ บ้านกุดกว้าง

ศาลปู่ตาแสนอาจ บ้านกุดกว้าง

จำกำลังทำพิธีเช่นไหว้ปู่ตา

พิธีแข่งเรือในเดือน 12 เพื่อขอบคุณปูตาหลังเก็บเกี่ยว ที่บ้านป่าเหลื่อม

สภาพที่ตอนที่ปลูกหญ้าลูซี่

ประวัติผู้วิจัย

นางสมใจ ศรีหล้า

ที่อยู่ 52/4 ซอยวัดป่าอดุลยาราม ถ.มิตรภาพ อ.เมือง จ.ขอนแก่น 40000

โทรศัพท์ (043) 236-414

คุณวุฒิ ศิลปศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยขอนแก่น

มานุษยวิทยามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประสบการณ์ในการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม

1. วิไลวัจน์ กฤษณะภุติ และสมใจ พงษ์สังข์. การวิจัยเรื่องการลงแขก : กรณีศึกษาบ้านหินลาด ตำบลบ้านค้อ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2528.
2. เครือวัลย์ หุตานวัตร, วิไลวัจน์ กฤษณะภุติ, สมใจ พงษ์สังข์ และคนอื่น ๆ. วัชโรคนิสัยของชาวชนบท : ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านหินลาด ตำบลบ้านค้อ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น. ขอนแก่น : โครงการวิจัยระบบการทำฟาร์ม มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2528.
3. สมใจ ศรีหล้า และคณะ. การวิจัยเรื่องการตอบสนองการใช้วัคซีนไก่ของเกษตรกร : กรณีศึกษาอำเภอปากคาด จังหวัดหนองคาย. ขอนแก่น : โครงการวิจัยระบบการทำฟาร์ม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2532.
4. อนันต์ พลธานี, สมใจ ศรีหล้า และวิทยา ตรีโลกศ. การวิจัยและส่งเสริมการปลูกต้นไม้ในระบบการทำฟาร์มโดยเกษตรกรขอนแก่น. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2539.
5. สุจินต์ สิมาร์ักษ์, สุเกสสินี สุภธีระ, สมใจ ศรีหล้า และสุจินดา พิมพ์. 2543. รายงานการประเมินผลชลประทานขนาดเล็ก. ขอนแก่นโครงการวิจัยระบบชนบท.
6. นิตยั ทศนิยม, สมใจ ศรีหล้า, ชัยชาญ วงษ์สามัญและวีระศักดิ์ ชายผา. 2544. มิติสุขภาพในมุมมองของปราชญ์ชาวบ้านอีสาน กรุงเทพฯ. สำนักงานวิจัยระบบสาธารณสุข
7. วิไลวัจน์ กฤษณะภุติ และสมใจ ศรีหล้า. 2545. รายงานการวิจัยเรื่องการลงแขกกับวิถีชีวิตของคนอีสาน กรุงเทพฯ. สำนักงานวิจัยวัฒนธรรมแห่งชาติ
8. สุเกสสินี สุภธีระ, สมใจ ศรีหล้า และวิไลวัจน์ กฤษณะภุติ. 2546. การศึกษาผลกระทบของวิกฤต เศรษฐกิจต่อเกษตรกรในชนบทอีสาน กรุงเทพฯ. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
9. สุจินต์ สิมาร์ักษ์, สุเกสสินี สุภธีระ, สมใจ ศรีหล้า และวิไลวัจน์ กฤษณะภุติ. 2546. การศึกษาการเปลี่ยนแปลงบทบาทของปู่สั่วตัวในชนบทอีสาน. กรุงเทพฯ. กองทุนสนับสนุนการวิจัย

รองศาสตราจารย์วิไลวัจน์ กฤษณะภูติ

ที่อยู่ 360/272 หมู่บ้านเกษมทรัพย์ ถ.เลี้ยวเมือง ต.เมืองเก่า อ.เมือง จ.ขอนแก่น 40000

โทรศัพท์ (043)227067,227086 อายุ 64 ปี

คุณวุฒิ รัฐศาสตร์บัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สังคมสงเคราะห์ศาสตร์บัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

สังคมวิทยาหยาบบัณฑิต(สังคมสงเคราะห์) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประสบการณ์ในการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม

1. วิไลวัจน์ กฤษณะภูติ และคนอื่น ๆ. การศึกษาเรื่องการประเมินผลการผูกเสี่ยว : กรณีศึกษากิ่งอำเภอเปือยน้อย จังหวัดขอนแก่น. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น,2525.

2. วิไลวัจน์ กฤษณะภูติ และสมใจ พงษ์สังข์. การวิจัยเรื่องการลงแขก : กรณีศึกษาบ้านหินลาด ตำบลบ้านค้อ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น,2528.

3. วิไลวัจน์ กฤษณะภูติ และคนอื่น ๆ. การศึกษาเรื่องกลุ่ม : กรณีศึกษาบ้านหินลาด ตำบลบ้านค้อ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น.ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น,2529.

4. วิจิตร ระวังค์,วิไลวัจน์ กฤษณะภูติ และประติษฐ์ ศิลาบุตร.การวิจัยเรื่องสถานการณ์คนจน และการจัดการแก้ปัญหาคนจนในภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจ.กรุงเทพฯ : 2542.

อาชีพ ข้าราชการบำนาญ

อาจารย์พิเศษ ภาควิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยขอนแก่น โทรศัพท์ (043)362039

สถานที่ติดต่อสะดวกที่สุด 360 /272 หมู่บ้านเกษมทรัพย์ ถ.เลี้ยวเมือง ต.เมืองเก่า อ.เมือง

จ.ขอนแก่น 40000 โทรศัพท์ (043)227067

นางสาวสุจินดา พิมพ์ลี

ที่อยู่ 123/46 หมู่บ้านคุ้มอิงมอ ถนนมิตรภาพ ต.ในเมือง อ.เมือง จ.ขอนแก่น 40000

โทรศัพท์ 0-4320-2366

คุณวุฒิ ศิลปศาสตรบัณฑิต(พัฒนาชุมชน)

ประสบการณ์การทำงาน เป็นนักวิจัยในโครงการวิจัยระบบชนบท ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2538 จนถึงปัจจุบัน

ผลงาน

1. สุจินต์ ลิมารักษ์ ,สุเกสินี สุภธีระ,สมใจ ศรีห้ำและสุจินดา พิมพ์ลี.2543. รายงานการประเมินผลโครงการชลประทานขนาดเล็กขอนแก่น.โครงการวิจัยระบบชนบท.
2. สุเกสินี สุภธีระ,สุจินต์ ลิมารักษ์,และสุจินดา พิมพ์ลี.2546.ผลกระทบของวิกฤตเศรษฐกิจที่มีต่อครัวเรือนของเกษตรกรในชนบทอีสาน.กรุงเทพฯ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
3. สุจินต์ ลิมารักษ์,สุเกสินี สุภธีระและสุจินดา พิมพ์ลี.2546.การเปลี่ยนแปลงบทบาทของปศุสัตว์ในชนบทอีสาน กรุงเทพฯ.สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.